

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Sonja Z. Protić

**DOPRINOS VEZANOSTI I
MENTALIZACIJE RAZUMEVANJU VEZE
IZMEĐU TRAUME I DELINKVENCije**

doktorska disertacija

Beograd, 2016.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sonja Z. Protić

**THE ROLE OF ATTACHMENT AND
MENTALIZATION IN UNDERSTANDING
THE RELATIONSHIP BETWEEN
TRAUMA AND DELINQUENCY**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016

Mentor: dr Aleksandar Dimitrijević, docent
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije: dr Jovan Mirić, redovni profesor
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Ana Altaras Dimitrijević, docent
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Zoran Pavlović, docent
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Datum odbrane: _____

ZAHVALNICA

Urađena doktorska disertacija deo je projekta Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja 47011 Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu, a njena izrada finansijski je podržana projektima 179018 Instituta za psihologiju, Filozofskog fakulteta u Beogradu i „Trauma, Poverenje, Sećanje – Socijalna trauma u psihoanalizi, psihoterapiji i sećanju kultura“ (Trauma, Trust, and Memory – Social Trauma in Psychoanalysis, Psychotherapy and Cultural Memories), koji finansira Nemačka služba za akademsku razmenu (DAAD).

Veliku zahvalnost na saradnji i pomoći tokom realizacije ispitivanja dugujem upravi, psiholozima i vaspitačima domova Centra za odojčad, decu i omladinu - „Jovan Jovanović Zmaj“, „Drinka Pavlović“, „Moše Pijade“ i „Doma za srednjoškolsku i studentsku omladinu – Zvečanska 52“. Ništa manja zahvalnost rezervisana je za upravu, tim za prevenciju i tretman i ostale zaposlene u Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu na višegodišnjoj otvorenosti i podršci u realizaciji različitih istraživanja i projekata, te za zaposlene u NVO „Grig“, koji su mi izašli u susret i uloživši veliki trud omogućili da dopunim potreban uzorak. Na kraju, posebnu zahvalnost osećam prema samim štićenicima ovih institucija koji su učestvovali u istraživanju, ukazali mi poverenje i izborili se sa ponovnim prolaskom kroz teška životna iskustva.

DOPRINOS VEZANOSTI I MENTALIZACIJE RAZUMEVANJU VEZE UZMEĐU TRAUME I DELINKVENCije

Iskustva traumatizacije, a sa njima u vezi i antisocijalnog ponašanja, pokazala su se kao jedni od najvažnijih faktora rizika za fizičko i mentalno zdravlje. U ovoj studiji razmatrano je psihodinamsko tumačenje uticaja rane traume u odnosu vezanosti na razvoj selfa i njegovih mehanizama regulacije, te shvatanje antisocijalnog ponašanja kao izraza nade da se može povratiti izgubljena kreativnost i sigurnost. Cilj istraživanja bio je da se bolje razumeju razlike u vezanosti i mentalizaciji, kao postojećim operacionalizacijama kvaliteta ranog odnosa roditelj-dete i jednog od mehanizama regulacije selfa, između maloletnih prestupnika i njihovih neosuđivanih vršnjaka sa iskustvima ranih trauma. Empirijsku osnovu predstavljali su nalazi istraživanja o značajno većoj učestalosti nesigurnih obrazaca i nižoj mentalizaciji u obe grupe u poređenju sa opštom populacijom, ali je i jasno uočeno odsustvo studija koje porede delinkvente sa drugom traumatizovanom populacijom i neposrednije razmatraju medijatore odnosa traume i delinkvencije. Dodatni ciljevi bili su da se stekne uvid u retko ispitivane rodne razlike, te i da se diskutuju potencijalne praktične implikacije dobijenih rezultata.

U istraživanju je učestvovalo 85 adolescenata uzrasta od 15 do 19 godina koji su imali iskustva izrazite rane traume u porodici, koja je podrazumevala neki oblik teškog fizičkog, psihičkog ili seksualnog nasilja. Njih 43 bili su štíćenici domova za decu i omladinu bez roditeljskog staranja, a ostatak su bili adolescenti kojima su prepisane zavodske i vaspitne mere. Rodna proporcija je u oba poduzorka bila slična, a takođe su grupe bile ujednačene po važnim psiho-socijalnim karakteristikama. Kapacitet za mentalizaciju procenjivan je intervjuom „Skala refleksivne funkcije“, stil vezanosti revidiranim upitnikom „Iskustvo u bliskim odnosima“, a intenzitet različitih tipova traume kratkom verzijom instrumenta „Traumatska iskustva u detinjstvu“. Učestvovanje u studiji je bilo dobrovoljno, uz prethodnu saglasnost nadležnih službi države i ustanova, a ispitanici su bili detaljno informisani o svrsi istraživanja i pravilima o upotrebi i poverljivosti podataka.

Glavni nalazi kvantitativnih i kvalitativnih analiza sastoje se u sledećem: 1. obe grupe izveštavaju o nesigurnim dimenzijama vezanosti, visokom nivou traumatizacije i

pokazuju nizak kapacitet za mentalizaciju, 2. grupe se nisu međusobno razlikovale u vezanosti, ali su prestupnici imali nižu mentalizaciju, izveštavali o nižoj traumatizaciji i češće se koristili odbrambenim mehanizmima, 3. uočene su tendencije adolescenata bez roditeljskog staranja da češće mentalizuju u kontekstu situacija emotivnog lišavanja i odnosa s majkom, dok su odnosi vezanosti i traume češće provocirali dezorganizaciju u prestupnicima, te da 4. mladići u grupi prestupnika imaju značajno nižu mentalizaciju od svih ostalih, dok devojke iz druge grupe najviše izveštavaju o traumi.

Odsustvo razlika u vezanosti tumačeno je različitim načinima prevazilaženja teških iskustava, poput povinovanja sredini, identifikacije s agresorom ili protesta usled lišavanja. U nižoj mentalizaciji mladića iz delinkventne grupe prepoznati su mehanizmi cepanja, odvajanja i projektivne identifikacije, kao i prementalizujući načini funkcionisanja i reprezentovanja sveta. Delinkvencija devojaka povezana je sa psihodinamikom u osnovi retraumatizacije, a za adolescente iz druge grupe razmatrani su faktori koji su mogli doprineti većoj organizovanosti uma, manjem stepenu disocijacije i većem prostoru za prorađivanje traumatskog iskustva. U delu koji se odnosio na kliničke implikacije predstavljeni su postojeći psihološki preventivni programi bazirani na vezanosti i psihoterapijski tretman zasnovan na mentalizaciji; istaknut je značaj izdvajanja deteta iz nasilničkog okruženja, važnost preventivnog rada s roditeljima na izgradnji njihove osetljivosti i responzivnosti i edukacije o štetnosti fizičkog kažnjavanja. Izneta je i potreba za daljim istraživanjem ženskog kriminala i uvođenjem rodno-specifičnih intervencija. Na kraju su razmatrana i ograničenja studije.

Ključne reči: vezanost, mentalizacija, trauma, delinkvencija, adolescencija, deca i adolescenti bez roditeljskog staranja, Skala refleksivne funkcije, rodne razlike, psihodinamske teorije, mehanizmi odbrane

Naučna oblast: Psihologija

Uža naučna oblast: Klinička psihologija

UDK broj: 159.942:316.624(043.3)

THE ROLE OF ATTACHMENT AND MENTALIZATION IN UNDERSTANDING THE RELATIONSHIP BETWEEN TRAUMA AND DELINQUENCY

Traumatic experiences, along with antisocial behavior linked with them, have been shown to be among the key risk factors affecting both physical and mental health. This study investigates the psychodynamic interpretation of the effects that early attachment trauma has on the development of the self and its regulating mechanisms, as well as the understanding of antisocial behavior as an expression of hope that the lost creativity and security can be regained. The research aim was to better understand the differences in attachment and mentalization, as existing operationalizations of the quality of early parent-child relationships and one of the regulating mechanisms, between juvenile offenders and their traumatized peers with no criminal records. The empirical ground is to be found in the research showing that the incidence of insecure attachment and lower mentalization capacity in both groups is significantly more frequent than in the general population, while there is an evident lack of studies that compare the delinquents with the other traumatized groups and directly investigate the mediators of the trauma-delinquency association. Additional goals were to gain insight into rarely examined gender differences, and to discuss potential practical implications.

The participants of this study were 85 adolescents aged 15 to 19, who have experienced severe early trauma in their families, which included some form of extreme physical, psychological or sexual violence. Out of those, 43 were inmates of facilities for children and youth without parental care, while the rest were either imprisoned or prescribed corrective measures. The gender ratio in both subsamples was similar and other psychosocial characteristics were also equivalent in both groups. The mentalization capacity was assessed through the Reflective Functioning scale, attachment style using the Experience in Close Relationships Revised, and the trauma by the short version of the Childhood Trauma Questionnaire. Participation was voluntary, with consent of the Ministry and institutions authorities, while the participants were informed in detail about the study purpose and the standards of data anonymity and confidentiality.

The main findings of quantitative and qualitative analyses show that: 1. both groups report having insecure attachment styles, high levels of traumatization and show low

mentalization capacity; 2. there were no differences between the groups in terms of attachment, but the delinquents had lower mentalization, reported less traumatization and used defense mechanisms more frequently; 3. adolescents without parental care have shown tendency to mentalize more frequently on emotional deprivation and relationships with their mother, while attachment relationships and trauma provoked disorganization in delinquents; and 4. male delinquents have lower mentalization than other subgroups, while non-delinquent females report the most traumatic experiences.

The absence of differences in attachment styles is interpreted by differing ways of coping with severe experiences, such as conforming to the environment, identification with the aggressor or protesting caused by deprivation. Segregation mechanisms, projective identification and pre-mentalizing mods of functioning, were recognized in lower mentalization capacity of the male delinquents. Female juvenile offending is related to the psychodynamic behind retraumatization, while for the non-delinquent adolescents, factors that could contribute to better cognitive organization, such as lower level of dissociation and broadening the space for deal with traumatic experience, are considered. The section dealing with clinical implications presents the existing attachment preventive programs and the Mentalization based treatment, and stresses out the significance of isolating the child from the violent environment, the importance of preventive work with parents on developing their sensitivity and responsiveness, as well as education about the harmfulness of physical punishment. The need for further research on female criminal behavior and introducing gender-specific interventions is also emphasized. Finally, the limitations of this study are discussed.

Keywords: attachment, mentalization, trauma, delinquency, adolescence, children and adolescents without parental care, Reflective Functioning scale, gender differences, psychodynamic theory, defense mechanisms

Scientific field: Psychology

Scientific subfield: Clinical psychology

UDC number: 159.942:316.624(043.3)

Sadržaj

1. Vezanost	1
1.1 Definicija i istorijat pojma vezanosti	1
1.2 Individualne razlike u vezanosti	3
1.2.1 Procena individualnih razlika u vezanosti	5
1.3 Vezanost u adolescenciji.....	7
1.4 Vezanost u kontekstu institucija za smeštaj dece i adolescenata.....	9
2. Mentalizacija	12
2.1 Definicija i teorijsko razgraničavanja od srodnih pojmova	12
2.2 Individualne razlike u mentalizaciji.....	14
2.3 Mentalizacija i vezanost.....	15
3. Normativni razvoj vezanosti i mentalizacije	18
3.1 Faktori razvoja	20
4. Odstupanja od normativnog razvoja vezanosti i poremećaji mentalizacije	25
4.1 Empirijski podaci o vezanosti u kliničkim populacijama	31
4.2 Empirijski podaci o mentalizaciji u kliničkim populacijama	32
5. Trauma	33
5.1 Definicija pojma i vrste traume	33
5.2 Vezanost i mentalizacija u razumevanju uticaja traume na psihološki razvoj i mentalno zdravlje.....	34
5.2.1 Empirijski podaci o vezanosti u grupama traumatizovanih	37
5.2.2 Empirijski podaci o mentalizaciji u grupama traumatizovanih.....	38

5.3	Trauma i delinkvencija	39
6.	Maloletničko prestupništvo	40
6.1	Maloletničko prestupništvo ili delinkvencija – definicija pojma.....	40
6.1.1	Pravo Republike Srbije i maloletničko prestupništvo	41
6.2	Statistički podaci o maloletničkom prestupništvu	43
6.3	Bio-psiho-socijalne karakteristike delinkvenata	45
6.4	Socio-emocionalni modela maloletničkog prestupništva	46
6.4.1	Empirijski podaci o vezanosti prestupnika.....	48
6.4.1	Empirijski podaci o mentalizaciji prestupnika	49
6.5	Rodne razlike u maloletničkom prestupništvu.....	50
7.	Psihodinamsko tumačenje doprinosa vezanosti i mentalizacije razumevanju razvojnog puta od traume do delinkvencije	55
7.1	Završna razmatranja veze traume i prestupništva u kontekstu Bolbijeve teorije	57
7.2	Empirijski nalazi o posredničkim ulogama vezanosti i mentalizacije	59
8.	Racionala i predmet aktuelnog istraživanja.....	60
9.	Metodologija	61
9.1	Ciljevi i zadaci istraživanja.....	61
9.2	Hipoteze	63
9.3	Nacrt istraživanja	65
9.4	Varijable.....	65
9.5	Učesnici u istraživanju.....	67
9.6	Instrumenti	68

9.6.1	Skala refleksivne funkcije (RFS).....	68
9.6.2	Upitnik za procenu dimenzija vezanosti (ECR-rr)	72
9.6.3	Kratka verzija upitnika Traumatska iskustva u detinjstvu (CTQ-SF)	73
9.7	Procedura	74
9.8	Refleksija intervjuera	77
10.	Način statističke obrade podataka	87
11.	Rezultati	88
12.	Diskusija.....	100
12.1	Razmatranja prirode dobijenih podataka	100
12.1.1	Razmatranja međusobnog odnosa korišćenih instrumenata.....	105
12.2	Diskusija rezultata po hipotezama	108
12.2.1	Hipoteza 1. Grupa maloletnih prestupnika će imati negativnije unutrašnje radne modele sebe i drugog nego grupa njihovih traumatizovanih vršnjaka koji nisu počinili krivična dela.	108
12.2.2	Hipoteza 2. Grupa maloletnih prestupnika će imati nižu mentalizaciju nego grupa njihovih traumatizovanih vršnjaka koji nisu počinili krivična dela.	111
12.2.3	Hipoteza 3. Grupa osuđenih adolescenata će se značajno više koristiti antimentalizujućim objašnjenjima nego njihovi traumatizovani vršnjaci koji nisu počinili krivična dela	112
12.2.4	Hipoteza 4. Grupa prestupnika će značajno ređe uočavati razvojne aspekte mentalnih stanja i razmišljati o mentalnim stanjima u odnosu s intervjuerom nego grupa neosuđivanih adolescenti koji su takođe imali iskustvo traume.....	114

12.2.5	Hipoteza 5. Neće postojati razlike u percepciji vrste i stepene traumatskog iskustva u dve ispitivane grupe adolescenata.	115
12.2.6	Hipoteza 6. Maloletne prestupnice će imati negativnije unutrašnje radne modele nego adolescentkinje iz druge grupe, dok među mladićima iz obe grupe neće biti razlike u vezanosti.	116
12.2.7	Hipoteza 7. Maloletne prestupnice neće imati sniženu mentalizaciju u poređenju sa neosuđivanim vršnjakinjama, dok će maloletni prestupnici imati niži kapacitet za refleksiju od mladića iz grupe traumatizovanih neosuđivanih adolescenata.	117
12.3	Diskusija celokupnih nalaza	118
12.4	Praktične implikacije	123
12.4.1	Tretman zasnovan na mentalizaciji	127
12.5	Ograničenja studije	131
13.	Završna razmatranja i zaključak.....	136
14.	Literatura	138
15.	PRILOG A.....	158
16.	PRILOG B.....	164
17.	PRILOG C.....	166
18.	PRILOG D.....	168
19.	PRILOG E.....	170
	Biografija	171
	Изјава о ауторству	172
	Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада	173
	Изјава о коришћењу	174

1. Vežanost

1.1 Definicija i istorijat pojma vežanosti

Džon Bolbi, britanski psihijatar i psihoanalitičar, objasnio je vežanost kao urođeni sistem ponašanja koji, pored roditeljstva, parenja, hranjenja i istraživanja, služi opstanku vrste i rađanju novih jedinki (Bowlby, 1969). Vežanost ispunjava svoj zadatak obezbeđujući uspostavljanje ili održavanje blizine između deteta i primarnog staratelja (majke ili nekog ko je stalno menja (Bowlby, 1951¹)), koji pruža zaštitu, utehu i podršku. Neka od ponašanja vežanosti se ispoljavaju vrlo rano (na primer, plakanje), dok se druga javljaju kada dete progovori i prohoda (na primer, praćenje ili dozivanje). Meri Einsvort (Ainsworth, 1979), jedna od najbližih Bolbijeve saradnica koja je dala značajan doprinos teoriji i ispitivanju vežanosti, navela je pet osnovnih karakteristika koje vežanost razlikuju od drugih socijalnih odnosa: 1. traženje bliskosti, 2. stres i anksioznost u slučajevima nerazumljivog razdvajanja, 3. zadovoljstvo i radost pri ponovnom susretu, 4. tugovanje kada se desi gubitak i 5. upuštanje u istraživanje u prosustvu figure vežanosti.

U najranijem odnosu, dakle, pod uticajem realnih životnih iskustava sa roditeljem (Mitchell & Black, 1995), dete razvija unutrašnje radne modele sebe i sveta. Ti sistemi reprezentacija, koji zavise od topline, osetljivosti i responzivnosti roditelja koji o njemu brine, omogućavaju detetu da, oslanjajući se na prethodno iskustvo, zamisli buduću interakciju s drugima i da u skladu s tim reaguje (Bretherton & Munholland, 2008). Glavna okosnica nečijeg modela sveta je predstava o tome ko je njegova figura vežanosti, gde je može naći i kako očekuje da će ona reagovati, dok je za formiranje modela sebe presudno koliko osoba sebe vidi kao prihvatljivu ili neprihvatljivu u očima svoje figure vežanosti. Svaka nova situacija s kojom se osoba susreće biva tumačena i evaluirana u skladu s ovim modelima, koji, dodatno, utiču i na osećanja koja će se javiti u osobi, njeno ponašanje i strategije ostajanja u odnosu.

Bolbi je u saradnji sa Meri Einsvort dopunio svoju teoriju uvođenjem novih pojmova, poput odbrambenih procesa, faza tugovanja ili uloge majke kao sigurne baze

¹ U daljem tekstu ćemo, radi lakšeg praćenja, pod primarnim starateljem ili figurom vežanosti smatrati majku, uz napomenu da u različitim slučajevima to mogu biti i otac, baba, deda, hranitelj i slično.

iz koje dete kreće u istraživanje okoline, ali i unutrašnjeg sveta (Bowlby, 1980). Istraživanja koja su usledila, kao i radovi drugih autora, doprineli su razvoju teorije. Od potrebe za održanjem blizine, došlo se do potrebe za postizanjem sigurnosti u odnosu, koja je posebno karakteristična za adolescentsko i odraslo doba. Savremeni pristupi i danas ističu evolucionu osnovu vezanosti (Simpson & Belsky, 2008), potom njene biološke i neurofiziološke korelate (Coan, 2008), kao i značaj za razvoj selfa i njegovih mehanizama regulacije, pre svega kapaciteta za mentalizaciju (Fonagy, Gergely, Jurist & Target, 2002).

Iako se vezanost neretko izvlači iz konteksta psihoanalize, između ostalog jer je i sam Bolbi isticao diskontinuitet u svojoj teoriji (Bowlby, 1969, 1973, 1980), pre svega, rekla bih, kada je u pitanju njegovo odustajanje od teorije nagona i instinkta i stavljanje fokusa na operacionalizaciju konstrukta i merenje, jasni koreni u ranoj psihoanalizi postoje (Fonagy, 2001), kao i sličnosti sa Bolbijevim savremenicima i modernom psihoanalizom (npr. Kohut, 1977; Winnicott, 1956a, 1971). Možda neočekivano, jer je poznata kao veliki oponent teoriji vezanosti (Fonagy, 2001), sama Ana Frojd je još četrdesetih godina dvadesetog veka opisivala ponašanja u kontekstu vezanosti i separacije (bešenje, repetitivna ponašanja, agresiju i sl.) među decom pogođenom ratom (Burlingham & Freud, 1944). Takođe, izvesne sličnosti mogu se uočiti i sa nekim od bazičnih koncepata teorije Melani Klajn, poput prelaska sa paranoidno-shizoidne pozicije i prolazak kroz depresivnu poziciju (Klein, 1935), o čemu će biti više reči u narednim poglavljima. Eriksonov koncept „bazičnog poverenja“, iako zasnovan na teoriji nagona, umnogome odgovara fenomenu vezanosti (Fonagy, 2001). Tako definisan podrazumeva „kapacitet da se primi i prihvati ono što je dato“ i zavisn je od mogućnosti odojčeta da oseti negu i utehu od staratelja. Kao i sam Bolbi, ali i kao svi pripadnici intersubjektivne, relacione ili Britanske nezavisne škole psihoanalize (Mitchell & Black, 1995), i Erikson ističe važnost realnog iskustva i kvaliteta majčinske brige (Fonagy, 2001). Slično unutrašnjim radnim modelima deluje i Eriksonovo razumevanje bazične sigurnosti kao posledice „doživljaja staratelja kao kohenetnog bića koje uzvraća na fizičke i emocionalne potrebe i stoga zaslužuje poverenje, i čije lice je prepoznato jer prepoznaje“. Kada govorimo o razvoju vezanosti možda najupečatljivije sličnosti nalazimo sa Vinikotovom teorijom, gde se formiranje selfa vidi kao direktna posledica ranog odnosa roditelj-dete (Winnicott, 1965, 1971). Za uvodni deo priče ipak

su nam najznačajniji njegovi termini „primarna materinska preokupacija“, „dovoljno dobra majka“ i „holding i hendlovanje“. Naime, zahvaljujući stanju primarne materinske preokupacije koja omogućava isključivi fokus majke na odojčeteve potrebe, ona uspeva da bude dovoljno dobra i da većinu svojih potreba podredi detetovim. Dovoljno dobra majka pruža holding okruženje, koje pored zadovoljenja telesnih potreba podrazumeva i specifične emocionalne i socialne aspekte (npr. osmeh, način držanja bebe i sl.), hendluje detetov unutrašnji svet i predstavlja mu objekte (npr. deo svog tela ili sebe, objekte iz sredine) (Winnicott, 1965). Pored toga što vodi integraciji senzomotornih elemenata u ono što će kasnije biti self, prema Vinikotovom shvatanju, holding sredina je takođe odgovorna za sposobnost deteta da se igra samo u prisustvu majke (Winnicott, 1971). To znači da holding podrazumeva i da bi majka trebalo da bude dovoljno nenametljiva kako bi dozvolila detetu da je zaboravi i upusti se u istraživanje. Kroz hendlovanje, odnosno svakodnevnu brigu majke o bebi i uživanje u njoj, dete uviđa vezu psihičkog i telesnog i postiže autonomiju; iz holdinga proizilazi detetov kapacitet za spontanost i kreativnost. Konačno, i Kohut (Kohut, 1977, 1999) kroz termine „empatijskog poistovećivanja“ i „optimalne frustracije“ opisuje roditeljsko ponašanje koje bi se moglo dovesti u vezu sa Bolbijevom responzivnom i osetljivom majkom (Bowlby, 1969, 1973).

1.2 Individualne razlike u vezanosti

Individualne razlike u vezanosti se ne izražavaju na isti način kao što je uobičajeno za većinu psiholoških konstrukata. Kada se radi o očuvanim dijadama roditelj-dete, čak i u slučajevima nasilja ili zanemarivanja, neki oblik vezanosti će se razviti i tada govorimo o različitim obrascima, ali ne i o razlikama u intenzitetu vezanosti. Pri tom, obrazac vezanosti predstavlja organizaciju osećanja, mišljenja i ponašanja osobe u odnosima koji obezbeđuju osećaj sigurnosti i pripadanja (Mirić & Dimitrijević, 2005). Ta kategorizacija može se posmatrati kroz kriterijume postojanja organizacije ili sigurnosti, a neke razlike su primetne i u odnosu na uzrast za koji se procenjuje, kao i u zavisnosti od primenjene metodologije. Tako taksonomija na osnovu kriterijuma sigurnosti podrazumeva jedan siguran (iliti „autonoman“ u odraslom dobu) i tri nesigurna obrasca, koji se u dečjem dobu nazivaju: izbegavajući, ambivalentan i dezorganizovan, a u odraslom dobu: preokupirani, odbacujući i bojažljivi/nerazrešeni u pogledu traume. U

odnosu na nivo mentalne organizovanosti razlikujemo tri organizovana obrasca (sigurni, odbacujući i preokupirani) sa razvijenim manje ili više funkcionalnim strategijama ostajanja u odnosu i jedan dezorganizovani ili nerazrešen po pitanju traume koji podrazumeva odsustvo bilo kakve strategije ili mogućnosti predikcije sopstvenog i tuđeg ponašanja ili sadržaja unutrašnjeg sveta. Sigurni obrazac vezanosti karakteriše pozitivan radni model sebe i drugog; preokupirani obrazac vezanosti pozitivan model drugih i negativan model sebe; odbacujući obrazac bismo po svojim osobinama mogli da prepoznamo kao suprotan preokupiranom jer ga odlikuju pozitivan model sebe, ali negativan model drugih, dok su u dezorganizovanom obrascu oba radna modela negativna.²

Prepoznata su i dva oblika poremećaja u vezanosti, karakteristična pre svega za institucionalizovanu decu ili decu koja su tokom dužeg perioda u najranijem detinjstvu živela bez roditelja. Prvi poremećaj opisuje inhibiciju, a drugi dezinhibiciju vezanosti i prateću nediskriminativnu socijalnost (Dozier & Rutter, 2008). I jedan i drugi značajno češće se javljaju kada su u pitanju vrlo rana i duga razdvajanja od figure vezanosti, pri čemu prvi podrazumeva povlačenje, depresivnu pojavu, odbijanje i nemogućnost uspostavljanja odnosa vezanosti, dok pod drugi spadaju ispoljavanje preteranog fizičkog kontakta, verbalno i socijalno rušenje granica, neuobičajena spontanost i ophođenje s nepoznatim ljudima kao da su figure vezanosti. Zašto neki procenat dece koja su doživela ranu separaciju razvije jedan ili drugi ili nijedan od ovih poremećaja tek treba da se objasni, a pretpostavlja se da u pozadini mogu biti i neki biološki ili epigenetički uzroci. Iz ugla psihoanalitičke teorije možda možemo razmišljati kao o nerazvijenosti „kapaciteta da se bude sam“ (Winnicott, 1965), kao posledicu iskustva ranih povreda i gubitka ili neuspeha dovoljno dobre majke u zadovoljenju detetovih potreba. Tako bi povlačenje iz odnosa imalo za cilj da se sačuva self od potpunog uništenja ili bi hiperaktivacija sistema vezanosti mogla da se razume kao potraga za supstitutima majke koji bi omogućili doživljaj prividne realnosti i kreativnosti.

² Više o karakteristikama samih obrazaca biće prikazano u odeljku o razvoju.

1.2.1 Procena individualnih razlika u vezanosti

U zavisnosti od uzrasta i primenjene metode procene, objekat merenja se u određenom stepenu udaljavao od ove inicijalne Bolbijeve kategorizacije. U početku su merenja bila sprovedena samo na uzrastima od 12 do 20 meseci i to kroz proceduru „Strana situacija“, koja je više nalikovala etološko-razvojnoj tradiciji procene nego kliničkoj (Ainsworth, 1979). U pitanju je laboratorijska procedura tokom koje obučeni ispitivač posmatra kako se sistem vezanosti aktivira i koliko dete istražuje okolinu u zavisnosti od prisustva ili odsustva roditelja i nepoznate osobe u prostoriji (prikaz procedure može se naći i na srpskom jeziku u Hanak, 2006). Izvorno su iz nje kodirane tri grupe dece, nazvane A, B i C a kasnije i četvrta, D (Main, & Solomon, 1990). B grupa opisuje sigurno vezanu decu koja svoju majku koriste kao bazu sigurnosti iz koje polaze u istraživanja u epizodama pre odvajanja; tokom odvajanja najčešće pokazuju uznemirenost i smanjenu radoznalost, da bi po ponovnom susretu koristila svoju majku kao sigurnu luku koja pruža utehu. Grupa C iliti nesigurno-ambivalentna deca pokazuju znake anksioznosti i pre odvajanja; izrazito su potreseni pošto majka napusti prostoriju, da bi se po njenom povratku opirali interakciji ali u isto vreme i jasno uspostavljali bliski kontakt. Kategorija A se odnosi na nesigurno-izbegavajuće vezanu decu koja retko plaču prilikom odvajanja, a tokom ponovnih susreta izbegavaju i ignorišu majku. Deca iz grupe D, odnosno dezorganizovano vezana ne pokazuju nikakvu koherentnost ili predvidljivost u svom ponašanju. Njihove reakcije su često protivrečne, te do tad mirna i okupirana igrom, odjednom mogu ispoljiti bes ili strah; često imaju ukočenu ili stereotipnu ekspresiju i stav tela, a karakteristično je i da se prilikom ponovnog susreta „zalede“ – krenu prema majci i odjednom se ukoče ili pređu na drugu aktivnost. Pored opisanog posmatranja ponašanja, na mlađem uzrastu mogu se primenjivati i procedure čiji je cilj ispitivanje simboličkih reprezentacija dece, odnosno znanja o odnosu s figurom vezanosti koja iz forme senzomotornih prelaze u formu mentalnih reprezentacija (Hanak, 2006). Deo metoda podrazumeva korišćenje slikovnog materijala, a drugi deo ispituje igru deteta lutkama. Takođe, na dečjem uzrastu mogu se koristiti i neke tehnike procene ponašanja u dijadi, te razgovora roditelja i deteta, ali je njihova pouzdanost, valjanost, te teorijska potkovanost upitna.

Dva su pristupa u procenjivanju vezanosti odraslih i oba pretenduju da mere unutrašnje radne modele i oslanjaju se na kategorizaciju koju je razvila Einsvortova (Hanak, 2006). U okviru razvojno-kliničkog pristupa istraživači se bave ispitivanjem aktuelnih reprezentacija koje odrasle osobe imaju, a tiču se njihovog odnosa s roditeljima tokom detinjstva. Najpoznatiji instrument iz ovog pristupa, a rekla bih, ujedno i zlatni standard u istraživanjima u ovoj oblasti, jeste „Intervju za procenu vezanosti odraslih“ (The Adult Attachment Interview, AAIs; George, Caplan, & Main, 1985). „Intervju za procenu vezanosti odraslih“ (u nastavku: AAI) je do sada pokazao odlične psihometrijske karakteristike (npr. Bakermans-Kranenburg & Van IJzendoorn, 1993; Bakermans-Kranenburg & van IJzendoorn, 2009; Van IJzendoorn, 1995). AAI je osmišljen kao niz test situacija koje provociraju sistem vezanosti, kako bi se „iznenadilo nesvesno“ i došlo do ispitanikovog stanja uma, odnosno njegovih mentalnih reprezentacija odnosa vezanosti (George, Caplan, & Main, 1985). U njegovoj osnovi stoje pretpostavke o tome da: 1. autobiografska memorija predstavlja rekonstrukciju događaja iz prošlosti, kao i da se važni podaci mogu dobiti uporednom analizom forme (npr. konzistentnost, koherentnost, jasnoća, razumljivost i relevantnost odgovora) i sadržaja narativa (van IJzendoorn, 1995) i 2. mentalni procesi variraju kao i samo ponašanje, pored toga što bar deo njih funkcioniše izvan svesti, te i da se mogu prizvati bez realne promene u iskustvu odnosa (Crowell, Fraley, & Shaver, 2008).

Sertifikovani AAI koderi mogu izvući skorove na nekoliko različitih skala iz domena stanja uma (poput Koherentnosti narativa, Slabog kvaliteta sećanja, Idealizacije odnosa i drugih) i roditeljskog ponašanja (poput Ljubavi, Odbacivanja, Zanemarivanja i drugih), kao i proceniti ispitanikovu vezanost svrstavajući ga u jednu od četiri kategorije – autonomni ili sigurni, odbacujući, preokupirani i nerazrešeni po pitanju traume (George, Caplan, & Main, 1985). AAI se sastoji iz 23 pitanja čiji se sadržaj odnosi na različite aspekte najvažnijih odnosa vezanosti. Prva pitanja su uvodna, najčešće ih ispitanici ne doživljavaju kao emotivno zahtevne, i služe da saznamo kakva je bila porodična atmosfera tokom njihovog detinjstva, ko su (bile) njihove figure vezanosti i kako oni opisuju svoje odnose sa njima. Potom sledi niz pitanja koji direktnije ispituje odnose s bazama sigurnosti u situacijama koje najčešće provociraju aktivaciju sistema ponašanja vezanosti, odnosno u trenucima kada se pojavi uznemirenost i strah, dogodi bolest ili razdvajanje. Emotivno najintenzivniji deo intervjuja čine pitanja koja su u vezi

s ekstremnim životnim situacijama (doživljaj odbačenosti, iskustvo pretnji i zastrašivanja i zlostavljanja), potom ona koja pozivaju na refleksiju o svim tim iskustvima i razumevanje njihovih uzroka i, konačno, pitanja koja se odnose na gubitke i smrti bliskih osoba. Završni deo intervjua usmeren je na afektom mnogo manje zasićene teme, te fokusira osobu na (budući) odnos s detetom i planove za budućnost, te joj daje mogućnost da se umiri do kraja ispitivanja.

Drugi pristup čine istraživači socijalno-ličnosne orijentacije (Hanak, 2006). Metodologija ove linije istraživanja zasniva se na upitnicima samoprocene iz kojih se dobijaju podaci o stilu vezanosti, opisanom kroz kategorije ili dimenzije. Ona je vrlo rasprostranjena zbog svoje vremenske i finansijske ekonomičnosti, ali je i osporavana ne samo zbog opštepoznatih slabosti mera samoizveštavanja, nego i zbog prirode predmeta merenja. Tako glavne zamerke koje im se pripisuju su da se na osnovu svesnog izveštavanja ne mogu procenjivati automatski i nesvesni procesi, da upitnici za procenu karakteristika ličnosti ne odgovaraju za procenu sposobnosti i mentalnih reprezentacija, te da rezultati na ovim merama češće daju opise korelata vezanosti ili ponašanja i osećanja koja prate situacije u kojima se vezanost aktivira (Crowell, Fraley, & Shaver, 2008). S druge strane, autori ističu da su odrasli, ipak, u velikoj meri sposobni da daju informacije o svom iskustvu i ponašanju u emotivnim situacijama koje jesu u povezane s vezanošću (tugovanje, ljutnja, anksioznost i sl.), da imaju dovoljno iskustva i znaju priče svojih roditelja o tome kakvi su bili kao mali, a na kraju, i svesni i nesvesni aspekti i sadržaji obično funkcionišu u istom pravcu u postizanju ciljeva.

1.3 Vezanost u adolescenciji

Iako i u svakodnevnom životu često posežemo za terminom „adolescencija“, podrazumevajući da je jasno šta to znači, različita su shvatanja o njenom trajanju i osnovnim karakteristikama. Svetska zdravstvena organizacija je definiše kao period u rastu i razvoju koji se dešava nakon detinjstva a pre odraslog doba, tipično od desete do devetnaeste godine. U različitim razvojnim teorijama adolescencija je prepoznata kao period tranzicije tokom kojeg se dešavaju značajne promene u kogniciji, afektima, socijalnim odnosima i ponašanju, dolazi do fizičkog i seksualnog sazrevanja, mada je neurološki sistem još u razvoju. Te promene prate i transformacije u sistemu vezanosti koje se odigravaju u nekoliko aspekata koji će biti kratko prikazani (Allen, 2008).

Razvoj logičkog mišljenja i apstrakcije, te metakognitivnog funkcionisanja dovodi do mogućnosti integracije i uopštavanja iskustva sa višestrukim starateljima u mentalne reprezentacije sebe i sveta. Ovaj kognitivni skok omogućava da se o odnosima vezanosti misli i bude fleksibilniji, te da se oni porede, evaluiraju i da se sa crno-belog modela pređe na celovitu i objektivniju predstavu sebe i drugih. Ovaj proces se dešava postepeno, te i pored internalizacije odnosa vezanosti i dalje ostaju važne specifičnosti pojedinačnih interakcija sa najbližim osobama, pa tako fenomen vezanosti i dalje zadržava i svoje relacione aspekte.

Tokom adolescencije mladi prolaze kroz proces osamostaljivanja i smanjivanja zavisnosti od roditelja, formiraju nove odnose i socijalne uloge (zapošljavaju se, stiču mentore, partnere, neki postaju roditelji). Radni modeli iz detinjstva se generalizuju i na druge odnose, a nekad druge osobe preuzimaju ulogu glavnih figura vezanosti (Allen, 2008). Posebno kada u odnosu roditelj-dete postoje loša komunikacija, neispunjena očekivanja, nerazrešeni afekti i konflikti ili pak prekid u odnosu, odnosno razočarenje u roditelje kao baze sigurnosti i sigurne luke, vršnjaci postaju glavni izvori validacije i intimnosti. Ovaj proces svakako nije lak niti pravolinijski, imajući u vidu varijacije u stavovima, doživljajima i ponašanju roditelja koji ga mogu otežati ili onemogućiti, ili pak činjenicu da upravo udaljavanje od roditelja predstavlja signal za aktivaciju sistema vezanosti. Neke od pretpostavki su da u ovom procesu „pomažu“ upravo odbacujuće strategije i mehanizmi koji se tokom adolescencije češće javljaju imajući za cilj da ostvare distancu u odnosu sa roditeljem i omoguće formiranje ličnog identiteta (Ammaniti, Van Ijendoorn, Speranza, & Tambelli, 2000).

Ovde deluje važno osvrnuti se na još jednu psihoanalitičku teoriju Pitera Blosa (Blos, 1979) koja se bavila upravo specifičnostima adolescencije. Blos je adolescenciju video kao „drugu separaciju“, tokom koje mlada osoba razvija identitet nezavisan od roditelja, a nakon što je kao dete, tokom „prve separacije“, u prve tri godine života razvila pojam o sebi kao odvojenom biću od roditelja. Druga separacija se odvija na unutrašnjem planu, razdvajanjem internalizovane slike roditelja od sopstvene slike i time otvaranjem mogućnosti da se infantilni objekti zamene drugim objektima. Ovaj proces je ujedno prilika i za razrešenje konflikata iz ranijih faza za koje tada nije bilo kapaciteta, te za odbacivanje i zamenu porodičnih obrazaca novim koji će činiti

stabilniju, trajniju i fleksibilniju strukturu. Strukturalne promene podrazumevaju i slabljenje i manju rigidnost Edipalnog super ega, dok narcistički deo Ego ideala dobija na uticaju, čime se gradi samopouzdanje i vrednovanje nezavisno od reakcija i odobravanja sredine. Blos je upravo uveo pojam „regresije u službi razvoja“, tj. razvojno poželjan korak unazad, kako bi psihodinamski opisao sposobnost ega da se nosi sa problemima s kojima nije mogao ranije u cilju rekonstrukcije. Konačno, Blos je prepoznao i dva poremećaja u regresiji, gde se prvi odnosio na odbijanje regresije, odnosno prelazak u funkcionisanje „nalik odraslom“, a drugi na zadržavanje u regresiji što se može prepoznati npr. u adolescentskim psihozama.

Na kraju, možemo reći i da se priroda vezanosti donekle menja u adolescenciji i odraslom dobu, poredeći je sa obeležjima koji su isticani na početku (Ainsworth, 1979). Sa godinama ljudi znatno ređe imaju potrebu za zaštitom u tipičnim situacijama koje su u ranom uzrastu prepoznate kao okidači vezanosti (poput zaštite u fizičkom smislu) ili su ređe izloženi neizdrživoj anksioznosti, te se odnosi vezanosti pre mogu razumeti kao odnosi među jednakima u kojima se postiže sigurnost u psihološkom smislu i ostvaruju kompleksnije unutrašnje potrebe (Allen, 2008). Naravno, kompleksnost tih potreba i varijabilnost u načinima na koje se mogu iskazati i zadovoljiti, odnosno ignorisati, predstavlja još jedan od razvojnih izazova za adolescenta i roditelja.

1.4 Vezanost u kontekstu institucija za smeštaj dece i adolescenata

Prema evidenciji Zavoda za statistiku Republike Srbije u 2014. godini su 5422 dece i mladih bili korisnici 23 postojeće ustanove socijalne zaštite. Tu spadaju Domovi za decu i mlade bez roditeljskog staranja (703 korisnika), Ustanove za decu i mlade ometene u razvoju (1483 korisnika), Zavodi za vaspitanje dece i mladih (105 korisnika) i Centri za porodični smeštaj (3131 korisnik), koji organizuju i smeštaju decu i mlade u hraniteljske porodice. „Ustanove za smeštaj dece bez roditeljskog staranja obezbeđuju smeštaj deci i mladima lišenim roditeljskog staranja, bilo da su bez oba roditelja, napuštena od roditelja, nepoznatih roditelja ili roditelja sprečenih da vrše roditeljsku dužnost, kao i deci iz socijalno-materijalno ugroženih porodica i porodica sa poremećenim porodičnim odnosima. Pored zbrinjavanja, ove ustanove obezbeđuju vaspitanje i obrazovanje dece i mladih do uspostavljanja uslova za njihov povratak u sopstvenu porodicu, zbrinjavanje u drugoj porodici ili ustanovi, kao i osposobljavanje

za samostalan život“ (RZZS, 2015). Više od trećine dece tamo je u 2014. smešteno duže od pet godina, a više od dve trećine viđa se sa srođnicima ređe od jednom mesečno.

Istraživanja pokazuju da deca smeštena u ustanovama imaju sporiji motorički razvoj, češće pokazuju različite kognitivne deficite i neuobičajena ponašanja (repetitivna i stereotipna ili autostimulišuća) (Dozier & Rutter, 2008). Adolescenti smešteni u ustanovama neretko su iskusili gubitak, zanemarivanje ili nasilje u odnosu sa starateljima, a sasvim sigurno separaciju, što su sve situacije koje predstavljaju signal za aktivaciju sistema vezanosti, a pri tome je baza sigurnosti nedostupna ili i sama predstavlja pretnju. Ana Frojd je kao zaključke svojih istraživanja institucionalizovane dece navela „da i pored dobre fizičke nege koju institucionalizovana deca primaju, nedostatak kontinuiranog i bliskog emocionalnog kontakta s majkom proizvodi retardaciju u emocionalnom i kognitivnom razvoju, usvajanju govora i navika, te da su ta deca nesigurnija“ (Burlingham & Freud, 1944). Stoga ne čudi da su institucionalizovana deca bila za Bolbija predmet posebnog interesovanja, naročito tokom istraživanja ovakvih ustanova u Evropi, koje je sproveo po nalogu Svetske zdravstvene organizacije (Bowlby, 1951). Takođe se sa najbližim saradnicima bavio posmatranjem dece koja su se nalazila na dužem lečenju u zdravstvenim ustanovama. Među decom koja su odvojena ili doživela gubitak roditelja prepoznao je tri faze u reagovanju (Bowlby, 1973, 1980). Prva je aktivni protest i podrazumeva iskazivanje ljutnje i besa i traženje roditelja. U narednoj fazi dete ispoljava bespomoćnost, očaj, povlači se i otvoreno pati za roditeljem, odbijajući kontakt s drugim odraslim osobama. Poslednja, faza ravnodušnosti, klinički je najznačajnija i ako duže potraje njene posledice su ireverzibilne. Tokom nje dete deaktivira odnos s figurom vezanosti ponašajući se kao da on nikad nije ni postojao, dok se u isto vreme vraća uobičajenim životnim aktivnostima i uspostavlja interakciju sa drugima. Važno je, međutim, naglasiti da se tzv. ravnodušnost pokazuje samo u ponašanju, ali da njenu psihološku pozadinu čine odbrambeni mehanizmi kojim dete potiskuje neizdrživa osećanja (Bowlby, 1980)³. Upravo je ovu fazu i prateće procese Bolbi smatrao za osnovu različitih kliničkih stanja, poput depresije i anksioznih poremećaja.

³ U daljem tekstu biće više reči i u tim mehanizmima i o psihodinamskom tumačenju faza u reagovanju.

U savremenim istraživanjima ova populacija nije bila mnogo često zastupljena, te sam pronašla samo jednu vrlo skoru meta-analizu koja je urađena na svega deset studija i uzorku od oko 400 institucionalizovane dece (Lionetti, Pastore, & Barone, 2015). Glavni nalazi su potvrdili veću učestalost nesigurnih obrazaca i to pre svega dezorganizovanog u preko 54% ispitanika, pri čemu su jačine efekata bile veće na merama reprezentacija i među decom koja su institucionalizovana pre navršene prve godine.

Na kraju, postavlja se i pitanje da li bi se novim i kvalitetnijim odnosom mogao promeniti obrazac vezanosti, te da li bi se i pored poremećaja vezanosti mogao naknadno razviti sigurni obrazac. Istraživanja ukazuju da su: 1. pozitivni efekti novog odnosa češći na što ranijem uzrastu ili u slučajevima kada je do prvobitne separacije došlo kasnije, 2. posle određenog vremena dečji obrasci više odgovarali obrascima novih figura vezanosti nego njihovim pređašnjim, 3. pozitivni efekti češći u slučajevima inhibicije nego dezinhibicije vezanosti, 4. određeni aspekti dezorganizacije ostajali u kontekstu odnosa sa ranijim figurama vezanosti ili u situacijama koje su na njega podsećale, 5. sigurno vezani staratelji doprineli organizaciji vezanosti dece koja su prethodno doživela traumu i nasilje, 6. dečji otpori i izbegavajuća ponašanja izazivala odbacujuća ponašanja i među novim sigurno vezanim starateljima i 7. bilo kakvo odbacivanje i nebriga novih staratelja značajnije i češće doprinosili razvoju dezorganizovanog obrasca u novom odnosu (prema Dozier & Rutter, 2008).

2. Mentalizacija

2.1 Definicija i teorijsko razgraničavanje od srodnih pojmova

Pojam mentalizacije podrazumeva „mentalni proces pomoću kojeg neko implicitno ili eksplicitno tumači svoje ili tuđe postupke kao smislene na osnovu intencionalnih mentalnih stanja kao što su želje, potrebe, osećanja, verovanja i namere“ (Bateman & Fonagy, 2004). Doživljaj sebe i drugih kao bića koja su rukovođena unutrašnjim stanjima ima važnu funkciju u uspostavljanju i bivanju u odnosu s drugima. On omogućava da razumemo tuđe reakcije, da ih bolje predvidimo i da iz niza mentalnih reprezentacija aktiviramo onu koja najbolje odgovara u određenom interpersonalnom kontekstu (Jurist, Slade, & Bergner, 2008). Takođe ona nam omogućava i da osvestimo i osmislimo sopstveno iskustvo, čime značajno utiče na afektivnu regulaciju, kontrolu impulsa, nadgledanje sopstvenog ponašanja i svest o agensnosti (Fonagy, 2001). Iako je kapacitet za mentalizaciju specifično ljudska karakteristika, on ipak nije dat po rođenju, već predstavlja razvojno dostignuće (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008).

Različiti oblici simboličke funkcije bili su razmatrani u okviru različitih psihoanalitičkih pristupa, kao i kroz dalje razvijanje teorije vezanosti. U ovom uvodnom odeljku pokušaću da predstavim najvažnije korene ovako definisane mentalizacije, koje su i sami autori isticali (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008; Fonagy, 2001). Najranije korene autori vide u Frojdovom pojmu „Bindung“ iliti „povezivanje“ koji se odnosi na kvalitativnu promenu sa fizičkog i trenutnog na psihološko ili asocijativno povezivanje. Posredno i u Klajnijanskoj teoriji vidimo referisanje na svest o sopstvenoj ili intencionalnosti drugih u opisu dostignuća depresivne pozicije, odnosno sposobnosti da se prepozna povređenost i patnja u drugome (Klein, 1935; Fonagy, 2001). Mnogo očitija veza sa mentalizacijom prepoznaje se u Bionovoj „alfa funkciji“ (Bion, 1962). Alfa funkcija podrazumeva transformaciju konkretnih unutrašnjih sadržaja u izdrživa i misлива iskustva. Takođe, kada je Kohut (1999) govorio o empatiji on ju je opisao kao „način na koji osoba sakuplja psihološke podatke o drugim ljudima i zamišlja njihovo unutrašnje iskustvo mada ono nije otvoreno za direktno posmatranje“. Konačno, u Vinikotovoj teoriji (Winnicott, 1971) pronalazimo roditeljsko razumevanja psihološkog sveta deteta kao uslov stvaranja „pravog selfa“. Odnosno, i Vinikot je sugerisao da pravi self deteta nastaje kroz njegovo opažanje sebe u umu roditelja.

Radi boljeg razumevanja, važno je i mentalizaciju razdvojiti od sličnih fenomena, poput refleksivne funkcije, metakognicije, empatije, emocionalne inteligencije i teorije uma (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008). Refleksivna funkcija je termin koji se koristi prilikom operacionalizacije uobičajenog nivoa mentalizacije neke osobe, te se češće koristi u istraživačkom kontekstu i prilikom konstrukcije instrumenata (Fonagy, Target, Steele, & Steele, 1998). Tako, putem skora na refleksivnoj funkciji, možemo razlikovati mentalizujuće nivoe funkcionisanja od prementalizujućih, u koje spadaju granična mentalizacija, odsustvo mentalizacije i prisustvo antimentalizujućih objašnjenja. Prementalizujući nivoi su posledica različitih poremećaja u razvoju mentalizacije o kojima će biti više reči u odeljku o individualnim razlikama.

Fenomen metakognicije, shvaćen kao razmišljanje o razmišljanju, predstavlja samo jedan uski deo mentalizacije jer je fokusiran isključivo na „kognitivni proces koji prati samo kognitivne sadržaje“ i koji osoba sprovodi samo u kontekstu sopstvenih misli (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008). Empatija podrazumeva sposobnost da se prepoznaju, razumeju i osećaju tuđa osećanja i da se na njih adekvatno reaguje (Baron-Cohen, 2011). U samoj definiciji možemo izdvojiti ključne razlike u poređenju s mentalizacijom – empatija u fokusu ima samo emocionalne aspekte, pri čemu se podrazumeva da se empatija oseća prema drugome, ali ne i prema samom sebi, i ona uključuje akciju, koja nije obuhvaćena mentalizacijom. Usmerenost i na kognitivne aspekte (na primer, namere i motive), a ne isključivo na emocionalne, jeste ono što mentalizaciju razlikuje i od emocionalne inteligencije (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008).

Poslednji važan termin je teorija uma i on obuhvata više naučnih pristupa koji se bave kognitivnim procesima i mehanizmima koji se formiraju kako bi dete došlo u mogućnost da razume tuđa mentalna stanja, te na neki način predstavlja razvojni preduslov mentalizaciji (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008). Pored isključive fokusiranosti na kognitivne aspekte, teorija uma više potencira i razumevanje drugih, dok mentalizacija podrazumeva i uvid osobe u sopstvena osećanja, želje i namere. Konačno, teoriju uma pre možemo sagledati kao okvir za razumevanje razvoja kognitivnih aspekata mentalizacije u najranijem uzrastu. Kada govorimo o

mentalizaciji, mi pak ciljamo na svakodnevni aktualizovani potencijal osobe bilo kog uzrasta.

2.2 Individualne razlike u mentalizaciji

U kontekstu individualnih razlika trebalo bi pre svega napomenuti da čak i kad se formira, mentalizacija pre podrazumeva dinamičnu i fluktuirajuću sposobnost, nego stabilni kapacitet koji se uvek ispoljava u istom stepenu i sa istom uspešnošću. Kao najadekvatnija mera procene izdvaja se „Skala refleksivne funkcije“ (The Reflective Functioning Scale, RFS; Fonagy, Target, Steele, & Steele, 1998). Ona meri 11 nivoa mentalizacije koji se razlikuju u kvalitetu i stepenu izraženosti kapaciteta. Nivo -1 odgovara antimentalizujućem funkcionisanju koje karakteriše sistematsko odbijanje osobe da reflektuje nad sadržajima, kao i prisustvo bizarnog i nekoherentnog narativa. Nepostojanje mentalizacije predstavljeno je nivoom 1 koji ukazuje na povlačenja, disocijaciju i egocentričnost u zaključivanju o ponašanju, te na pasivno odbijanje osobe da misli o mentalnim stanjima. Granična mentalizacija, iliti nivo 3, podrazumeva naivna i preterano analitična objašnjenja uzroka ponašanja. Mentalizujuće nivoe, za koje su rezervisani skorovi od 4 do 9, odlikuje prisustvo refleksije o mentalnim stanjima i to o njihovoj prirodi, uticaju na ponašanje i razvojnim promenama koja prate namere, želje, osećanja i motive. Visok (7) i izuzetno visok nivo (9) mentalizacije govori da osoba ima stabilne i kompleksne psihološke modele sopstvenog i tuđeg ponašanja. U skorije vreme u okviru istog teorijskog pristupa razumevanju fenomena postoje pokušaji pravljenja upitnika za samoprocenu mentalizacije koji individualne razlike predstavljaju kroz različite dimenzije (npr. Dimitrijević, Hanak, Altaras Dimitrijević, & Jolić Marjanović, submitted; Fonagy, Luyten, Moulton-Perkins, Lee, Warren, Howard, et al., 2016).

Pored toga, autori su prepoznali i tri vrste poremećaja u mentalizaciji do kojih može doći usled odstupanja u interakciji roditelj-dete, o čemu će biti više reči u narednim poglavljima (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008). Prvi tip poremećaja je nazvan „ekvivalencija realnosti i unutrašnjih stanja“ jer se time ukazuje da se unutrašnji doživljaji poistovećuju sa spoljašnjim. Karakteriše ga realizam, odnosno nemetaforičnost (na primer, „Psihološki bliska osoba mi je ona koja se fizički nalazi pored mene“). Preostala dva su „disocijacija“ koja podrazumeva nedovođenje u vezu mentalnih stanja s realnošću (na primer, „Otkad me je žena napustila imam panične

napade, ali oni nemaju veze sa njenim odlaskom“) i „teleološki nivo“ mentalizacije u kom se mentalna stanja ispoljavaju i tumače kroz akcije i somatske reakcije (na primer, „On je podigao ruku i to je siguran znak ljutnje“).

2.3 Mentalizacija i vezanost

Neki od najznačajnijih autora u ovoj oblasti smatraju da vezanost utiče na razvoj selfa i njegovih mehanizama regulacije, pre svega kapaciteta za mentalizaciju (Fonagy, Gergely, Jurist & Target, 2002). Mogla bi se povući analogija između procesa koji se odvija u sigurnom odnosu i Bionovih termina „kontejniranje“ i „projektivna identifikacija“ (Bion, 1962). Projektivna identifikacija podrazumeva da odojče bivajući preplavljeno spoljašnjim sadržajima treba um drugog koji će moći da kontejnira, odnosno prihvati, apsorbuje i transformiše to iskustvo u za dete misljivo i izdrživo. Upravo to predstavlja i osnovu ranije pomenute alfa funkcije, koju dete kasnije internalizuje i uz pomoć koje kontejnira i reguliše sopstvene emocije. Polazeći od ovakvog shvatanja, sigurna vezanost bi bila produkt roditeljske alfa funkcije, iliti kapaciteta za mentalizaciju, a ujedno omogućava da dete razvije tj. internalizuje refleksivnu funkciju. Ipak, nesigurnom odnosu vezanosti, održavanje blizine sa roditeljem koji nije uspevao da kontejnira detetove potrebe, išlo bi na uštrb razvoja kapaciteta za mentalizaciju. Izvesna analogija mogla bi se povući i sa Kohutovim zapažanjem da je preduslov za detetovu sposobnost da dobije pristup umu druge osobe to da su u njegovoj najranijom mentalnoj organizaciji osećanja i ponašanja majke bili uključeni u njegov self, tj. da je bilo izloženo primarnoj empatiji (Kohut, 1999), što odlikuje sigurnu vezanost. Dodatno, nalazi o medijaciji mentalizacije prilikom transgeneracijskog prenosa obrazaca (Fonagy, Steele, Steele, Higgitt, & Target, 1994) pokazuju da kapacitet majke da misli o svojim mentalnim stanjima omogućava da:

1. ona misli i o unutrašnjem svetu svog deteta,
2. razume njegovo ponašanje u terminima mentalnih stanja i da
3. da smisao njegovom doživljaju i prezentuje ga detetu na organizovan i regulisan način koji bi bio osnov njegove svesti o sigurnosti, autentičnosti i bezbednosti (Fonagy, Steele, Steele, Leigh, Kennedy, Matton, & Target, 1995). Dalja logička i konceptualna analiza idu u prilog ovom smeru uticaja. Naime, funkcija vezanosti evolutivno je starija od funkcije mentalizacije – verovatnije je da se potreba za održavanjem blizine sa figurom koja može da zaštiti od neprijatelja razvila

pre nego sposobnost pripisivanja mentalnih stanja kao uzroka ponašanja drugih. Štaviše, čini se da tek primati pokazuju najprimitivnije oblike mentalizacije, a da su ljudi jedina bića koja razvijaju autobiografski self (Jurist, Slade, & Bergner, 2008). Takođe, kad posmatramo ontogenezu, odnosno njihov razvoj u jednom čoveku, uviđamo da se vezanost ispoljava pre nego što se ispolji mentalizujući stadijum (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008; Bowlby, 1969). Konačno, istraživanja u oblasti neuro nauka takođe pokazuju da se unutar sigurnog odnosa vezanosti ostvaruju optimalni uslovi za sazrevanje specifičnih nervnih struktura koje su zadužene za afektivnu kontrolu i posreduju u svim interpersonalnim i intrapsihičkim aspektima budućih socioemocionalnih funkcija (Schore, 2003), a samim tim i u razvoju mentalizacije.

Sam metod procene mentalizacije tj. „Skala refleksivne funkcije“ izveden je iz Londonske roditelj-dete studije (The London parent-child project, Fonagy, Steele, & Steele, 1991), analizom 200 AAI majki i očeva iz nekliničke populacije. Fonagi sa svojim saradnicima u priručniku (Fonagy, Target, Steele, & Steele, 1998) izveštava da je RFS doprinosila razumevanju 86% varijanse faktora Koherentnost unutrašnjih radnih modela i više od 50% varijanse u razlikovanju sigurnih od nesigurno vezanih ispitanika, odnosno da su sigurno vezani ispitanici imali značajno veću mentalizaciju u skladu sa teorijskim očekivanjima. Istraživanja koja su usledila su na različitim uzorcima pokazala da je niža mentalizacija pratilac nesigurnih obrazaca, dok sigurni obrazac češće biva praćen višim nivoom refleksivne funkcije (na primer, Bouchard, Target, Lecours, Fonagy, Tremblay, Schachter, & Stein, 2008; Fonagy, Gergely, Jurist, & Target, 2002; Fonagy & Target, 1997; Mikulincer, Shaver, & Pereg, 2003; Slade, Grienberger, Bernbach, Levy, & Locker, 2005; Ward, Ramsay, Turnbull, Steele, Steele, & Treasure, 2001). Dodatno, očuvana mentalizacija pokazala se kao medijator u transgeneracijskom prenosu nesigurnih obrazaca, tj. majke koje su nesigurno vezane a koje imaju veći kapacitet za mentalizaciju, posebno one sa istorijom traume, češće su imale sigurno vezanu decu (Fonagy, Steele, Steele, Higgitt, & Target, 1994). Na kraju, mentalizacija se pokazala i kao značajni medijator vezanosti i pojedinih mentalnih poremećaja (Fonagy, Leigh, Steele, Steele, Kennedy, Mattoon, Target, & Gerber, 1996).

Nalazi, međutim, pokazuju da, iako postoji visoka korelacija sigurnog obrasca i visoke mentalizacije, postoji nezanemarljiv procenat sigurno vezanih osoba koje imaju

slabiju mentalizaciju i obrnuto (Fonagy & Target, 1997). Štaviše, vrlo zanimljiva i intrigantna istraživanja koja se bave neurofiziološkim osnovama vezanosti i mentalizacije pokazuju da aktivacijom sistema afektivnog vezivanja dolazi do privremene inhibicije kapaciteta za mentalizaciju odraslih (Bartels & Zeki, 2004). Iako mentalizacija ima korene u osećanju da nas primarna figura vezanosti razume, osobe čiji je osnovni problem nesigurna afektivna vezanost, najčešće imaju problem da reflektuju nad mentalnim stanjima baš u tim odnosima vezanosti, ali ne i generalno (Allen & Fonagy, 2006). Takođe, izražen je i povratni uticaj mentalizacije na vezanost – ukoliko se ona ne bi razvijala dalje od teleološkog stadijuma, unutrašnji radni modeli ne bi mogli da dostignu svoju punu kompleksnost niti funkciju. Stoga, postavlja se pitanje na koji tačno način vezanost doprinosi razvoju mentalizacije, kao i da li postoje neki drugi nezavisni faktori koji utiču na razvoj jednog ili oba fenomena.

3. Normativni razvoj vezanosti i mentalizacije

Allen, Fonagi i Bejtman (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008) navode pet stadijuma u razvoju mentalizacije (fizički, socijalni, teleološki, mentalizujući i autobiografski) koji se, čini se, lako mogu osloniti na Bolbijeve (Bowlby, 1969) faze u razvoju vezanosti. Naime, nedugo nakon rođenja, bebe reaguju na stimulus na način koji obezbeđuje ostvarivanje ili nastavak kontakta s drugom osobom. Takođe, i bebini signali izazivaju odgovor odrasle osobe koji vodi uspostavljanju blizine i nege odojčeta. U toj razmeni dete stiče svest o sebi kao fizičkoj jedinki koja postoji i dela nezavisno od druge osobe i objekta (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008). U ovoj prvoj fazi, međutim, dete ne razlikuje i ne izdvaja jednu figuru vezanosti (Bowlby, 1969). Iako odraslima bebino ponašanje može delovati kao da je usmereno ka cilju, njeni unutrašnji radni modeli su na vrlo primitivnom nivou i pre se mogu opisati kao predvidljivi ishodi započinjanja ili završetka nekog ponašanja (Marvin & Britner, 2008).

Između osme i dvanaeste nedelje dete od pojedinačnih reakcija (praćenje pogledom, plač, otvaranje usta i sl.) pravi lanac ponašanja koji sve ređe biva određen delovanjem odraslog. Razvijaju se nova ponašanja (poput smejanja, vokalizacije, vizuelno-motoričke orijentacije, bešenja za majku i sl.) i u repertoaru ostaju ona koja su i najčešće dovodila do interakcije (Bowlby, 1969). Dešava se još jedna važna promena - dete izdvaja primarnu figuru vezanosti od drugih osoba. U ovom periodu, ono postaje svesno sebe kao socijalne jedinice i uviđa da može da utiče na sopstveno telo (na primer, da stavi ruku u usta) ili na druge objekte (na primer, da pomeri igračku), kao i da neka njegova reakcija dovodi do odgovora druge osobe (na primer, majka uzima dete u naručje kada ono počne da plače) (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008). Međutim, iako lanac ponašanja postoji, dete nije u stanju da osmišljava i s namerom i planom sprovodi određena ponašanja (Marvin & Britner, 2008).

Treća faza u razvoju vezanosti počinje u periodu od šestog do devetog meseca i traje do treće godine. Možemo reći da se tek tokom nje dete vezuje za primarnu figuru, iako ju je do tad valjano razdvajalo od drugih (Marvin & Britner, 2008). U ovom periodu dete ima sposobnost da zamisli, postavi i sprovede određeni cilj i formira unutrašnje radne modele sebe i značajnih drugih na osnovu verovanja, očekivanja i

obrazaca odnosa (Bowlby, 1973). Međutim, ovi modeli su i dalje primitivni jer ne uzimaju u obzir unutrašnji svet drugog niti je dete u stanju da planira duge sekvence ili nizove ponašanja. No, razvojem lokomotornih sposobnosti i govora, dete postaje aktivni učesnik u održavanju blizine s figurom vezanosti (na primer, praćenjem majke, odbijanjem da se od nje odvoji i sl.), koju potom može koristiti kao sigurnu luku, odnosno kao izvor utehe i podrške, ali i kao sigurnu bazu iz koje može krenuti u dalja istraživanja (Simpson, & Belsky, 2008).

Ova faza je u skladu sa teleološkim nivoom mentalizacije, na koji dete prelazi na uzrastu od oko devet meseci (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008). Ono je u stanju da u sebi i drugima vidi bića koja su ciljem usmeravana, ali su ti ciljevi po svojoj prirodi racionalni, logički i fizički opazivi. Stoga dete može da predvidi da će neko skrenuti kada naiđe na prepreku, ali neće biti u stanju da mentalna stanja pretpostavi kao uzroke nečijih postupaka.

Tek oko druge godine, dete počinje da pretpostavlja jednostavna mentalna stanja kao podlogu svog i tuđeg ponašanja (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008), čime ulazi u mentalizujuću fazu razvoja refleksivne funkcije. Otprilike godinu dana kasnije, dete uz dodatni napredak verbalnih sposobnosti, postaje svesno tuđih želja, potreba, namera i očekivanja i u stanju je da ih uzme u obzir prilikom planiranja i donošenja odluka (Simpson, & Belsky, 2008), a sa četiri godine uviđa da mentalna stanja ne moraju odgovarati vidljivoj realnosti (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008). Ono se sve manje oslanja na fizičko prisustvo i kontinuirani kontakt s figurom vezanosti kao izvorom sigurnosti i sve češće je spremno da samo istražuje, pri čemu se kontakt u uznemirujućim situacijama brzo ponovo uspostavlja (Marvin & Britner, 2008). Ovu četvrtu i poslednju fazu je Bolbi (1969) nazvao ciljem-korigovano partnerstvo. Kasnije tokom odrastanja, različite figure dobijaju primat u odnosu na roditelje (vršnjaci, partneri); adolescent se bori za svoju autonomiju i preuzimanje odgovornosti za svoj život. Sve je manje situacija u kojima je neophodna zaštita figure vezanosti, posebno roditelja, ali njihova uloga uvek ostaje važna u životu svake osobe, posebno u izrazito stresnim situacijama i prilikom velikih promena⁴.

⁴ O vezanosti adolescenata pisano je u poglavlju 1.3.

Poslednji, autobiografski stadijum u razvoju mentalizacije odigrava se oko šeste godine (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008). Tada deca organizuju svoja iskustva i akcije kroz sećanja koja su uzročno-posledično povezana i imaju vremenski sled. Time se omogućava uspostavljanje autobiografskog narativa o sebi i drugima. Ovde, naravno, ne prestaje razvoj mentalizacije niti reprezentacija. Pre bismo mogli reći da su u ovom periodu samo postavljeni okviri i stubovi koji se kasnije, s daljim kognitivnim razvojem (npr. s formiranjem konkretnih, pa formalnih operacija) i ostvarivanjem novih emotivnih odnosa i uloga, nadograđuju i ispunjavaju sadržajem i kompleksnošću. Kao što je ranije napomenuto, u svakom trenutku razvijeni nivo mentalizacije predstavlja pre potencijal nego izvesnu i svakodnevnu realizaciju. U zavisnosti od situacije i uključenih aktera, od osećanja koja se jave, pre svega stepena anksioznosti, zavisi i nivo aktualizacije potencijala.

3.1 Faktori razvoja

Na samom početku Bolbi je kao važan faktor razvoja vezanosti izdvojio stepen u kojem majka ohrabruje, odnosno obeshrabruje sistem ponašanja koji omogućava uspostavljanje ili održavanje blizine (Bretherton, 1992). Njegova početna zapažanja su se vremenom korigovala – od fizičke blizine (Bowlby, 1969), do psihološke dostupnosti i pouzdanosti (Bowlby, 1973), uz osetljivost i responzivnost staratelja (Ainsworth, 1979). Mogli bismo iznete karakteristike da sumiramo kao „pravovremeno, dosledno i tačno odgovaranje na potrebe deteta“, za šta bi se neki autori složili da je odgovoran kapacitet za mentalizaciju roditelja (Fonagy & Target, 2005).

U savremenim psihoanalitičkim teorijama je ovakav odnos roditelj-dete pretpostavljen i kao uslov celokupnog razvoja zdravog selfa. Naime, prema Vinikotovoj teoriji, zahvaljujući pojavi primarne materinske preokupicije stvara se iluzija u odojčetu da majka odgovara na sve njegove reakcije jer je i sama njegov proizvod (Winnicott, 1965, 1971). Iz ovog doživljaja onipotentnosti i primarne kreativnosti (stvaranja, pronalaženja i kontrolisanja objekta), a kroz iskustvo sa „dovoljno dobrom majkom“ koja preživljava napade njegove „surovosti“, dete razvija nezavisan self, svest o razdvojenosti od majke, razgraničava fantaziju od realnosti, te postaje sposobno da ostvaruje druge odnose. Ponavljano pouzdano i adekvatno reagovanje majke na detetove potrebe dovodi do uspostavljanja „unutrašnjeg okruženja“, odnosno

introjekcije podržavajuće okoline, i razvoja kapaciteta da se bude sam, nakon iskustva bivanja sam u prisustvu drugog. I Kohut (1999) značaj ranog odnosa roditelj-dete ne vidi u zadovoljenju nagonskih potreba, već različitih potreba selfa u nastajanju. On self definiše kao središnji deo ličnosti koji se sastoji iz slojeva koji potiču iz težnje za moći i uspehom, idealizovanih ciljeva i talenata i veština koje posreduju u odnosu između ambicija i ideala. Prema njegovom mišljenju, odrasle osobe, kroz svoju funkciju „self-objekata“, tokom koje ih dete doživljava kao deo sopstvenog selfa, omogućavaju uspostavljanje detetovog unutrašnjeg doživljaja kohezije, kontinuiteta i odvojenosti. Self-objekti empatički reaguju da detetovu tenziju i eliminišu je, a kroz njihove optimalne neuspehe dolazi do procesa „preobražavajuće internalizacije“ i formiranja unutrašnjih struktura koje potom vrše funkcije koje je objekat prethodno vršio za dete.

Fokusirajući se na razvoj vezanosti i mentalizacije, možemo konstatovati da se u sigurnom odnosu razvija i sposobnost regulacije afekata koja je važna za formiranje kapaciteta za refleksiju (Fonagy, Gergely, Jurist & Target, 2002). Ovde nam može pomoći parafrazirani Bionov primer koji ujedno ilustruje i njegovo shvatanje projektivne identifikacije (Bion, 1962). Zamislimo situaciju u kojoj beba plače jer je gladna. Ona ne zna da je gladna i nema u iskustvu ništa što bi mogla da poveže sa postojećim osećajem u stomaku. Nema formirana očekivanja da li će ta neprijatnost prestati niti koliko će da traje, kao ni do koje mere će se povećavati. Sve ovo u bebi rađa anksioznost koja je jednako nepoznata kao i osećaj u stomaku. Ukoliko majka pravilno interpretira bebin plač i nahrani je, neprijatan osećaj u stomaku će nestati. Vremenom, beba povezuje prestanak bola s hranjenjem, odnosno uči da do rasterećenja dolazi, kao i ko je izvor te utehe. Pozitivan ishod i njegovo očekivanje umiruje i anksioznost, te beba polako stiče i sposobnost da odloži zadovoljenje potrebe.

Da li su ovi uslovi dovoljni i za razvoj mentalizacije? Alen, Fonagy i Bejtman tvrde da su nužni, ali ne i dovoljni (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008). Rekla bih da kroz ovakvu interakciju dete formira pozitivne unutrašnje radne modele sebe i drugoga, ali koji su primitivnog oblika jer nisu osvešćeni, verbalizovani, niti simbolizovani, i ne podrazumevaju mentalistička objašnjenja. Dete ne osvešćuje značenje svojih i tuđih doživljaja i ne postavlja ih kao uzročnike ljudskog ponašanja. I njegova regulacija afekata je na konkretnom nivou – nisu misao, refleksija ili obrada emocije te koje ga

umiruju, već fizički dodir, konkretno sigurno mesto ili druga realna zamena baze sigurnosti.

Dakle, za razvoj mentalizacije, pored afektivne regulacije i pravovremene i dosledne mentalizacije roditelja, neophodno je razviti sposobnost da se pravilno prepoznaju i razumeju mentalna stanja i da se dovedu u vezu s ponašanjem. Za to su neophodni procesi zajedničke pažnje, ogledanja i pedagoške intervencije (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008). Kroz zajedničku pažnju dete razvije svest o deljenju i mogućnost poređenja iskustva. Ona se razvija postepeno, tako što prvo roditelj svoju pažnju usmerava na dete, da bi dete potom, prateći pogled i reakcije roditelja, takođe, počelo da posmatra sebe. Kasnije ono preuzima inicijativu usmeravajući pažnju roditelja na objekat u svojoj ruci, pa i na one van svog domašaja, sve do razvoja sposobnosti deljenja pažnje i praćenja emocionalnih reakcija bez direktnog pokazivanja na objekat. Kroz ovaj proces, dete razvija svest o postojanju i razdvojenosti svog i tuđeg uma, ali i o mogućnosti da sa nekim deli određena iskustva i doživljuje.

Rekla bih da su pedagoške intervencije “produžena ruka” osetljivosti, responzivnosti i mentalizacije roditelja koje sam pomenula na početku. U sadejstvu s razvojem govora, one podrazumevaju prenos znanja i normi jedne kulture o emocijama, njihovom ispoljavanju i kontroli (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008). U sigurnom odnosu vezanosti, u kom je roditeljski um shvaćen kao dobronameran, dete spremnije usvaja znanja. Takođe, u takvom odnosu dete se radije i smelije upušta u istraživanja sopstvenog i tuđeg uma, prepoznaje i bavi se mentalnim stanjima. Ukoliko je pak roditeljski pritisak na dete da se ponaša u skladu sa npr. moralnim normama kulture prejak, strah i agresivnost koji iz toga proizilaze sprečili bi dete da se bavi osećanjima drugog, već bi se usmerilo na posledice koje trpi (Hofman, 2003). Ukoliko je preslab ili nedosledan, dete ga može ignorisati.

Treći proces, bazičniji i sadržan u prethodnim, jeste ogledanje (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008). On bi mogao biti mehanizam kojim dete dolazi do opažanja i razumevanja emocija, ali i do svesti o njihovom uticaju na druge. Ogledanje predstavlja interakciju roditelja i bebe tokom koje odrasli empatično izražava emociju koju dete automatski ispoljava kroz izraze lica ili zvukove (Fonagy, 2004; Jurist, Slade, & Bergner, 2008). Svest o sopstvenim doživljajima dolazi kroz poistovećivanje ličnih

unutrašnjih sadržaja s izrazom lica i reakcijama roditelja. Na ovaj način dete uči da razlikuje i da pripíše odgovarajuća značenja različitim mentalnim stanjima (Allen & Fonagy, 2006). Važna karakteristika ogledanja je da ono ne predstavlja vernu kopiju onoga što se dešava na licu bebe, niti onoga što ona proživljava u tom trenutku (Fonagy, 2004). Majka najčešće na bebine doživljaje reaguje uz izraženu, preteranu i, donekle, iskarikiranu ekspresiju i vokalizaciju, što omogućava da dete razlikuje ovakav majčin odgovor od njenih realnih osećanja (Jurist, Slade, & Bergner, 2008). Time dete razvija doživljaj ličnog i zasebnog unutrašnjeg sveta u odnosu na majčin, ali i svest o mogućnosti da svojim osećanjima izazove promenu u majčinom ponašanju (Allen & Fonagy, 2006).

Već iz prethodnih poglavlja jasno je da je proces ogledanja prepoznat i u drugim radovima psihoanalitičara (Bion, 1962; Kohut, 1977, Winnicott, 1956a). Vinikot kao drugu fazu u razvoju navodi fazu ogledanja čiji ishod bi trebalo da bude internalizovano „dobro majčino lice“. Odnosno, on pretpostavlja da, kada gleda majčino lice, dete tamo vidi emocionalnu refleksiju sopstvenog selfa. Optimalne reakcije majke na spontane gestove deteta internalizuju se kao dobro lice koje brine o selfu. Prema, pak, Kohutovoj postavci (1977, 1999) postoji više vrsta iskustava ogledanja. Kroz „ogledajući self-objektni odnos“ dete dobija divljenje za ličnu privlačnost, sopstvena dostignuća u razvoju i slično. Ovo iskustvo opisuje majčine reakcije radosti i odobravanja ekspresije detetovog osećanja živosti i veličine. „Idealizujući self-objektni odnos“ pruža mogućnost da dete doživi roditelje kao osobe kojima se može diviti i sa kojima se može stopiti. Iz ova dva iskustva, putem preobražavajuće internalizacije, razvijaju se grandiozna i idealizovana slika selfa. Određena analogija sa unutrašnjim radnim modelima je svakako uočljiva (Bowlby, 1969). Tokom daljeg razvoja, ove primitivne predstave transformisaće se u realistično samopoštovanje i zadovoljstvo sobom, odnosno potrebu osobe da bude društveno korisna i izabere dobre životne modele. Tako se, prema Kohutovom mišljenju, primarni narcizam transformiše u mudrost, sposobnost za humor i kreativnost (Kohut, 1977, 1999).

Ogledanje, pored predvidljive rezonanzivnosti i osetljivosti roditelja, pomaže uspostavljanju kontrole i regulacije afekta (Allen & Fonagy, 2006; Fonagy, 2004). Naime, kada dete počne da plače, roditelj pored toga što mimikom i vokalizacijom

pokazuje da u detetu prepoznaje tugu, uznemirenost i bol, on svojom reakcijom (ljuljuškanje, šaputanje i dr) pruža detetu utehu. Ta prpratna reakcija, koja je suprotna osećanju koje se ogleda, vremenom će biti internalizovana, kao deo predstave o sebi (“mogu biti utešen”) i drugome (“može da me uteši”), i aktivirana u kasnijim situacijama koje budu opažene kao preteće, a figura vezanosti ne bude fizički prisutna. Na ovaj način kontrola afekta se s predašnjeg konkretnog nivoa premešta na nivo reprezentacija. Konačno, sposobnost kontrole i regulacije afekata neophodan je uslov da bi osećanja bila podnošljiva, nepreplavljajuća i neugrožavajuća, a samim tim i misliva i obradiva (Fonagy, Gergely, Jurist & Target, 2002).

Kroz ove procese koji su deo interekcije roditelj-dete, a u sadejstvu s različitim ličnim karakteristikama deteta (inteligencija i, specifično, verbalna inteligencija, razvoj govora i sl.), formira se njegov kapacitet da o svojim i tuđim postupcima razmišlja u kontekstu mentalnih stanja (Allen, Fonagy & Bateman, 2008). Ovaj razvoj kapaciteta za mentalizaciju povratno utiče na kvalitet unutrašnjih radnih modela deteta, a samim tim i na njegovu vezanost.

Očekivani ishodi normativnog razvoja vezanosti i mentalizacije jesu formiranje sigurnog obrasca vezanosti i izgrađen visok nivo refleksivne funkcije. Dete bi trebalo da razvije pozitivne modele sebe i drugog, odnosno da sebe vidi kao razumljivog, prihvatljivog i vrednog ljubavi, a drugog kao pristupačnog, pouzdanog i prihvatajućeg. U najvećem broju situacija uspevaće da kontroliše afekat i postigne optimalni nivo mentalizacije koji će mu pomoći da razume, predvidi i adekvatno odreaguje u socijalnim odnosima. Biće skloniji da razume prirodu mentalnih stanja, njihovu ulogu u ljudskom ponašanju, ali i međugeneracijske, razvojne i intersubjektivne aspekte mentalizovanja u odnosu (Fonagy, Target, Steele, & Steele, 1998).

4. Odstupanja od normativnog razvoja vezanosti i poremećaji mentalizacije

Postoji više načina na koje može da se skrene s putanje normativnog razvoja vezanosti i mentalizacije. Varijacijama u uspešnosti interakcije između majke i deteta mogu doprineti kako karakteristike deteta (temperament, mentalno i somatsko zdravlje, urođene sposobnosti i sl.), tako i roditelja (mentalno zdravlje, prisustvo stresa, kvalitet vezanosti, model roditeljstva i sl.) (Van Ijzendoorn, 1997). Autori primećuju da je Bolbi više od drugih psihoanalitičara zanemario doprinose ili uticaj deteta na kvalitet interakcije s majkom (Fonagy, 2001). Tako se navodi da je Vinikot isticao da na holding, pored karakteristika majke, utiče i stabilnost i balans u bebi sa kojim ona započinje život. O tome govori i Bionovo razumevanje napada detetove zavisti na proces kontejniranja. Naime, čak i kada se ne susreće s deprivacijom, dete može prezreti ograničenja majčinske brige i to što ona ima nad njom kontrolu, te stoga će je nekad radije „uništiti“ nego iskusiti frustraciju (Fonagy, 2001). Istraživanja su potvrdila povezanost varijacija u detetu, kao i karakteristike izvan majke, a koje utiču na njenu dostupnost, sa vezanošću (Van Ijzendoorn, 1997). Tako će deca s „teškim“ temperamentom ili poremećajem pažnje i hiperaktivnosti biti podložnija da reaguju s povećanom anksioznošću i predstavljace veći izazov roditeljima u pružanju razumevanja, brige i utehe. Takođe, majke koje pate od depresije ili koje su iscrpljene i mahom odsutne zbog teške socio-ekonomske situacije, biće ranjivije u susretu sa svakodnevnom brigom o detetu, imaće manje kapaciteta da se bave, kako svojim, tako i detetovim unutrašnjim svetom, i slabije će se nositi s negativnim emocijama.

Prema Bolbijevom (Bowlby, 1973) mišljenju, odbrambeni mehanizmi se javljaju u tri slučaja: kada roditelji ne žele da njihovo dete zna o nekim događajima iako im je prisustvovalo, kada dete uradi ili misli da je uradilo nešto čega se veoma stidi, te u situacijama kada je roditeljsko ponašanje isuviše nepodnošljivo da bi se o njemu mislilo. Mehanizme je podelio u tri grupe: gašenje, kognitivni prekid i izdvajanje (Bowlby, 1980). Važno je napomenuti da se svaki čovek njima koristi u određenoj meri, ali je prekomerno korišćenje bilo kog od njih pokazatelj potrebe da se neki neizdrživi sadržaji ostave izvan svesti, kako bi osoba mogla da nastavi svoj život i odnose s

ljudima. Ovakvo preterano korišćenje mehanizama odbrane karakteristika je nesigurnih obrazaca vezanosti, koje ćemo, kao i njihov razvoj, detaljnije prikazati.

Kao što je naglašeno, majke se mogu razlikovati u stepenu u kom su osetljive i umeju da tačno prepoznaju potrebe deteta, kao i po učestalosti izlaženja u susret njegovim potrebama. Deca majki koje su odgovarale samo na neke njihove psihološke potrebe, dok bi druge ignorisale ili kažnjavale, najčešće razvijaju nesigurni-ambivalentni, odnosno preokupirani obrazac u odraslom dobu (Weinfield, Sroufe, Egeland, & Carlson, 2008). Ona su naučila da je sigurna baza tu onda kada zadovolje određene kriterijume, kada se ponašaju, misle i osećaju na odgovarajući način. Sebe bazično vide kao neadekvatne, nedovoljno vredne i dobre, te se, da bi ostala u odnosu, stalno trude da zadovolje zahteve koji se pred njih stavljaju, pri čemu osećaju izražen strah da će izgubiti svoju sigurnu luku. Ne upuštaju se u istraživanja ni okoline, a ni psihološkog sveta, jer nisu sigurni da li će u slučaju pretnje naići na pravi oslonac i utehu. U fazi ogledanja, majka bi najčešće bivala preplavljena svojom anksioznošću u susretu sa osećanjima deteta za koje nije pripremljena (Fonagy, 2004). Stoga bi dete umesto umirenja ostajalo s dodatnim uznemirenjem i afektivnom pobuđenošću, koji sprečavaju kognitivnu obradu i integraciju iskustva.

Preokupirano vezane osobe koriste se mehanizmima odbrane iz domena kognitivnih prekida (Bowlby, 1980), čija je uloga da ne suoče osobu sa određenim iskustvima iz odnosa vezanosti koja bi predstavljala preveliku pretnju. Neki od njih su nesigurnost misli, povlačenje u susretu sa nedozvoljenim afektom, uzdržavanje, dok u isto vreme postoje i ispoljavaju se opisana emocionalna pobuđenost, uznemirenost i ljutnja koje majka nije kontejnirala. Ispitanici s ovim obrascem vezanosti u istraživanjima najčešće pokazuju granični nivo mentalizacije i često je za njih karakteristična hipermentalizacija ili preterana analitičnost (Fonagy, Target, Steele, & Steele, 1998). Ona se iskazuje u neočekivanim prilikama i kontekstima i njeni sadržaji nisu podržani realnim dešavanjima. Uvidi su difuzni i neintegrisani. Osoba je preplavljena anksioznošću i negativnim očekivanjima, fokusirana je samo na svoje misli i potrebe, a sve u cilju da se na vreme pripremi i predupredi odbacivanje.

Izbegavajući, odnosno odbacujući obrazac, razvija se među decom čije majke dosledno nisu odgovarale na njihove psihološke potrebe, ali su pružile dovoljno za

fizičko preživljavanje i nisu predstavljale izvor straha (Weinfield, Sroufe, Egeland, & Carlson, 2008). Anksioznost, koju bi majke u tim situacijama osećale, bila je za njih nepodnošljiva i ugrožavajuća, te bi reagovala odbacivanjem i ignorisanjem bebinog unutrašnjeg sveta. Proces ogledanja je mahom izostajao, te beba nije imala priliku da upozna, istražuje i eksperimentiše sa svojim unutrašnjim svetom. Stoga, on je ostao neprepoznat i nekontejniran, ali sačuvan od velikih lomova i trauma (Fonagy, 2004). Odbacujuće vezane osobe su razvile strategiju bivanja u odnosima u kojima ne očekuju psihološku razmenu niti je traže ili daju. Nekorišćenje baze sigurnosti, potiskivanje straha od njenog gubitka, kao i jasne granice između sebe i drugog, za njih predstavljaju svojevrsnu zaštitu od ponovnog prolaženja kroz rane neuspele procese ogledanja. Najčešći mehanizmi odbrane kojim skreću sebi pažnju sa nepodnošljivih sadržaja iz odnosa vezanosti su mehanizmi gašenja (Bowlby, 1980). Mehanizmi gašenja sprečavaju osobu da postane svesna negativnih osećanja i podrazumevaju različite strategije idealizacije odnosa vezanosti i neutralizacije, minimizacije i izolacije afekata. Stoga, u susretu s jakim emocijama odbacujuće vezana osoba nije u stanju da ih prepozna i obradi već ih mnogo češće odigrava u konkretnim akcijama ili pokušava da afekat savlada funkcionalnim rešenjima. Dok se preokupirana osoba povlači i zatvara u besciljnoj ruminaciji i pokušajima bavljenja i obrade afekata, odbacujuće vezana osoba će pre reagovati konkretnim fizičkim odstranjivanjem i odbijanjem izvora konflikta (George & West, 2011).

U afektom obojenim situacijama, odbacujuće vezane osobe najčešće imaju pad u sposobnosti mentalizacije (Fonagy, Target, Steele, & Steele, 1998). Objašnjenja ljudskog ponašanja su konkretna, na nivou bioloških, socioloških ili religijskih tumačenja, puna idealizacija i egocentričnosti. Osoba najčešće odbija, odnosno nije u stanju da se bavi svojim unutrašnjim svetom i stiže se utisak da on ni ne postoji.

Četvrti i poslednji obrazac vezanosti javlja se u kontekstu odrastanja uz roditelja ili staratelja koji se ponaša potpuno nepredvidljivo i koji u jednom trenutku predstavlja izvor sigurnosti i utehe, a u drugom pretnju i strah. Naime, kada se dete oseti ugroženo, automatski se aktivira sistem ponašanja koji za cilj ima uspostavljanje i održavanje bliskosti s figurom vezanosti. Ukoliko je, međutim, sam roditelj izvor anksioznosti i bola, dete u kontaktu s njim ne uspeva da se umiri, čak ni na konkretnom nivou jer

izostaje i njegova funkcionalna uloga. Strah tada postaje još intenzivniji, a doživljaj pretnje izraženiji, čime se ponovo aktivira sistem ponašanja vezanosti. Na ovaj način, dete ulazi u začarani krug anksioznosti i ne uspeva da izgradi nikakvu strategiju da se umiri ili bude u odnosu, razvijajući dezorganizovani obrazac vezanosti (Jurist, Slade, & Bergner, 2008). Kako, po Bolbijevom mišljenju, dete psihološki preživi ova iskustva? Tako što se aktivira treća grupa mehanizama odbrane koja omogućava odvajanje, odnosno disocijaciju od traumatskih iskustava. Oni štite dete od suočavanja sa nepodnošljivim sadržajem tako što odstranjuju iz svesti sve što je vezano za odnos s figurom vezanosti, sva bolna sećanja, neispunjene želje i potrebe za ljubavlju i negom, sva razočarenja i strahove (Bowlby, 1980; George & West, 2011). Na taj način dete izbegne nepodnošljivo saznanje da je majka loša, a prebacivanjem krivice na sebe za sva roditeljska odbacivanja, detetu biva omogućeno da ostane u odnosu.

Na ovom mestu bih se zapitala na koji način nam druge psihoanalitičke teorije mogu pomoći u razumevanju odstupanja od normativnog razvoja, ali i posledica takvih ishoda na mentalno zdravlje. Kohut je pretpostavio da je roditeljsko odstupanje od optimalnih self-objektnih funkcija značajnije od eventualne deprivacije nagonskih potreba, te da ga dete doživljava kao „neempatične napadače na integritet selfa“ (Kohut, 1977). Kada roditelj kroz dete zadovoljava potrebe svog nesigurno uspostavljenog selfa, kao što je u slučaju opisa preokupirane vezanosti, detetova grandiozna slika i/ili idealizovana predstava o roditelju ne prolazi kroz postepeno sazrevanje već ostaje na primitivnom nivou. Primitivna forma grandioznosti ostaje da teži zadovoljenju infantilne grandiozno-egzibicionističke potrebe, što bi se moglo prepoznati u nekim prementalizujućim nivoima funkcionisanja (Fonagy, Target, Steele, & Steele, 1998), dok bi druga težila za stapanjem sa drugim objektom u cilju postizanja doživljaja onipotentnosti, što možemo povezati sa poremećajem hiperaktivacije vezanosti (Dozier & Rutter, 2008).

Kada je govorio o patologiji, Vinikot je isticao formiranje „lažnog selfa“ umesto „pravog selfa“, odnosno nasleđenog materijala koji zahteva optimalno iskustvo (Winnicott, 1956a, 1965, 1971). Naime, kao što je već rečeno, na najranijem stadijumu dete je veći deo vremena neintegrisano i njegova kohezija zavisi od toga da ga majka drži i fizički i figurativno (Winnicott, 1965). Tokom tog procesa dete ispoljava spontane

gestove čiji impuls dolazi iz pravog selfa. Kada majka naruši holding dete to doživljava kao povredu opasnu po ličnu egzistenciju, jer se još uvek ne vidi kao fizički odvojenim od majke. Kao jedinu odbranu od straha od uništenja vidi u odustajanju od sopstvenih zahteva i prilagođavanju datom, što je najraniji stadijum formiranja lažnog selfa. Vinikot navodi primere njegovog ispoljavanja kroz opštu iritabilnost, poremećaj hranjenja i dr. Neuspesi u fazi ogledanja, takođe, vode formiranju lažnog selfa, odnosno tome da deca internalizuju roditeljske odbrane na mesto gde bi trebalo da bude pravi self. Mogli bismo reći da su tada odbacujuće vezana deca internalizovala vrlo prigušen roditeljski odgovor, a da je za preokupirano vezanu decu preterano jasan ili previše komplikovan odgovor roditelja bio jednako neuklopiv u primitivne strukture. Lažni self ima i ulogu skrivanja i čuvanja pravog selfa i njegovog integriteta. Sve kognitivne funkcije bivaju tome podređene kroz stalni napor da se anticipiraju sva sredinska narušavanja kako bi se na njih reagovalo, što se može prepoznati i kao hipermentalizacija (Fonagy, Target, Steele, & Steele, 1998). Stoga, posebno je teška situacija kada je majka potpuno nepredvidiva u svojim reakcijama, kao u slučaju formiranja dezorganizovanog obrasca, jer tada dete ne uspeva da se prilagodi zahtevima sredine, a samim tim ni da zaštiti pravi self. Pored toga, strukturu lažnog selfa odlikuje doživljaj življenja lažnog života, očajja, nedostatka kreativnosti i beznadežnosti, posebno ako je u najranijem periodu došlo do odsustva reakcije odraslog.

Čini se da Vinikot ide i korak dalje u razumevanju patologije ističući da „onaj ko ima strah od sloma ima strah od sloma koji je već doživeo“ (Winnicott, 1963a). To bi značilo da ako dete, adolescent ili odrasli oseti neki od primitivnih strahova (od dezintegracije, nestajanja, nemanja odnosa između psihe i tela i nemanja orijentacije) to doživljava jer je doživeo ekscesivno lišavanje u najranijem periodu koje je dovelo do diskontinuiteta u doživljaju selfa, odnosno sopstvenog postojanja. Ulazak u psihozu bi se u tom slučaju razumeo kao uspešan vid odbrane od sloma koji se dogodio tokom faze holdinga i čuvanje pravog selfa od povreda koje bi bile moguće u slučaju izbora puta zdravlja (Winnicott, 1967b).

Na kraju bih se još malo zadržala na procesu neuspelog ogledanja kada dete na licu majke vidi njeno raspoloženje ili njene mehanizme odbrane umesto svojih (Winnicott, 1967b, 1971), kao što se dešava tokom formiranja nesigurnih obrazaca

vezanosti. Vinikot ističe da dete tada pokušava da nađe druge načine da bi dobilo reakciju iz sredine, a neuspesi na tom putu vode atrofiji kreativnost. Neke bebe nastavljaju da proučavaju objekat u ogledalu tražeći neko značenje koje bi mogle da osete. Druge traže predvidljive obrasce reagovanja lica na osnovu kojeg će moći da prepoznaju momente za spontanost i momente kada treba da sakriju pravi self. Sumirajući, Vinikot ističe da „kada majčino lice ne uzvraća, onda je ogledalo stvar, nešto u šta se gleda, ali u koju pogled ne prodire“.

Kada govorimo o mentalnim poremećajima i odstupanjima u razvoju vezanosti, možemo se osvrnuti na podelu koju je Kohut (1977) izložio u svojoj knjizi a koja podrazumeva nesazrevanje grandiozne i idealizujuće slike kao osnovu narcističkog poremećaja ličnosti. Ukoliko je, pak, do neempatičnog odgovora došlo ranije i time bio onemogućen proces preobražavajuće transformacije i stvaranje kohezivnih narcističkih predstava, prema Kohutovom viđenju, tada dolazi do razvoja psihoze i graničnog poremećaja ličnosti. Neurotične poremećaje je povezo sa ekscesivnim neempatičnim stimulisanjem deteta. Vinikot je patologiju podelio u odnosu na nivo celovitosti selfa (Winnicott, 1954). Tako je izdvojio pacijente sa celovitim selfom koji imaju problem sa interpersonalnim odnosima, potom one u kojih je celovitost tek počela da se pojavljuje ali nije došlo do združivanja ljubavi i mržnje, i treću grupu pacijenata među kojima ne postoji doživljaj vremensko-prostornog kontinuiteta selfa, usled ranog narušavanja holdinga. U drugoj grupi je do povrede došlo tokom faze izgradnje „kapaciteta za brigu“ (Winnicott, 1965) ili u depresivnoj poziciji (Klein, 1935), ali ću se ovim grupom nešto kasnije detaljnije baviti jer je od posebne važnosti za temu ove studije. U naredna dva potpoglavlja biće prikazani empirijski nalazi upravo o vezanosti i mentalizaciji u kliničkim populacijama. Nakon toga ću detaljnije obraditi ekstremno negativno iskustvo deteta u odnosu s roditeljem, odnosno ranu traumatizaciju, koja je ujedno i jedan od najvažnijih pojmova za ovaj rad, kao i njen odnos sa vezanošću i mentalizacijom, uticaj na razvoj selfa, a potom i na pojavu poslednjeg važnog fenomena - delinkvencije.

4.1 Empirijski podaci o vezanosti u kliničkim populacijama

Na početku, važno je naglasiti da nesigurna vezanost sama po sebi nije poremećaj, niti da postojanje sigurnog obrasca podrazumeva pozitivno mentalno zdravlje (Dozier, Stowall-McClough, Albus, 2008). Kvalitet vezanosti pre treba shvatiti kao važan faktor koji u interakciji s drugim biološkim, socijalnim i psihološkim karakteristikama može da doprinese kvalitetu mentalnog zdravlja. Takođe, treba istaći da brojne životne okolnosti, poput sigurno vezanog partnera ili posvećenosti novom poslu, kao i iskustvo psihoterapije, mogu da učine da mnogi adolescenti i odrasle osobe pređu iz nesigurnih u sigurni obrazac (Allen & Fonagy, 2006).

Od samog početka, Bolbi je svoju teoriju vezanosti doveo u usku vezu s održanjem mentalnog zdravlja (Bretherton & Munholland, 2008), a kasnija istraživanja su tu hipotezu i potvrdila. Naime, u populaciji ljudi bez mentalnih poremećaja dominira sigurni obrazac (58%) dok su u kliničkim populacijama znatno češći neki od nesigurnih (43% bojažljivi, 23% odbacujući i 13% preokupirani) (Bakermans-Kranenburg & van Ijzendoorn, 2009). Specifičnije, preokupirani obrazac je znatno češći u grupi internalizujućih poremećaja, odbacujući u grupi eksternalizujućih, dok je bojažljivi obrazac znatno učestaliji u osoba s težim mentalnim poremećajima, poput psihoza i graničnih poremećaja ličnosti (Fonagy et al., 1996). Na adolescentskom uzrastu nađeni su slični trendovi, gde se velika učestalost dezorganizovanog/bojažljivog beleži u kliničkim populacijama (Wallis, & Steele, 2001), dok su preostala dva nesigurna obrasca češći među osobama sa problemima u psihosocijalnom funkcionisanju (prema Allen, 2008).

Zanimljivo je da među adolescentima raspodela preokupiranog i odbacujućeg obrasca po kategorijama poremećaja nije tako jasna kao među odraslima. Dosadašnji zaključci su da u okolnostima koje su nejasne, gde su odnosi isprepletani ili figura vezanosti pasivna, preokupirano vezani adolescenti će češće ispoljavati internalizujuće poremećaje, dok će u situacijama kada su njihove potrebe neispunjene (kada su ignorisane ili nema finansijskih uslova da se ispune) ispoljavati češće eksternalizujuće probleme u ponašanju (npr. upotreba psihoaktivnih supstanci, promiskuitet, antisocijalno ponašanje). Ovakva ponašanja mogla bi se tumačiti i kao ekstremni načini da preokupirano vezani adolescent dobije reakciju figure vezanosti (Allen, 2008).

Odbacujući vezani adolescenti su skloniji eksternalizujućim poremećajima, čija je moguća strategija da odvlače pažnju svih sa odnosa vezanosti (Rosentein & Horowitz, 1996).

4.2 Empirijski podaci o mentalizaciji u kliničkim populacijama

Mentalizacija ovako definisana je u poređenju sa vezanošću relativno nov konstrukt i razumljivo je da iza nje stoji i manji broj kliničkih studija. Međutim, možemo reći da se vrlo jasno izdvojila veza niske mentalizacije i graničnog poremećaja ličnosti (Fonagy & Bateman, 2007, 2008; Fonagy & Luyten, 2009), te i da se ona pokazala kao medijator veze između traume i graničnog poremećaja (Chiesa & Fonagy, 2014). Na osnovu sličnih istraživanja je osmišljen i novi psihoterapijski metod usmeren na razvoj reflektivne funkcije (The Mentalization-Based Treatment, MBT, Allen & Fonagy, 2006), koji se pokazao kao posebno uspešan u radu sa osoba s graničnim i antisocijalnim poremećajem (Bateman & Fonagy, 2008b, 2010). Studije su takođe ukazale na sniženu mentalizaciju na uzorcima osoba sa depresijom (Fischer-Kern, Tmej, Kapusta, Naderer, Leithner-Dziubas, Löffler-Stastka, & Springer-Kremser, 2007), poremećajima ishrane (na primer, Kuipers & Bekker, 2012; Rothschild-Yakar, Levy-Shiff, Fridman-Balaban, Gur, & Stein, 2010) ili shizofrenijom (Chung, Barch, & Strube, 2014). Konačno i MBT se pokazao uspešnim u radu sa adolescentima sklonim samopovređivanju (Rossouw & Fonagy, 2012), roditeljima zavisnim od psihoaktivnih supstanci (Söderström & Skårderud, 2009) i osobama obolelim od shizofrenije (Brent & Fonagy, 2014).

5. Trauma

5.1 Definicija pojma i vrste traume

Šta u psihologiji podrazumevamo pod pojmom trauma? Prema DSM V definiciji (APA, 2013), traumatsko iskustvo podrazumeva izloženost osobe smrti, teškim povredama ili seksualnom nasilju, bilo da su u pitanju stvarni događaji ili pretnje. Izdvajaju se četiri vida izloženosti traumi: 1. direktno iskustvo traumatskog događaja, 2. prisustvovanje traumatskom događaju koji doživljava druga osoba, 3. saznanje o traumi koju je iskusio član porodice i blizak prijatelj i 4. slušanje iz prve ruke o teškim detaljima vezanim za traumatsko iskustvo neke osobe. Kao posledice traume navode se osećanja užasa, bespomoćnosti i besmisla, te poremećaji u funkcionisanju u socijalnim odnosima, na poslu i drugim važnim segmentima života (APA, 2013)⁵.

U psihološkim radovima kao podtipovi traume najčešće se izdvajaju seksualno, fizičko i emocionalno zlostavljanje i zanemarivanje (Gerdner & Allgulander, 2009). Seksualno zlostavljanje podrazumeva svaki oblik seksualnog kontakta s detetom, koji može i ne mora uključivati dodirivanje i seksualnu eksploataciju. U fizičko zlostavljanje spadaju sve akcije usmerene protiv deteta čije su posledice telesne povrede ili bolest i drugi medicinski značajni simptomi. Emocionalno ili psihološko zlostavljanje se odnosi na aktivnosti koje negativno utiču na dečji emocionalni i intelektualni razvoj, dovode do niskog samopoštovanja, straha, problema u odnosima i osećaja da nije voljeno. Pod zanemarivanjem autori podrazumevaju situacije u kojim dete ne dobija negu ili je dobija ispod prihvaćenih standarda zajednice. Ono može biti fizičko (nedostatak hrane ili odeće) i emocionalno (odsustvo emocionalne pažnje).

Kliničkim opservacijama izdvojene su neke od najčešćih karakteristika traumatizovane dece koje su povezane sa njihovim daljim razvojem i funkcionisanjem: 1. živa, intruzivna i ponavljana sećanja na traumatski događaj, 2. repetitivna ponašanja, 3. pojačani strahovi i 4. promena stavova i odnosa prema ljudima, životu i budućnosti (Terr, 1991). Poslednjih godina sve su češće studije koje se bave hemijskim, anatomskim i strukturalnim promenama u mozgu usled traume koje bi mogle pomoći u razumevanju disfunkcionalnog odgovora na stres, hiperpobuđenost, poremećaje u pažnji

⁵ Rezultati istraživanja prikazani su u narednom poglavlju.

i koncentraciji, iritabilnost, anksioznost i impulsivnost među decom i adolescentima (Diseth, 2005).

Posebno se traumatska iskustva u kojima je sam roditelj ili staratelj taj koji je nasilan smatraju naročito teškim i preplavljujućim jer sa sobom nose osećaj izdaje poverenja – „onaj na koga se oslanjam me je povredio ili me nije zaštitio, čime je izneverio i mene i svoju ulogu“ (Freyd, DePrince, & Gleaves, 2007). Neki nalazi ukazuju da su čak polovina adolescenata iz opšte populacije i dve trećine iz psihijatrijske ili zatvorske žrtve upravo ove vrste nasilja ili zanemarivanja (prema Ford, Chapman, Mack, & Pearson, 2006).

5.2 Vežanost i mentalizacija u razumevanju uticaja traume na psihološki razvoj i mentalno zdravlje

Trauma je i u istraživanjima prepoznata kao jedan od najvažnijih faktora rizika za mentalno zdravlje, za poremećaje poput depresije i anksioznosti (Nanni, Uher, & Danese, 2012; Wessel, Meeren, Peeters, Arntz, & Merckelbach, 2001), zloupotrebe supstanci (Wilsnack, Vogeltanz, Klassen, & Harris, 1997), shizofrenije (Matheson, Shepherd, Pinchbeck, Laurens, & Carr, 2013) ili konverzivnog poremećaja (Sar, Akyüz, Kundakçi, Kiziltan, & Dogan, 2004). Takođe, pokazalo se da osobe koje su ranije doživele traumu češće (ponovo) bivaju traumatizovane, češće se samopovređuju i imaju više pokušaja suicida (Terr, 1991), te da adolescenti i odrasli koji su preživeli različite oblike zlostavljanja u detinjstvu pokazuju brojne probleme u emocionalnom, kognitivnom i socijalnom funkcionisanju u svakodnevnom životu (Boney-McCoy, & Finkelhor, 1995; van der Kolk, Roth, Pelcovitz, Sunday, & Spinazzola, 2005). Iako je uloga traume u dečjem dobu slabije ispitivana nego među odraslima, nalazi ukazuju na to da među traumatizovanom decom postoji veća učestalost PTSP (Servan-Schreiber, Lin, & Birmaher, 1998), kao i drugih poremećaja poput depresije, poremećaja ličnosti, anksioznih poremećaja, poremećaja ishrane i zloupotrebe supstanci (prema Fortier, DiLillo, Messman-Moore, Peugh, DeNardi, & Gaffey, 2009). Nasilje u porodici je i među decom mlađom od pet godina povezano kako sa internalizujućim, tako i sa eksternalizujućim poremećajima (Briggs-Gowan, Carter, Clark, Augustyn, McCarthy, & Ford, 2010). Takođe, do 60% dece koja su preživela seksualno zlostavljanje pokazuju

srednje do izrazite simptome psihopatologije, a trećina depresivne simptome ili eksternalizujuće poremećaje (Ensink, Bégin, Normandin, & Fonagy, 2016).

Kako se ovakvi nalazi mogu klinički razumeti, oslanjajući se na prethodno iznete psihoanalitičke teorije o povezanosti vezanosti i mentalizacije sa mentalnim poremećajima? Počela bih od psihoanalitičkog shvatanja da traumatizaciju karakteriše preplavljenost ega i duboko osećanje bespomoćnosti. Ona podrazumeva dva međupovezana aspekta: disfunkciju veze između psihe i tela i unutrašnji slom u odnosu na empatijskog drugog (Varvin, 2007). Prvi se odnosi na nesposobnost mozga da simboliše emocionalno iskustvo, a drugi na nemogućnost korišćenja drugog u svrhu regulacije afekta. Čini mi se da se analogija opisanih procesa sa mentalizacijom i vezanošću jasno uočava. Dalju diskusiju počela bih razmatrajući aspekt odnosa vezanosti i mentalizacije koji je do sada samo pomenut, ali nije detaljnije razmatran. Naime, već sam se osvrnula na nalaze studija neuro nauka da zone u mozgu koje posreduju vezanost istovremeno smanjuju aktivnost u regionima zaduženim za socijalno suđenje i mentalizaciju (Bartels & Zeki, 2004). Posmatrano iz ugla evolutivne teorije, potreba za mentalizacijom izražena je u kontekstu borbi sa drugim ljudima, vrstama ili prirodom za opstanak. U odnosu vezanosti nema intenzivne potrebe za psihološkim modelima koji bi omogućili razumevanje i predikciju ponašanja drugog jer je upravo u njegovoj osnovi pretpostavka da je figura vezanosti bezopasna i da obezbeđuje i pozitivno utiče na rast i razvoj (Fonagy & Target, 2008). Posledica toga je i da ni dete, a ni odrasli, nikad do kraja ne može da razume um figure vezanosti.

Ovim pojašnjenjem upravo se uvodi priča o začaranom krugu trauma-vezanost-anksioznost koji je predstavljen u sklopu dezorganizovanog obrasca, a odnosi se na međudejstvo inhibicije mentalizacije i hiperaktivacije sistema vezanosti. Potreba za figurom vezanosti koja je ujedno i nasilnik povećava verovatnoću produžetka i eskalacije nasilja. U odnosu u kom je roditelj nasilan, proces ogledanja često biva potpuno onemogućen, a i kada do njega dođe, dete vidi samo osećanja roditelja i biva dodatno uznemireno i zastrašeno (Fonagy, 2004), te onemogućeno da razume sebe, što dovodi do difuzije identiteta i disocijacije (Fonagy & Target, 2008). Funkcionišući na nivou ekvivalencija realnosti i unutrašnjih stanja, dete druge, a samim tim i nasilnika, tumači kao deo sebe, što u neku ruku odgovara procesu identifikacije s agresorom.

Situacija je posebno dramatična imajući u vidu da je nasiljem obeležena cela porodična dinamika, te da je iskustvo nedobijanja zaštite od drugog roditelja posebno maligno za dečiju psihu (Lieberman i Zinah, 2006) i dodatno vodi izbegavanju uma drugih. Kako u nasilnom odnosu biva isuviše zastrašujuće baviti se tuđim unutrašnjim svetom, jer se tamo može naći samo nepodnošljiva mržnja, strah i pretnja, detetovi kapaciteti da misli o mentalnim stanjima ostaju na prementalizujućem nivou. Takođe je i sećanje na traumu vrlo živo što dovodi u opasnost od ponavljanja traumatizacije iznutra (Fonagy & Target, 2008), te je u tom smislu inhibicija mentalizacije oblik unutrašnje adaptacije na traumatsko iskustvo.

Autori (Fonagy & Target, 2008) ističu i drugi važan aspekt u razumevanju dejstva traume. Pozivaju se na neurološke studije koje pokazuju da su dva sistema pobuđenosti, jedan sa centrom u prefrontalnom korteksu, a drugi u posteriornom i subkortikalnom, međusobno isključivi. To bi značilo da sa inhibicijom mentalizacije u susretu s traumom dolazi do aktivacije drugog sistema pobuđenosti koji je odgovoran za automatske i motoričke funkcije. Pacijenti ovaj proces često i doživljavaju kao naglo prebacivanje u drugačiji oblik funkcionisanja nad kojim nemaju kontrolu, koji podrazumeva fizičko rasterećenje i nemogućnost mišljenja i razgovora o unutrašnjem svetu.

Konačno, treći klinički aspekt u vezi je sa procesom projekтивne identifikacije (Bion, 1962) i opisanom Vinikotovom razvojnom teorijom (1956a). Nekoliko puta sam istakla važnost fenomena dovoljno dobre majke i postepenog izlaganja roditeljskim greškama (Winnicott, 1965) i optimalne frustracije (Kohut, 1972, 1999), a i sam Bolbi (1969, 1973, 1980) je isticao važnost nesavršenog ali dovoljno pouzdanog i predvidljivog odgovaranja na detetove potrebe u cilju omogućavanja daljeg razvoja – izgradnje celovitog i zasebnog selfa, sistema vezanosti i sl. Velike i ponavljane greške, a u kontekstu ove priče, traume, utiču na doživljaj koherentnosti selfa. Naime, ako se internalizacija objekta dešava pre nego što je došlo do odvajanja selfa iz inicijalnog doživljaja jedinstva s majkom, oni ne postaju unutrašnji objekti već sržni delovi samog selfa. Kako je proces ogledanja i kontejniranja u nasilnom odnosu onemogućen, dete biva primorano da u reprezentaciju sebe integriše strani, neosmišljeni i nementalizovani objekat (Fonagy & Target, 2008). Diskontinuitet u doživljaju koherentnosti selfa koji bi

u običajenim okolnostima bio nadomešćen mentalizacijom, u slučaju traume ostaje prisutan, a kao deo selfa ostaje internalizovan zastrašujući roditelj. Fonagi i Tarže ističu neizdrživu psihičku patnju kojoj je traumatizovana osoba izložena kada njen self oseća da je napadnut iznutra, kada je preplavljena doživljajem da je i sama loša, a nema mogućnost da dobije utehu od drugih. Na nivou funkcionisanja koji podrazumeva nerazlikovanje fantazije od realnosti, doživljaj da je loša, osoba prevodi u lošu akciju, što bi u skladu sa teleološkim nivoom prementalizujućeg funkcionisanja moglo da podrazumeva i autodestrukciju i napad na druge. Posmatrano s aspekta projekтивne identifikacije (Bion, 1962), izmeštanje nepodnošljivih delova selfa u spoljašnje objekte i doživljaj njih kao loših i pretećih predstavlja način da se traumatizovana osoba ili dete izbori sa psihičkim bolom. Psihodinamika se oslikava i na ponašanju, te dete može ispoljavati bes, agresivnost i preteranu potrebu za kontrolom, što može dodatno provocirati nasilnika, ali i druge ljude izvan porodičnog konteksta da ga povrede i retraumatizuju, čak i dosta godina kasnije (Fonagy & Target, 2008). Na kraju, i neophodnost projekтивne identifikacije u svrhu psihološkog preživljavanja pojačava potrebu za drugima, što iznova otvara začarani krug, inhibiciju mentalizacije i nemogućnost sagledavanja drugih alternativa.

Čini mi se da se nazire i prostor za pojavu i međusobni odnos predstavljenih fenomena sa poslednjim važnim za ovu studiju – delinkvencijom. U narednim pododeljcima ću prvo kratko predstaviti empirijske nalaze o povezanosti traume sa vezanošću i mentalizacijom, koja je do sada teorijski razmatrana, a potom i traume sa prestupništvom, da bih u narednim poglavljima prvo detaljno predstavila pojam delinkvencije, a onda konačno i teoriju o međusobnom odnosu svih ovih fenomena.

5.2.1 Empirijski podaci o vezanosti u grupama traumatizovanih

Pretragom literature brzo se stiče uvid u veliku istraživanost odnosa između vezanosti i traume. Meta-analička studija iz 2010. godine pokazala je da su: 1. deca koja su živela u uslovima povećanog rizika od maltretiranja bila značajno ređe klasifikovana kao sigurna, a češće kao dezorganizovana u poređenju sa decom iz porodica sa niskim rizikom, 2. deca koja su doživela nasilje značajno ređe bila sigurna, a češće dezorganizovana u poređenju sa grupom koja je bila u visokom riziku i 3. da su izostale razlike između dece koja su izložena socio-ekonomskim rizicima i traumatizovanih

vršnjaka (Cyr, Euser, Bakermans-Kranenburg, & Van Ijzendoorn, 2010). Pre toga je u meta-analizi 80 studija sprovedenih do 2000. godine pokazano da se u populaciji traumatizovanih dezorganizovani obrazac dobija tri puta češće nego u opštoj (Van Ijzendoorn, Schuengel, & Bakermans-Kranenburg, 1999). U skladu sa ovima su i nalazi istraživanja u kojima su korišćene mere samoprocene, a u kojima je dobijena povezanost nesigurnih dimenzija vezanosti i traume (na primer, Dieperink, Leskela, Thuras & Engdahl, 2001). Nesigurni obrasci, a pre svega dezorganizovani, povezani su i sa post-traumatskim stresnim poremećajem i brojem ispoljenih simptoma (na primer, O'Connor, & Elklit, 2008). Konačno, zanimljiv je i nalaz o negativnom radnom modelu sebe kao delimičnom medijatoru veze nasilja u partnerskim odnosima i PTSP, kao i seksualnog zlostavljanja i PTSP, dok se negativni radni model drugog nije pokazao kao značajni medijator, iako je bio u vezi sa PTSP (Sandberg, Suess, & Heaton, 2010).

5.2.2 Empirijski podaci o mentalizaciji u grupama traumatizovanih

Za ovaj rad su posebno relevantna i istraživanja o mentalizaciji u grupama traumatizovanih, a uvidom u dostupne baze sa literaturom vidimo da su ona vrlo retka. Ista grupa autora izveštava o dve studije koje pokazuju da je niža mentalizacija u vezi sa iskustvom seksualnog zlostavljanja (Ensink, Berthelot, Bernazzani, Normandin, & Fonagy, 2014; Ensink, Bégin, Normandin, & Fonagy, 2016). Takođe su pokazali i da deca koju je član porodice seksualno zlostavljao imaju nižu mentalizaciju od onih koja su traumu doživela u odnosu sa nepoznatom osobom (Ensink, Normandin, Target, Fonagy, Sabourin, & Berthelot, 2015). Empirijsku potvrdu o povezanosti traume i mentalizacije pružaju i studije efekata „Tretmana zasnovanog na mentalizaciji“ u grupama osoba sa PTSP (Allen, Fonagy, & Bateman, 2010; Palgi, Palgi, Ben-Ezra, & Shrira, 2014). Na kraju, posredne podatke dobijamo i iz studija sa specifičnim kliničkim uzorcima za koje je karakteristično češće iskustvo ranih trauma i niža mentalizacija (Chung, Barch, & Strube, 2014; Fonagy & Bateman, 2007).

5.3 Trauma i delinkvencija

Povezanost rane traume i delinkvencije u adolescentskom dobu podatak je oko kog se slaže najveći broj autora iz različitih oblasti i paradigmi, kao i iz različitih delova sveta (na primer, Abram, Teplin, Charles, Longworth, McClelland, & Dulcan, 2004; Chesney-Lind, 2002; Huang, G., Zhang, Momartin, Cao, & Zhao, 2006; Moffitt, 2001; Van IJzendoorn, 1995). Procenjena učestalost traume među delinkventima varira u zavisnosti od tipa uzorka i vrste primenjene metodologije, ali bismo mogli da zaključimo da se pojedini oblici fizičkog, psihičkog i emocionalnog zlostavljanja ili zanemarivanja, teških nesreća i gubitaka beleže u oko 80% maloletnih prestupnika (Fonagy, Target, Steele, Steele, Leigh, Levinson, & Kennedy, 1997). Dodatno, u polovini ispitivanih delinkvenata dijagnostifikovan je i PTSP (Steiner, Garcia & Matthews, 1997). Ipak autori se slažu da ne možemo govoriti o direktnoj uzročno-posledičnoj vezi jer tek jedna četvrtina dece s traumom postanu delinkventi, dok tri četvrtine nikada ne pokažu antisocijalno ponašanje (Fonagy, Target, Steele, Steele, Leigh, Levinson, & Kennedy, 1997). Štaviše, značajan procenat traumatizovane dece i adolescenata će svoju agresiju pre usmeriti ka sebi nego ka drugome (Kempton, & Forehand, 1992). Posledično, u oblasti kriminologije bavljenje mogućim zaštitnim i faktorima rizika predstavlja vrlo aktuelan i važan zadatak kako bi se obezbedili najefikasniji i efektniji tretmani i preventivni programi.

6. Maloletničko prestupništvo

6.1 Maloletničko prestupništvo ili delinkvencija – definicija pojma

Delinkvencija ili maloletničko prestupništvo, kao termini koji dolaze iz pravničkog diskursa, podrazumevaju činjenje prestupa koji bi bili kažnjivi zakonom u slučaju da ih je izvršila odrasla osoba (npr. krađa i ubistvo), kao i ponašanja koja se smatraju zabranjenim u dečjem, ali ne i u odraslom dobu, poput vožnje automobila ili bežanja od kuće (Jovašević, 2006). Neretko se dešava da se u naučnim radovima ova dva pojma ne razlikuju od psiholoških kategorija, poput poremećaja ponašanja ili antisocijalnog poremećaja ličnosti, od kojih bi trebalo da se jasno razgraniče.

Prema DSM-V klasifikaciji mentalnih poremećaja (APA, 2013), poremećaj ponašanja ljudi karakteriše ponavljano i trajno ispoljavanje obrazaca antisocijalnog, agresivnog i izazivačkog ponašanja čime se krše osnovna prava drugih ili za uzrast primerene norme i socijalna pravila. Preterane tuče i zastrašivanja, surovost prema drugim ljudima ili životinjama, žestoka destruktivnost prema imovini, podmetanje požara, krađe, ponavljano laganje, izostajanje iz škole i bežanje od kuće, neobično teški i česti napadi besa, prkosno provokativno ponašanje i stalna neposlušnost, predstavljaju primere ponašanja na kojima se zasniva dijagnoza poremećaja ponašanja. Razlikovanje od prestupničkog ponašanja vidimo u dodatnom uslovu za postavljanje dijagnoze, a koji glasi: „izolovane antisocijalne ili kriminalne radnje nisu same po sebi osnova za dijagnozu, koja podrazumeva trajnije obrasce ponašanja” (APA, 2013). Takođe, podaci ukazuju da značajan procenat maloletnih prestupnika ima dijagnostifikovan i poremećaj ponašanja, kao i da poremećaji ponašanja u ranom detinjstvu predstavljaju faktor rizika za kasnija kriminalna dela, ali taj uticaj nije stoprocentan (Fonagy et al, 1997).

Antisocijalni poremećaj ličnosti, pak, predstavlja dijagnostičku kategoriju primarno rezervisanu za odrasle koji su ispoljavali poremećaje ponašanja kao deca i/ili kao adolescenti i nastavljaju s ozbiljnim kršenjem zakona i na odraslom uzrastu (APA, 2013). Kao i u slučaju poremećaja ponašanja, mnogi maloletni prestupnici u odraslom dobu ne zadovoljavaju kriterijume za poremećaj ličnosti, niti je u svih osoba s antisocijalnim poremećajem zabeleženo kriminalno ponašanje u adolescenciji (Fonagy et al, 1997). Maloletničko prestupništvo se stoga samo donekle preklapa s ranije

opisanim psihološkim fenomenima i ne može se njima objasniti, tim pre jer istraživanja ukazuju na njihove različite karakteristike i razvojne putanje (prema Hoeve, Stams, Van der Put, Dubas, Van der Laan, & Gerris, 2012). Stoga, ostaje pretpostavka da u grupi maloletnih prestupnika postoje određene psihološke specifičnosti koje su doprinele da (drastično) pređu granicu zakona i društveno odobrenog ponašanja. Kako bismo bolje razumeli status ispitanika, okolnosti i kontekst ispitivanja, te domet i mogućnosti praktičnih implikacija, biće prikazan i kratak uvid u pravni aspekt fenomena delinkvencije. Detaljan pregled i analiza trenutnog stanja u institucijama za maloletne prestupnike i mogućnost njihove reintegracije iz socio-psihološko-pravnog ugla dat je u ranijim izveštajima (na primer, Stevanović, Batričević, & Protić, 2016)

6.1.1 Pravo Republike Srbije i maloletničko prestupništvo

Važeći nacionalni pravni okvir za pokretanje i vođenje postupka prema maloletnicima učiniocima krivičnih dela, određivanje vaspitnih naloga, izricanje i izvršenje krivičnih sankcija prema maloletnicima i postinstitucionalni tretman maloletnika u Republici Srbiji čini nekoliko zakonskih i podzakonskih akata⁶. Prema Zakonu o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica (u daljem tekstu: ZOMUKD), maloletnikom se smatra osoba koja je u vreme izvršenja krivičnog dela navršila 14, a nije navršila 18 godina, pri čemu je mlađi maloletnik osoba koja je u vreme izvršenja krivičnog dela navršila 14, a nije navršila 16 godina, dok je stariji maloletnik osoba koja je u vreme izvršenja krivičnog dela navršila 16 godina. Odredbe ZOMUKD-a se primenjuju pod određenim uslovima i na mlađe punoletne osobe, koje su u vreme izvršenja krivičnog dela navršile 18, a u vreme suđenja nisu navršile 21 godinu.

Adolescentima sud može izreći neku od sledećih mera: 1. vaspitni nalog, 2. vaspitna mera i 3. kazna maloletničkog zatvora i mere bezbednosti. U slučaju vaspitnih naloga ne pokreće se ili se obustavlja krivični postupak, a propisuju se kada postoji

⁶Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, Službeni glasnik RS, br. 85/2005; Zakon o socijalnoj zaštiti, Službeni glasnik RS, br. 24/2011.; Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik RS, br. 55/2014.; Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.; Zakonik o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014.; ⁶Pravilnik o izvršenju vaspitnih mera posebnih obaveza, Službeni glasnik RS, br.94/2006; Pravilnik o kućnom redu vaspitno-popravnog doma, Službeni glasnik RS, br. 71/2006.

priznanje krivičnog dela i osećaj odgovornosti prema žrtvi. Najčešći vaspitni nalozi su: izvinjenje i naknada žrtvi, redovno pohađanje škole, humanitarni rad, odvikavanje od zavisnosti i uključivanje u psihološki tretman u okviru akreditovanih institucija. U vaspitne mere spadaju: 1. mere upozorenja i usmeravanja, 2. mere pojačanog nadzora nekog organa starateljstva i 3. zavodske mere. Sud izriče zavodske mere, odnosno meru upućivanja u vaspitno-popravni dom, maloletniku za kojeg se smatra da je neophodno izdvajanje iz dotadašnje sredine i da stručna lica treba da mu pruže dodatnu pomoć, pojačan nadzora i posebne programe vaspitavanja. Pri odlučivanju da li će izreći ovu meru sud posebno uzima u obzir okolnosti kao što su: raniji život maloletnika, stepen poremećaja ponašanja, težinu i prirodu učinjenog krivičnog dela i da li je prema maloletniku ranije bila izrečena neka krivična ili prekršajna sankcija (prema ZOMUKD). U vaspitno-popravnom domu maloletnik ostaje najmanje 6 meseci, a najviše 4 godine (ili do navršene 23 godine života), s tim da sud svakih 6 meseci razmatra da li postoje osnovi za obustavu izvršenja mere ili za njenu zamenu drugom vaspitnom merom. Zavodska mera upućivanja u vaspitno-popravni dom izrečena devojkama izvršava se u ženskom odeljenju vaspitno-popravnog doma. Punoletna osoba kojoj je izrečena vaspitna mera, kao i maloletnik koji u vaspitno-popravnom domu postane punoletan, smeštaju se u posebno odeljenje vaspitno-popravnog doma (prema ZOMUKD).

Prilikom dolaska maloletnika u vaspitno-popravni dom najpre se utvrđuje njegov identitet, zatim sledi lekarski pregled, a potom ispitivanje ličnosti u posebnom odeljenju vaspitno-popravnog doma radi određivanja programa postupanja. Ovo ispitivanje može trajati najduže do trideset dana. Pojedinačni program postupanja sa maloletnikom pravi stručni tim vaspitno-popravnog doma. Nakon boravka na prijemnom odeljenju, maloletnik se raspoređuje u vaspitnu grupu koja se formira prema uzrastu, nivou zrelosti, drugim ličnim svojstvima maloletnika, kao i određenom programu postupanja, u cilju primene istovrsnih vaspitnih postupaka i uticaja. Vaspitna grupa ima najviše deset maloletnika i posebnog vaspitača (prema ZOMUKD), međutim u praksi se ovaj broj često pređe.

Maloletniku koji se dobro vlada i zalaže na radu upravnik vaspitno-popravnog doma može dodeliti pogodnosti iz člana 129. ZOMUKD-a: 1. prošireno pravo na prijem poseta, 2. slobodne izlaske iz doma u grad, 3. posete sportskim, kulturnim ili drugim

prikladnim događajima izvan vaspitno-popravnog doma, 4. posete porodici, srodnicima ili drugim bliskim licima za vreme vikenda i praznika i 5. odsustva iz vaspitno-popravnog doma do 15 dana. Upravnik može maloletniku dodeliti i druge pogodnosti koje povoljno utiču na izvršenje vaspitne mere.

U domu postoji pet stambenih zajednica - odeljenja u kojima se smeštaju maloletnici, i to: 1. prijemno odeljenje, u kojem se organizuje prijem maloletnika, 2. opšte odeljenje, u kojem se realizuje opšti program postupanja, 3. odeljenje za intenzivni rad, u kojem se realizuje intenzivni program postupanja, 4. otpusno odeljenje, u kojem se realizuje otpust maloletnika i 5. žensko odeljenje, u kojem se, po pravilu, realizuju svi planirani programi za maloletnice.

Prilikom otpuštanja iz vaspitno-popravnog doma, maloletniku se: 1. predaju stvari, predmeti i dragocenosti koje su čuvane u domu, a maloletnik se razdužuje sa stvarima koje je koristio, 2. isplaćuje ušteđevina i novac koji je primao tokom izvršenja vaspitne mere, 3. obezbeđuju sredstva za prevoz do mesta prebivališta, odnosno boravišta i po potrebi, na predlog vaspitača vaspitne grupe, jednokratna novčana pomoć, 4. bez naknade obezbeđuju rublje, odeća i obuća ako nema svoju odeću, a ni sredstva da je nabavi i 5. uručuje mu se otpusni list, svedočanstvo ili diploma o završenoj školi, uverenje o stručnoj osposobljenosti koju je stekao u domu, kao i druga dokumenta (prema Pravilniku o kućnom redu vaspitno-popravnog doma).

6.2 Statistički podaci o maloletničkom prestupništvu

Kolika je učestalost delinkvencije u svetu i kod nas? Krajem dvadesetog veka i u Evropi i u SAD značajno raste broj delinkvenata, što se objašnjava brojnim socio-kulturno-ekonomskim promenama u društvu i, specifično, među mladima. Danas, iako neki podaci kažu da je procenat delinkvenata u padu, on je i dalje značajan i premašuje učestalost maloletničkog prestupništva s polovine dvadesetog veka (na primer, Steffensmeier & Allan, 1996). U našoj zemlji je, pak, najveći porast zabeležen tokom ratova i sankcija devedesetih, da bi 2000. godine došlo do postepenog pada učestalosti prekršaja, ali porasta ozbiljnosti dela za koja su mladi bivali osuđeni (Ljubičić, 2006). Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, bez područja Kosova i Metohije, u 2013. godini prema 2648 maloletnih lica izrečene su krivične sankcije, od toga 128

(4,8%) su bile devojke. Od ukupnog broja, mlađi maloletnici su činili 41,3%. Zavodska mera izrečena je za 64 mlađa i 77 starijih maloletnika.

Kad je u pitanju karakteristični uzrast za delinkventno ponašanje, istraživanja pokazuju da broj prestupnika raste na uzrastu od 7 do 17 godine i da tada obuhvata značajan procenat populacije adolescenata; nakon puberteta, broj prestupnika opada, a do 28. godine 85% prestupnika prestaje da čini kriviča dela, (Moffitt, 1993). Ovi podaci ukazuju na posebnu osetljivost adolescentnog perioda za pojavu antisocijalnog ponašanja. Nalazi o diskontinuitetu prestupničkog ponašanja u većini slučajeva i, pak, o održavanju istog kada je u pitanju manji broj adolescenata, podstakli su autore da osmisle razvojnu taksonomiju, koju čine trajno i adolescencijom ograničeno antisocijalno ponašanje (Moffitt, 1993). Odnosno, prema toj teoriji, na jednoj razvojnoj stazi su deca koja pokazuju hronično delinkventno ponašanje, koje se pojavilo na sasvim ranom uzrastu i opstaje i u odraslom dobu. Težina prekršaja raste s uzrastom: od tuča na trogodišnjem uzrastu, krađa i laganja s deset godina, prodaje droge i krađa kola sa šesnaest, razbojništva i silovanja sa dvadeset i pronevere, iznude i zlostavljanja dece u tridesetim godinama. Na drugoj stazi je znatno veći broj adolescenata koji prestaju s antisocijalnim ponašanjem oko osamnaeste godine, međutim težina dela koja su učinili do tog uzrasta može biti i veća u odnosu na vršnjake koji će pokazati perzistentno kriminalno ponašanje (Moffitt, 1993). Stoga je same prestupnike u adolescenciji teško razvrstati na ove dve grupe putem policijskih dosijea, tj. u odnosu na vrstu prekršaja. Razlike među njima se moraju tražiti u ranom iskustvu u primarnoj porodici, postojanju neuroloških ili kognitivnih deficita ili „teškog“ temperamenta, ali i u značenju koje za pojedinca ima kriminalno ponašanje. Prolazno antisocijalno ponašanje prisutno je u značajnom procentu adolescentske populacije danas i najčešće predstavlja fazu eksperimentisanja, vid protesta, bunta prema odraslima, a opet i inicijacije za ulazak u njihov svet, kao i čin koji bi obezbedio da ih vršnjačka grupa prihvati (Van IJzendoorn, 1997; Moffitt, 1993). Ovi adolescenti su u detinjstvu, ipak, naučili strategije održavanja odnosa s drugima i kada procene da veličina nagrade više ne opravdava dalje upuštanje u rizik od kazne, u stanju su da pokažu prosocijalno ponašanje i dobiju prihvatanje okoline. Za razliku od njih, adolescenti s trajnim oblikom antisocijalnog ponašanja nemaju izgrađene socijalne veštine, kapacitet za empatiju, niti sposobnost samokontrole, što im znatno umanjuje šanse da dobiju validaciju od važnih drugih. Oni postižu slabije

akademske uspehe, teže se integrišu u zajednicu i ne uspevaju da dobiju dovoljno podrške i motiva da prekinu s prestupničkim ponašanjem.

6.3 Bio-psiho-socijalne karakteristike delinkvenata

Značaj fenomena maloletničkog prestupništva i njegovog tretmana i prevencije ogleda se i u brojnim studijama u okviru različitih naučnih disciplina i pristupa. Pokušaću da ovde ukratko sumiram najvažnije nalaze koji opisuju biološku, sociološku i psihološku podlogu delinkvencije i antisocijalnog ponašanja.

Meta analiza sprovedena na 43 nezavisne studije pokazala je da nasilničko i antisocijalno ponašanje prate strukturalne i funkcionalne promene na prefrontalnom korteksu, koji služi za procesiranje informacija, planiranje, samokontrolu i socijalno rasuđivanje, posebno u desnom orbitofrontalnom delu, dorzolateralnom i anterior cingulatom korteksu (Yang & Raine, 2009). Druga meta studija pokazala je da oko 30% maloletnih prestupnika ima traumatske povrede glave, kao i da se u tome značajno razlikuju od kontrolne grupe (Farrer, Frost, & Hedges, 2013). Posebno su izraženi spacijalni i problemi u funkcionisanju memorije među decom koja rano pokazuju antisocijalno ponašanje i među onima koji i nakon adolescencije nastave sa delinkvijacijom (Raine, Moffitt, Caspi, Loeber, Stouthamer-Loeber, & Lynam, 2005). Konačno, i biološke studije su doprinele boljem razumevanju prirode fenomena delinkvencije. Analiza 51 istraživanja blizanaca i usvojenika pokazala je da genetički faktori objašnjavaju oko 41% varijanse, a dok nedeljena sredina, odnosno individualno iskustvo tokom odrastanja, objašnjava oko 43% antisocijalnog ponašanja (Rhee & Waldman, 2002).

Kada govorimo o mentalnom zdravlju maloletnih prestupnika studije pokazuju veću učestalost ADHD među delinkventima (Pratt, Cullen, Blevins, Daigle, & Unnever, 2002) i poremećaja od kojih su najčešći depresija i suicidalnost, poremećaj anksioznosti, poremećaj ponašanja i zavisnosti od supstanci, (na primer, Dixon, Howie, & Starling, 2004; Fazel, Doll, & Långström, 2008; Lyons, Royce Baerger, Quigley, Erlich, & Griffin, 2001; Morgan & Hawton, 2004; Smith & Saldana, 2013; Vermeiren, 2003), dok čak 50% delinkvenata ispunjava kriterijume za PTSP (Steiner, Garcia, & Matthews, 1997). Sociološka istraživanja, pak, delinkvijaciju povezuju sa manjim

stepenom roditeljske kontrole (Costello & Mederer, 2003), slabijom integrisanošću u institucije i nedostatkom osećaja pripadnosti (Agnew, 2005), procesom etiketiranja (Gove & Herb, 1974), negativnim uticajem vršnjačke grupe putem mehanizama socijalnog učenja (Moore & Hagedorn, 2001), te sa različitim socio-demografskim karakteristikama, poput nižeg ekonomskog statusa, slabijeg obrazovanja, života u velikoj porodici, kriminala među članovima porodice i slično (na primer, Agnew, 2005).

U zavisnosti od pristupa i škole, psiholozi su isticali pojedine crte ličnosti, poput psihopatije (Asscher, van Vugt, Stams, Deković, Eichelsheim, & Yousfi, 2011), probleme u moralnom razvoju (Stams, Brugman, Deković, van Rosmalen, van der Laan, & Gibbs, 2006), nedovoljno razvijenu empatiju (Jolliffe & Farrington, 2004; Milojević & Dimitrijević, 2014) i lošiju sposobnost komunikacije i kontrole afekata (Milojević, Altaras Dimitrijević, Jolic Marjanović, & Dimitrijević, 2016). Za ovaj rad posebno su važne ranije spominjane psihodinamske teorije razvoja i karakteristike ranog odnosa roditelj-dete, a njihova veza sa delinkvencijom biće detaljnije prikazana u narednim poglavljima. Sledeće potpoglavlje baviće se jednom od postojećih integrativnih teorija nastanka i održavanja maloletničkog prestupništva, koja se može razumeti iz psihoanalitičkog ugla i koja sugerise nesigurnu vezanost i nizak kapacitet za mentalizaciju kao medijatore veze traume i antisocijalnog ponašanja.

6.4 Socio-emocionalni modela maloletničkog prestupništva

Socio-emocionalni model delinkvencije Marinusa Van Ijzendorna (1997, prikaz teorije, nalaza i implikacija može se naći i na srpskom jeziku u Milojević & Dimitrijević, 2012), u skladu sa kategorizacijom maloletničkog prestupništva (Moffitt, 1993), pretpostavlja dve razvojne putanje koje bi objasnile nastanak trajnog, odnosno na adolescenciju ograničenog antisocijalnog ponašanja. Prvi model podrazumeva s jedne strane, uticaj genetičke osnove, najviše kroz „težak temperament“ deteta, koji mogu da odlikuju odsustvo straha, hiperaktivnost, impulsivnost i deficit pažnje i, s druge strane, istoriju ranog zlostavljanja i zanemarivanja, što za posledicu ima uspostavljanje dezorganizovanog obrasca vezanosti. Interakcijom dezorganizovanog, ređe izbegavajućeg obrasca, i temperamenta deteta, dolazi do nemogućnosti internalizacije moralnih normi, što uz nedostatak samopoštovanja i odsustvo socijalne mreže dovodi do pojave kriminalnog ponašanja. S tim u vezi, Van Ijzendoorn navodi argumente za

pretpostavljeni uticaj vezanosti na moralno rezonovanje: 1. u sigurnom odnosu vezanosti, roditelji su „podešeni“ na kognitivni nivo deteta, njegove želje i potrebe i stvaraju siguran prostor u kome dete može da istražuje bez straha od neuspeha i time postane prijemčivije za roditeljsko učenje, 2. sigurno vezana deca imaju u iskustvu preuzimanje uloga i pozicija druge osobe i svesna su da i njihovi roditelji imaju svoje ciljeve i potrebe, te da njihovi i roditeljski prioriteti moraju da budu izbalansirani i usklađeni i 3. moralno rezonovanje koje je nezavisno od pritisaka grupe i postojećih konvencija, povezano je s postojanjem sigurne baze na koju se može osloniti u situacijama stresa, sposobnošću da se bude sam i autonoman u odnosu na mišljenje grupe i postojanjem bazičnog poverenja u sebe (Van IJzendoorn & Zwart-Woudstra, 1995). Trajno antisocijalno ponašanje može i ne mora biti podstaknuto vršnjačkim pritiskom ili socijalnim kontekstom (npr. siromaštvom). Model nastanka benignijeg i prolaznog prestupničkog ponašanja je donekle drugačiji i manje uzima u obzir uticaje nasleđa i temperamenta. Prema ovom modelu, na početku je prisutno roditeljsko odbacivanje i hostilnost, ali ne i zlostavljanje. Ovakvo ponašanje roditelja s jedne strane predstavlja prvi model ophođenja prema drugom koji dete dobija, a s druge strane vodi uspostavljanju izbegavajućeg obrasca vezanosti. U takvom odnosu dolazi do slabijeg razvoja regulacije afekata, posebno negativnog, slabijeg kapaciteta za empatiju, samo delimične izgradnje bazičnog poverenja u sebe i druge i do nižeg nivoa moralnog rezonovanja, što uz odsustvo drugih izvora sigurne vezanosti može da dovede do antisocijalnog ponašanja ograničenog na period adolescencije.

Ovaj model je važan i zato što pruža pretpostavke zašto većina adolescenata ipak ne ispolji antisocijalno ponašanje, kao što je rečeno u uvodnim poglavljima. Neki od mogućih protektivnih faktora upravo mogu biti sigurna vezanost i viši kapacitet za mentalizaciju koji bi bili razvijeni kroz iskustvo odnosa izvan primarne porodice. Kroz odnos sa drugom odraslom osobom koji bi bio predvidljiviji, responzivniji i nenasilan, dete bi moglo da razvije i drugačiji model ponašanja koji isključuje agresiju, a podrazumeva empatiju. Takođe, ono bi imalo prilike da razvije određene moralne strukture koje bi ga sprečavale da nanosi drugima bol, čak i pri susretu s jakim afektom. Ipak, naredno pitanje koje se nameće je šta su rezultati istraživanja na ovu temu. Sledeća potpoglavlja se upravo time i bave.

6.4.1 Empirijski podaci o vezanosti prestupnika

O povezanosti odnosa roditelj-dete i delinkvencije, izveštavao je još Bolbi (1944). Analizirajući živote 44 maloletna prestupnika koji su osuđeni zbog krađe, on je uočio značajno češće odsustvo ili postojanje višestrukih figura vezanosti tokom njihovog ranog detinjstva. Dodatno, prikazujući pojedinačne slučajeve isticao je i uticaj hostilnog, odbacujućeg, a neretko i nasilnog roditeljstva, na kasnije ispoljavanje delinkventnog ponašanja. Istraživanja koja su usledila potvrdila su Bolbijeve pretpostavke. Kada se koristi klasifikacija na sigurni i dva nesigurna obrasca, dobija se značajno veća učestalost odbacujućeg u populaciji adolescenata s poremećajem ponašanja, a posebno u onih koji su učinili krivična dela (Deklyen & Greenberg, 2008). Uvođenjem i četvrtog, dezorganizovanog/nerazrešenog u kontekstu traume, znatno veći procenat maloletnih prestupnika biva svrstan u ovu kategoriju nego njihovi vršnjaci koji nisu osuđivani (Fonagy et al, 1997). Takođe, dezorganizovani obrazac povezan je i s činjenjem teških prekršaja, poput ubistava i silovanja u (ranom) odraslom dobu (Fonagy et al., 1996; Van IJzendoorn et al., 1997). Bitan je i nalaz da je svega pet procenata sigurno vezanih adolescenata nađeno u uzorku osuđenih (Van IJzendoorn & Bakermans-Kranenburg, 1997).

Najpoznatija longitudinalna studija na ovu temu poznatija je kao projekat „Minnesota roditelj-dete“ (prema Deklyen & Greenberg, 2008). Ukupno 174 dece samohranih majki praćeno je od rođenja do ranog odraslog doba s ciljem da se ispita odnos vezanosti i psihopatologije. Procena vezanosti je vršena u više vremenskih trenutaka: na uzrastu od 12 i 18 meseci, potom u predškolskom periodu, na početku osnovne škole, pa u preadolescentskom i adolescentskom dobu. Rezultati su pokazali da su deca iz visoko rizičnih okruženja koja su ranije pokazala nesigurni obrazac bila pod značajno većim rizikom i da kasnije imaju probleme u ponašanju i prilagođavanju

U skorije vreme urađena je i meta-analiza na uzorku od preko 55000 ispitanika u cilju provere jačine efekata između vezanosti i delinkvencije (Hoeve, Stams, Van der Put, Dubas, Van der Laan, & Gerris, 2012). Glavni rezultati pokazuju: 1. malu do umerenu jačinu efekta povezanosti nesigurne vezanosti i maloletničkog prestupništva, 2. da su veće jačine efekata dobijene na mlađim uzrastima, 3. da su veće jačine efekata dobijene kad su korišćene mere roditeljske procene ili više različitih metoda, pri čemu je

u njima fokus bio više na opisu odnosa nego na unutrašnji osećaj sigurnosti i radne modele, kao što je slučaj sa AAI ili merama samoprocene i 4. da je jači efekat dobijen za vezanost za majku nego za oca, odnosno u slučajevima kada su dete i roditelj istog roda nego kada su suprotnog. Više meta-analiza potvrdilo je i značajno veću učestalost nesigurnih obrazaca, a posebno dezorganizovanog u grupama dece i adolescenata sa eksternalizujućim poremećajima ponašanja (Fearon, Bakermans-Kranenburg, Van IJzendoorn, Lapsley, & Roisman, 2010; Van IJzendoorn, Schuengel, & Bakermans-Kranenburg, 1999).

Konačno, i moj master rad se, takođe, bavio emocionalnim karakteristikama maloletnih prestupnika i bio je jadan od izvora ideja i pravaca ove studije (Milojević, 2012). Ciljevi tog istraživanja bili su da se uporede maloletni prestupnici sa mladićima iz opšte populacije u stilu vezanosti, empatiji i emocionalnoj inteligenciji, kao i da se provere do tada u Srbiji nekorišćeni instrumenti za procenu ovih fenomena, te daju preporuke za kliničku praksu. Nalazi su pokazali da su čak četiri od pet delinkvenata mogli biti tačno izdvojeni na osnovu skorova na dimenzijama vezanosti, a značajne razlike dobijene su i na druga dva procenjivana konstrukta.

6.4.1 Empirijski podaci o mentalizaciji prestupnika

Istraživanja koja se direktno bave kapacitetom za mentalizaciju među maloletnim prestupnicima su čak još ređa. U jedinom koje sam pronašla u dostupnim bazama zabeležena je niža mentalizacija među mladićima koji su činili krivična dela nego u kontrolnoj grupi momaka, kao i veće prisustvo antimentalizujućih i prementalizujućih objašnjenja (Möller, Falkenström, Holmqvist Larsson, & Holmqvist, 2014). Na uzorku dece pronađena je i veza slabije mentalizacije i eksternalizujućih poremećaja (Ensink, Bégin, Normandin, & Fonagy, 2016). Takođe, sličan zaključak o niskoj mentalizaciji kao faktoru rizika za ispoljavanje agresije dobijen je i na uzorku osoba s izraženim psihopatskim crtama (Taubner, White, Zimmermann, Fonagy, & Nolte, 2013). Nije mnogo veći broj ni istraživanja na uzorku odraslih, ali su zaključci slični. Levinson i Fonagy su pokazali da zatvorenici imaju niže skorove na intervjuu za procenu mentalizacije nego neosuđivane osobe sa i bez dijagnoze poremećaja ličnosti (Levinson & Fonagy, 2004), dok je u drugoj studiji dobijeno da prestupnici sa vrlo nasilnim delima, koji ispunjavaju uslove za antisocijalni poremećaj ličnosti, imaju nižu

mentalizaciju od prestupnika bez poremećaja ličnosti, a da, pak, obe grupe slabije mentalizuju od kontrolne (Newbury-Helps, Feigenbaum, & Fonagy, 2016).

6.5 Rodne razlike u maloletničkom prestupništvu

Rodna disproporcija prikazana u podacima u poglavlju 6.2 u skladu je sa statistikama u drugim zemljama, a studije pokazuju da razlika u udelu između momaka i devojaka postaje izraženija u korist momaka za teže prestupe i prestupe sa elementima nasilja (Moffitt, 2001), dok se ova rodna disproporcija kreće u obrnutom smeru kada su u pitanju nenasilna krivična dela poput prostitucije (Gaarder & Belknap, 2002) i bežanja od kuće (Chesney-Lind & Shelden 1992). Istraživanja ukazuju na određene rodne specifičnosti i među drugim kontekstualnim činiocima krivičnih dela – žene će antisocijalno ponašanje pre ispoljavati nad bliskim ljudima (članovima porodice, prijateljima, partneru), na poznatim mestima; same kada je u pitanju agresivno delo, a u grupi ili češće s partnerom kada su u pitanju nenasilni prekršaji, ređe s upotrebom oružja i češće uz nanošenje lakših telesnih povreda (Steffensmeier & Allan, 1996). Konačno, nalazi pokazuju da je od svih ubistava, rodna razlika u učestalosti supružničkih ubistava najmanja, pri čemu se kao povod među ženama znatno češće pominje želja da se prekine dugogodišnje zlostavljanje i maltretiranje, strah za sopstveni ili život deteta i procena da su sve druge alternative iscrpljene, dok su među muškarcima značajno učestalija osveta zbog prevare i porodični masakr, koji neretko prati samoubistvo počinioca (Dobash, Dobash, Wilson, & Daly, 2011).

I pored ovih razlika koje mogu ukazivati na različitu prirodu i razvojnu putanju antisocijalnog ponašanja među mladićima i devojka, istraživanja u oblasti kriminologije i penologije uglavnom se bave prestupnicima, dok dosta retko svoj fokus stavljaju na delinkventkinje, o čemu sam već pisala u jednom od prethodnih radova (Milojević & Banjac, 2014). Sve više autora, međutim, uviđa zamku poistovećivanja etioloških činilaca i faktora uspešnog tretmana među prestupnicima i prestupnicama. Najčešći put kojim oni idu u objašnjenju rodni razlika, jeste da podatke tumače u svetlu razlika u intenzitetu ili načinu ispoljavanja mehanizama koji dovode do delinkvencije (Steffensmeier & Allan, 1996; Agnew, 2009). Šta ovo u praksi znači? Autori pretpostavljaju da su određeni faktori rizika među devojčicama slabije zastupljeni i, dodatno, da se one češće susreću s različitim zaštitnim faktorima - tako se

istim mehanizmima objašnjava i razvoj delinkvencije i postojeće rodne razlike (Agnew, 2009). Na primer, određen broj istraživanja (Costello & Mederer, 2003) pokazuje da su devojčice izložene većem stepenu spoljašnje kontrole, kod kuće i u školi, ali i unutrašnje koja se odnosi na njihove usvojene norme i vrednosti, što se smatra svojevrsnim zaštitnim faktorom. Osim toga, ti podaci govore i da su zabrane koje se nad devojčicama sprovode manje povređujuće i agresivne, te da izazivaju manje gneva, stida i osećanja nepravde. Nalazi pokazuju i da su devojčice više integrisane u različite institucije, poput škole i vanškolskih aktivnosti, pri čemu su im ti resursi važniji nego dečacima (Agnew, 2005). Autori iznose i razliku u uticaju vršnjaka, posebno u mehanizmima socijalnog učenja (Moore & Hagedorn, 2001). Naime, pretpostavlja se da u muškim grupama postoji veći pritisak i odobravanje antisocijalnog ponašanja, a takođe postoje nalazi da dečaci teže da potcenjuju rizike, a precenjuju dobiti delinkventnog ponašanja, što im olakšava put ka krivičnim delima (Blackwell & Eschholz, 2002). S druge strane, smatra se da ženske grupe više osuđuju delinkventno ponašanje, da postoji manje zlostavljanja među članicama, što zbog veće empatije devojaka, tako i zbog njihove manje fizičke snage, a pretpostavlja se i da članice međusobno pružaju više podrške, brige i utehe (Agnew, 2005). U skladu s teorijom etiketiranja, dečake okolina češće smatra mogućim izvorima problema i neretko ih pogrešno optužuje, što može dovesti do fenomena samoostvarujućeg proročanstva, dok se devojčicama češće pripisuju uloge onih koje brine i čuvaju porodicu, te im se, tako, neki prekršaji i previde (Bartusch & Matsueda, 1996). Osim toga, pod uticajem socijalizacije i kroz usvajanje određenih rodno-zasnovanih normi ponašanja i sistema vrednosti, devojčice mnogo više razmišljaju o slici koju odaju o sebi, te im je mnogo važnije da im se ne pripíše negativna etiketa (Agnew, 2005).

Jedan deo autora, međutim, ne bi se složio da se rodne razlike u kriminalu mogu objasniti navedenim razlikama u izloženosti glavnim faktorima rizika, odnosno zaštite (poput porodice, škole i vršnjaka), niti razlikama koje se pripisuju karakteristikama roda kao takvog (na primer, emotivnošću devojčica, snagom i agresivnošću dečaka). Oni sugerišu da u tom slučaju ne bi dolazilo do fluktuacija u broju i proporciji roda u zavisnosti od vrste prekršaja, uzrasta, rase, etničke pripadnosti (Chesney-Lind 2002; Miller & Mullins, 2009). Ova grupa istraživača, pak, navodi da razliku u kriminalnom ponašanju dečaka i devojčica objašnjava različito iskustvo i značenja koja dobijaju u

socijalnim interakcijama i kroz odrastanje u porodici, vršnjačkoj grupi ili školi, a koja su uslovljena različitom praksom i normama koje se primenjuju u odnosu na pol (Bottcher, 2001). Tako, objašnjenje izostanka agresije devojčica u susretu sa strogom kontrolom roditelja, ne bi trebalo da bude to što devojčice po prirodi ostvaruju čvršće veze sa porodicom, nego to što okruženje značajno drugačije reaguje na njihov bes, koji predstavlja veću pretnju, nedopustljiv je i mnogo strože sankcionisan. Pored toga, navodi se da bitnu ulogu igraju i motivacioni faktori za činjenje prekršaja, pri čemu se za devojčice najčešće ističe reakcija na zlostavljanje (ne samo u fizičkom smislu, već i u psihološkom, ekonomskom i slično), odnosno na dugo trpljenu ulogu žrtve (Miller & Mullins, 2009).

Šta o datim hipotezama o postojanju razlika u osetljivosti i izloženosti faktorima rizika, odnosno o značaju kontekstualnih varijabli, možemo saznati iz istraživanja sa samim prestupnicima? Rezultati opsežnog longitudinalnog istraživanja u trajanju od 20 godina na uzorku dece i adolescenata ne potvrđuju pretpostavku da su mladići koji čine prestupe osetljiviji na faktore rizika, odnosno da na njih porodična disfunkcionalnost, vršnjački pritisak, neuspeh u školi i slično, imaju značajniji uticaj nego na devojke (Moffitt, 2001). Opisana razlika u osetljivosti ne postoji ili je ona izuzetno mala i pojavljuje se samo kada je u pitanju delovanje varijabli *problem u porodici*, *kognitivni problemi* i *hiperaktivnost*. Hipoteza da se muškarci češće upuštaju u delinkventno ponašanje, jer je za njih veća verovatnoća da će biti izloženi stresnim uslovima koji vode delinkvenciji, delimično je potvrđena – dečaci su češće suočeni s vršnjačkim pritiskom i slabijim vaspitno-obrazovnim merama koje bi od najranijih dana potkrepljivale socijalno poželjne, a inhibirale nepoželjne karakteristike temperamenta, ali dobijeno je i da faktori vezani za porodicu ne doprinose rodnim razlikama. Dodatno, podaci pokazuju i da su iste osobine ličnosti povezane s kriminalnim ponašanjem i mladića i devojaka, ali da su među prvima dobijeni negativniji efekti (agresivnost, alijenacija, reakcije na stres) i slabije granice.

Najrelevantnije za ovo istraživanje bi bilo pitanje da li možemo da pretpostavimo neke specifičnosti u distribuciji obrazaca vezanosti među delinkventkinjama u odnosu na traumatizovane neosuđivane vršnjakinje i mladiće koji su činili krivična dela. Čini mi se da više stvari treba uzeti u obzir prilikom odgovora.

Malobrojna istraživanja potvrđuju da delinkventkinje češće ispoljavaju nesigurnu vezanost nego vršnjakinje iz opšte populacije (Farr, 2000; Goldenson, Geffner, Foster, & Clipson, 2007). S druge strane, sve su češći nalazi o većoj učestalosti nasilja u porodici, pre svega seksualnog, u ranom detinjstvu prestupnica u poređenju sa osuđivanim mladićima (Chesney-Lind 2002; Steffensmeier & Allan, 1996; Chesney-Lind & Shelden 1992), i većoj zastupljenosti simptoma PTSP u ovoj grupi (Wood, Foy, Goguen, Pynoos, & James, 2002), što bi posredno moglo ukazivati i na češće prisustvo dezorganizovanog obrasca u odnosu na delinkvente. Konačno, imajući u vidu i opisane razlike u kontekstu i karakteristikama krivičnog dela, čini mi se da ima osnova za pretpostavku da bi značajan faktor za upuštanje devojaka u kriminalne radnje mogao biti izrazito važan odnos vezanosti u kom ne postoje jasne granice, koji karakteriše strah od napuštanja i u kom se one trude da zadovolje predstavu koju misle da druga strana ima o njima, ne bi li dobile malo izvesnosti i umirenja, a zarad toga su spremne da se neprestano dokazuju. Jedna od pretpostavki je i da bi ovakva anksioznost i želja za pripadanjem mogle biti prevaziđene samo iz straha za svoj život ili život sopstvenog deteta, nakon čega je jedino rešenje uništavanje odnosa. Kada osoba koja joj je do tad bila najvažnija u isto vreme postane i progonitelj, dosadašnja strategija ostajanja u odnosu prestaje da bude korisna. Moguće je da tada agresija postaje jedina alternativa koju osoba vidi kao rešenje da prekine odnos.

Šta možemo zaključiti o mentalizaciji prestupnica? Na uzorku opšte populacije dobijeno je da devojke postižu veće skorove na intervjuu za procenu mentalizacije (Taubner, White, Zimmermann, Fonagy, & Nolte, 2013), međutim nisam uspela da pronađem nijedno istraživanje u kojem je procenjivana refleksivna funkcija prestupnica. Neke pretpostavke bismo ipak mogli da postavimo na osnovu posrednih podataka. Tako, nalazi o nesigurnoj vezanosti prestupnica sugerišu da je jedna od karakteristika devojaka koje pokazuju antisocijalno ponašanje to što u susretu sa negativnim emocijama bivaju preplavljene, što im otežava kontrolu afekta i ponašanja, kao i kognitivnu obradu situacije. Ova hipoteza bi bila u skladu s nalazima o znatno češćoj depresiji i pokušajima suicida među prestupnicama (Kerr, Stattin, Engels, Overbeek & Andershed, 2010). Takođe imamo i podatke o slabijoj učestalost agresivnih prestupa među prestupnicama, te da kad žena i počini nasilno krivično delo nanosi manje povrede žrtvi (Moffitt, 1993, 2001; Steffensmeier & Allan, 1996), što ukazuje na manju

impulsivnost u odnosu na prestupnike; kao i podatke o značajno većoj povezanosti viktimizacije sa nasilnim ponašanjem među ženama, odnosno da su najteži oblici antisocijalnog ponašanja devojaka povezani sa osećanjem životne ugroženosti (Stahl & Coontz, 2012). Stoga, rekla bih da ima indicija da pretpostavimo da bi za prestupnike bio karakterističan generalno niži kapacitet za mentalizaciju, dok bi prestupnice više karakterisalo prisustvo hipermentalizacije ili trenutni, kratkotrajni pad u funkcionisanju ovog kapaciteta. Takvi podaci bi mogli da objasne i zašto muškarci neretko čine prekršaje kao posledicu odigravanja, „bez očitog povoda“, iz materijalne koristi i nad nepoznatim ljudima, što nije karakteristično za devojke za koje deluje da obično imaju jasan razlog, da su usmerene na blisku osobu i da u zločin kreću „u ili bežeći od odnosa“.

7. Psihodinamsko tumačenje doprinosa vezanosti i mentalizacije razumevanju razvojnog puta od traume do delinkvencije

U poglavlju 6.4 dat je prikaz modela nastanka i održavanja antisocijalnog ponašanja, a potom i empirijski nalazi o učestalosti obrazaca i visini mentalizacije maloletnih prestupnika, dok su u odeljku 5.3 predstavljeni nalazi o povezanosti traume i delinkvencije. U ovom završnom uvodnom poglavlju pokušaću da prikažem psihoanalitička tumačenja koja bi mogla biti u osnovi razumevanja uloge vezanosti i mentalizacije u pojavi delinkvencije nakon traume. Nakon toga ću kratko prikazati postojeća istraživanja koja su se bavila baš ovim pitanjem.

Na početku bih se vratila na Vinikotovu teoriju i neke od pojmova koji su do sada samo pomenuti ali nisu detaljnije objašnjeni i dovedeni u vezu sa glavnom temom rada. Uvela bih pojmove „sredinske“ i „objekt majke“ (Winnicott, 1971) za iskustva koja sam ranije opisivala. Prva se odnosi na aspekt majke koji je zadužen za stvaranje holdinga i održavanje iluzije o omnipotentne kreativnosti i kontrole sveta. Tokom optimalnog razvoja, ova majka postepeno i netraumatično sve manje uspeva da zadovoljava potrebe deteta, te ono stiže svest o postojanju iluzije i iz sveta omnipotentnosti ulazi u zajedničku realnost. Dete, pored toga, ostvaruje odnos i sa objekt majkom, koja predstavlja objekat nagonskih želja, koji sa sobom nosi destruktivnu stranu primitivnog ljubavnog impulsa (npr. grizenje bradavice, čupanje kose i slično). Do integracije sredinske i objekt majke, tj. fuzije libida i surovosti, dolazi tako što objekt majka preživi surovost, a sredinska se adaptira. Ovime se dete uvodi u depresivnu poziciju (Klein, 1935) i u mogućnost sticanja kapaciteta za brigu (Winnicott, 1972). U tom periodu razvoja sledi niz ciklusa, koji iz surovosti i uviđanja da je majka koja je napadnuta ista onako koja brine, vode dete ka osećanju krivice i odgovornosti. Ukoliko majka preživi ove napade surovosti, ne odbaci dete, prihvatajući spontane gestove (gugutanje, osmeh i dr.), ona pruža detetu mogućnost reparacije. Krivica u detetu tako biva zamenjena brigom koja ujedno predstavlja osnov za razvijanje moralnosti deteta iz urođenih unutrašnjih tendencija, a ne kroz nametanje gotovih rešenja koje dete ne može da usvoji (Winnicott, 1963b).

Antisocijalno ponašanje Vinikot povezuje upravo sa neuspesima u ovom procesu (Winnicott, 1956b, 1967a). Naime, prema njegovom mišljenju, ukoliko se u periodu relativne zavisnosti, kada dete ima svest o sredini i svojoj zavisnosti od nje, dogodi značajan neuspeh sredine, odnosno lišavanje, tada dolazi do stvaranja antisocijalne tendencije. Lišavanje podrazumeva gubitak nečega dobrog, što je bilo pozitivno iskustvo, a onda je oduzeto. Pri čemu je to oduzimanje trajalo duže nego što dete može sačuvati dobro sećanje kao živo iskustvo. Vinikot ovde jasno referiše na Bolbijeve stadijume reagovanja na gubitak (Bowlby, 1973, 1980), koji su opisani u poglavlju 1.4 ovog teksta. Ovakav istinski osećaj gubitka možemo razumeti kroz smrt unutrašnjeg objekta, a posebno je problematično kada do toga dođe tokom depresivne pozicije (Klein, 1935). Dete tada ima doživljaj da majka nije preživela njegovu agresiju i da je njegova destruktivnost razarajuća i potpuna. Uticaj tog saznanja i besa na internalizovane dobre objekte mogao bi se prepoznati u depresiji u odraslom dobu. Uskraćeno dete je prvo doživelo nezamislivu anksioznost, da bi se potom reorganizovalo u stanje ravnodušnosti, povinujući se i osećajući sopstvenu bespomoćnosti (Winnicott, 1967a). Vinikot pretpostavlja da većina dece ovako nastavi da funkcioniše uz odobravanje okoline, koja ovakvo ponašanje validira. Međutim, u nekoj deci se pojavi nada da mogu da povrate ono što im sredina duguje, što im je oduzeto. Nesvesno šta se dešava, dete dobija poriv da se vrati u stanje pre lišavanja i nezamislive anksioznosti i time poništi neizdrživi strah od ponavljanja traume. Umesto da se kroz lažni self povinuje sredini, ono nesvesno bira protest pravog selfa protiv lažnog, provocirajući sredinu da se ovaj put ne ponovi lišavanje. Pojavno taj proces vidimo kao antisocijalnu tendenciju - prvi znaci su nekontrolisano mokrenje, odbijanje hrane, pohlepa, laganje, pa neprimerena masturbacija, sve do krađe, razbojništva i nasilja (Winnicott, 1956b, 1967a).

Vinikot je prepoznao dva pravca antisocijalne tendencije (Winnicott, 1956b). Prvi skraćeno opisuje kao krađu. Suprotno pojavnom, dete ne traga za stvari koju ukrade, već za majkom na koju polaže prava. Između ostalog, uloga majke je da zadovoljavanjem detetovih potreba pomogne detetu da kreativno pronalazi objekte, a kasnije i da kreativno koristi svet. Kada dođe do ranog lišavanja, dete ne gubi samo objekat, već samim tim i kapacitet da kreativno nađe drugi. U trenutku nade, dete krade objekat, koji svakako ne donosi zadovoljenje potrebe, i pored izvesne kratkotrajne

satisfakcije, jer je njegov cilj bio kapacitet za nalaženjem, a ne sam objekat. Drugi pravac antisocijalne tendencije, koju Vinikot (Winnicott, 1967a) naziva delinkvencijom, dešava se u kontekstu gubitka pouzdanog okvira u kojem je detetov život bezbedan, te ga Vinikot povezuje sa ulogom oca. Naime, po njegovom mišljenju, jedan od razvojnih zadataka je i da dete spozna da su destruktivnost i agresija bezbedni i dozvoljeni i to ne samo kroz majčino preživljavanje surovosti, nego i kroz svest o „iskustvu majke da može verovati, osloniti se i dobiti podršku od svog muža, oca, policajca ili nekoga iz sredine“. Prepoznavanjem sopstvene destrukcije i integracijom agresije i ljubavi dete razume da su to neizbežni i neodvojivi delovi života i uči da sebe i druge zaštititi od sebe samog. Međutim razaranjem doma, otuđivanjem roditelja, nasiljem među supružnicima ili nestankom oca, po Vinikotovom mišljenju, dete dolazi do doživljaja da njegove agresivne ideje i impulsi nisu više bezbedni. Povinovanje okvirima u ovom smislu podrazumeva odustajanje od sopstvene spontanosti, impulsa i agresivnosti, odnosno do života sa lažnim selfom. Destrukcija, tj. delinkvencija, bi tada predstavljala nadu da se može povratiti prethodna sigurnost, a sa njom i dozvola sopstvene agresivnosti. Iz ovoga sledi da destrukcija i bes dece i adolescenata podrazumevaju preživljavanje ega i nesvesno oslanjanje na alternativno iskustvo u kom dete nije iznevereno (Winnicott, 1967b). Iz ovog sažetka logično sledi da je do lišavanja u slučaju krađe došlo ranije, za vreme stvaranja holdinga, dok je do uskraćivanja u kontekstu destrukcije došlo tokom formiranja kapaciteta za brigu.

7.1 Završna razmatranja veze traume i prestupništva u kontekstu Bolbijeve teorije

U završnom teorijskom razmatranju uloge vezanosti i mentalizacije u nastanku delinkvencije nakon rane traume dodala bih još nekoliko zapažanja koja proizilaze iz Bolbijeve teorije, a dopunjuju već rečeno. Naime, preživljavanje u kontekstu traume i dezorganizovanog obrasca može imati svoju jasnu vezu i sa delinkvencijom. Tačnije, iako ih mehanizmi odvajanja čuvaju od nepodnošljivih sadržaja, traumatizovane osobe plaćaju cenu takvog nesvesnog izbora. Mehanizmi odvajanja ometaju adaptaciju radnih modela na spoljašnju realnost i dovode do njihovog cepanja (Bowlby, 1973). Potisnuti model nasilnog i izneverenog odnosa ostaje pohranjen i aktivira se u situacijama koje nalikuju traumatskom iskustvu, što je u skladu i sa psihodinamskim objašnjenjima

uticaja traume na razvoj selfa. Tada se njegovo delovanje odigrava nekontrolisano, na disfunkcionalan i dezorganizovan način i može imati dramatične posledice u ponašanju (poglavlje 5.2). Takođe kao posledica iskrivljenog procesa ogledanja, ukoliko je roditelj ispoljavao bes u susretu sa detetovim emocijama, dete bi ubuduće moglo svoju uznemirenost razumeti kao tuđu ljutnju, a samim tim i pretnju po sebe. Ili može usvojiti da su određena osećanja neprihvatljiva, nerazumljiva i nepodnošljiva, dok druga predstavljaju jedini način da bude primećeno. Ovo takođe možemo prepoznati kao izvesnu preformulaciju života s lažnim selfom. Pored toga, dete kroz ovakvo odrastanje ne uspeva ni da dobije umirenje, naprotiv – trpi dodatan bol i strah. Posledično, dete ne uspeva da razvije sposobnost regulacije afekata.

Na ranom uzrastu, separacija na nivou unutrašnjih radnih modela može se prepoznati u ranije opisanoj paralizaciji ili nepredvidljivosti u ponašanju dezorganizovano vezane dece u situacijama kada se majka vrati nakon nekog vremena (Ainsworth, 1979; Main & Solomon, 1990). Adolescent se, pak, u situacijama kada se ispolji deaktivirani sistem i kada se pojavi nada da sigurna baza postoji ili da može da se povрати, upušta u beskompromisnu borbu da dobije ili povрати ono što misli da mu pripada (Bowlby, 1980). Mislim da i ovde možemo uočiti vrlo jasnu analogiju sa Vinikotovom teorijom (Winnicott, 1956b, 1967a). Posledica cepanja radnih modela je i da se time delimično ili potpuno isključe jedan ili više sistema ponašanja, dok drugi ostvaruju prevlast nad funkcionisanjem osobe, a da ona nije svesna faktora koji su uticali na to da ispolji baš te reakcije (Bowlby, 1980). Tako osoba može pogrešno identifikovati i osobu i situaciju kao povezane s ponašanjem, ali i pogrešno suditi o svojim postupcima. Dalje, funkcionišući na nivou ekvivalencije, adolescent bi sopstvenu ljutnju mogao videti kao tuđu. U skladu s teleološkim nivoom, njegove dalje reakcije bi predstavljale odigravanje neimenovanih i neobrađenih osećanja, a vodič u ponašanju bi bio jedini do tada doživljeni i usvojeni model koji podrazumeva nasilje i povređivanje drugog. Nemogućnost jasnog suđenja i refleksije o događaju i međusobnoj odgovornosti, te ekscesivno disociranje od pretećih sadržaja, išli bi u prilog prestupničkom ponašanju.

Na samom kraju ovog uvodnog dela sledi potpoglavlje u kojem su izneti postojeći empirijski nalazi o medijatorskoj ulozi vezanosti i mentalizacije u odnosu između traume i maloletničkog prestupništva.

7.2 Empirijski nalazi o posredničkim ulogama vezanosti i mentalizacije

Uvidom u postojeće baze vidimo da nije urađeno nijedno istraživanje koje poredi delinkvente sa drugim traumatizovanim grupama, tako da možemo reći da je ovaj model prošao samo kroz posredne provere koje su, pak, pokazale da je nesigurna vezanost i niska mentalizacija odlika i jedne i druge grupe. Pretpostavka o ulozi mentalizacije kao medijatora u vezi traume i delinkvencije proveravana je u samo dva istraživanja. Prva studija uključivala je adolescente iz opšte populacije (Taubner & Curth, 2013). Nalazi su potvrdili da viša mentalizacija može biti protektivni faktor za pojavu agresivnog ponašanja u kontekstu traume. Ipak, pored toga što su ispitanici dolazili iz nekliničke populacije, i agresivno ponašanje se procenjivalo putem upitnika za samoprocenu. Drugo istraživanje jeste uključivalo traumatizovanu decu i tu su se i mentalizacija majke i deteta pokazale kao značajni medijator ali u odnosu traume i izveštaja o eksternalizujućim problemima (Ensink, Bégin, Normandin, & Fonagy, 2016). Studije o vezanosti kao medijatoru nisu pronađene ni na uzorcima iz opšte populacije. Mogli bismo, stoga, zaključiti da su u vrlo istraživanom polju delinkvencije upravo ova zanimljiva i relevantna pitanja ostala proverena.

8. Racionala i predmet aktuelnog istraživanja

U prethodnim poglavljima predstavljeni su osnovni fenomeni, pretpostavljena razvojna povezanost među njima i psihodinamska tumačenja, te dosadašnji nalazi empirije. Ova studija polazi i oslanja se na tri glavne tačke u empirijskom smislu. Prva je saglasnost autora različitih disciplina i pristupa o učestalosti i uticaju traume na pojavu prestupništva (npr. Abram, Teplin, Charles, Longworth, McClelland, & Dulcan, 2004; Fonagy, Target, Steele, Steele, Leigh, Levinson, & Kennedy, 1997). Taj uticaj je, međutim, posredovan različitim moderatorskim i medijatorskim varijablama koje bi mogle da pomognu da se razume zašto neka traumatizovana deca i adolescenti ipak ne počine krivična dela. Tu dolazimo i do druge tačke, odnosno teorija i modela koje pretpostavljaju da vezanost i mentalizacija mogu biti povezani sa delinkvencijom (npr. Fonagy, 2004; van IJzendoorn, 1997), ali i činjenice da su dosadašnji nalazi pokazali da u poređenju sa opštom populacijom i delinkventi i neosuđivani traumatizovani adolescenti imaju nižu mentalizaciju (Ensink, Berthelot, Bernazzani, Normandin, & Fonagy, 2014; Möller, Falkenström, Holmqvist Larsson, & Holmqvist, 2014) i češće nesigurne obrasce vezanosti (Cyr, Euser, Bakermans-Kranenburg, & Van IJzendoorn, 2010; Hoeve, Stams, Van der Put, Dubas, Van der Laan, & Gerris, 2012). Konačno, činjenica je da do sada nijedno istraživanje nije poredilo ove dve grupe adolescenata, a samim tim ni po pitanju ova dva fenomena. Istraživanje na opštoj populaciji adolescenata, pak, ukazuju na moguću medijatorsku ulogu reflektivne funkcije u povezanosti traume i samoprocene agresivnog ponašanja (Taubner & Curth, 2013), dok jedna studija sa decom žrtvama seksualnog nasilja ukazuje da mentalizacija posreduje u vezi traume i eksternalizujućih problema (Ensink, Bégin, Normandin, & Fonagy, 2016). Stoga, ovom studijom je probano da se doprinese razumevanju u čemu se maloletni prestupnici razlikuju od drugih traumatizovanih vršnjaka koji nisu počinili krivična dela. Odnosno, postavljeno je pitanje postoje li neke razlike u njihovim odnosima vezanosti i kapacitetu za mentalizaciju koje mogu biti povezane sa upuštanjem u delinkventno ponašanje i koliko razumevanje antisocijalne tendencije kao nade može biti korisno u razumevanju potencijalnih nalaza.

9. Metodologija

Problem od kog se u ovom istraživanju krenulo je na koji način se maloletni prestupnici sa iskustvom ranih trauma u porodici razlikuju od svojih traumatizovanih vršnjaka koji nisu počinili krivična dela. Još specifičnije rečeno, glavno istraživačko pitanje bi glasilo: da li nam psihološki fenomeni vezanosti i mentalizacije mogu pomoći u razlikovanju dve traumatizovane grupe adolescenata, od kojih su jedni prestupnici, a drugi štíćenici domova za decu bez roditeljskog staranja koji nemaju istoriju krivičnih dela. U nastavku ovog poglavlja biće prikazane metodološke osnove, koraci i rešenja koja su se nalazila u osnovi studije i pokušaja odgovaranja na istraživačko pitanje.

9.1 Ciljevi i zadaci istraživanja

Iz postavljenog istraživačkog pitanja, a u skladu sa prezentovanom teorijskom i empirijskom građom, izvučeni su ciljevi studije i pojedinačni zadaci u okviru svakog od njih:

1. Bolje razumevanje pojedinih aspekata emocionalnog života adolescenata sa istorijom izrazito teških traumatskih iskustava u ranim porodičnim odnosima;
 1. Prikupiti osnovne demografske podatke u grupi traumatizovanih adolescenata;
 2. Ispitati kapacitet za mentalizaciju među adolescentima sa iskustvom ranih trauma u porodici;
 3. Prikupiti mere samoprocene dimenzija vezanosti u grupi traumatizovanih adolescenata;
 4. Ispitati kako traumatizovani adolescenti procenju intenzitet i vrstu traume koju su doživeli;
2. Bolje razumevanje pojedinih aspekata emocionalnog života maloletnih prestupnika sa istorijom izrazito teških traumatskih iskustava u ranim porodičnim odnosima;

1. Prikupiti osnovne demografske podatke u grupi traumatizovanih maloletnih prestupnika;
 2. Ispitati kapacitet za mentalizaciju maloletnih prestupnika sa iskustvom ranih trauma u porodici;
 3. Prikupiti mere samoprocene dimenzija vezanosti u grupi adolescenata koji su počinili krivična dela;
 4. Ispitati kako traumatizovani maloletni prestupnici procenjuju intenzitet i vrstu traume koju su doživeli;
3. Sticanje uvida u eventualne psihološke specifičnosti jedne od opisanih grupa traumatizovanih adolescenata u poređenju sa njihovim vršnjacima iz druge grupe;
1. Uporediti dve grupe traumatizovanih adolescenata na merama kapaciteta za mentalizaciju;
 2. Uporediti dve grupe traumatizovanih adolescenata na merama dimenzija vezanosti;
 3. Uporediti dve grupe traumatizovanih adolescenata na merama samoprocene traumatskog iskustva u detinjstvu;
4. Uočavanje i razmatranje potencijalnih rodni razlika u psihološkim karakteristikama kako traumatizovanih prestupnika, tako i neprestupnika;
1. Uporediti mladiće i devojke iz grupe prestupnika na prikupljenim psihološkim procenama;
 2. Uporediti mladiće i devojke iz grupe neprestupnika na prikupljenim psihološkim merama;
 3. Proveriti da li su eventualno dobijene rodne razlike slične ili različite u obe grupe traumatizovanih adolescenata;

4. Uporediti devojke iz dve grupe, kao i mladiće međusobno na prikupljenim psihološkim merama;
5. Izvlačenje preporuka za kliničku praksu;
6. Davanje smernica za budući istraživački rad i diskusija otvorenih pitanja i postojećih prepreka;
7. Presentacija i evaluacija za zapadnu Evropu vrlo važnih i korišćenih instrumenta, koji do sada nisu korišćeni na ovim prostorima.

9.2 Hipoteze

Prateći ciljeve i zadatke istraživanja, a u skladu sa postojećom teorijom i nalazima, postavljeno je sedam hipoteza koje su proveravane u ovom istraživanju.

Hipoteza 1. *Grupa maloletnih prestupnika će imati negativnije unutrašnje radne modele sebe i drugog nego grupa njihovih traumatizovanih vršnjaka koji nisu počinili krivična dela.*

Dosadašnja istraživanja prikazana u poglavljima 5.2.1 i 6.4.1 pokazala su da traumatizovani adolescenti bez obzira na istoriju krivičnih dela češće imaju neki od nesigurnih obrazaca u odnosu na kontrolnu grupu iz nekliničke populacije. Ipak, u skladu sa teorijskim modelom razvoja delinkvencije prezentovanog u poglavlju 6.4 pretpostavljeno je da bi se ove dve traumatizovane grupe mogle razlikovati u nekom aspektu unutrašnjih radnih modela.

Hipoteza 2. *Grupa maloletnih prestupnika će imati nižu mentalizaciju nego grupa njihovih traumatizovanih vršnjaka koji nisu počinili krivična dela.*

Za razliku od vezanosti, istraživanja mentalizacije u populaciji traumatizovanih adolescenata i delinkvenata su izrazito retka. Ti nalazi prikazani su u poglavljima 5.2.2 i 6.4.2. Iako oni ukazuju na slabiju mentalizaciju u obe grupe adolescenata kada se porede sa vršnjacima iz opšte populacije, pretpostavljeni model nastanka delinkvencije (poglavlje 6.4), kao i nalazi o mentalizaciji kao medijatoru veze traume i antisocijalnog

ponašanja merenog upitnikom (poglavlje 7.2), sugerišu da bi prestupnici mogli imati nižu mentalizaciju od neosuđivanih vršnjaka.

Hipoteza 3. Grupa osuđenih adolescenata će se značajno više koristiti antimentalizujućim objašnjenjima nego njihovi traumatizovani vršnjaci koji nisu počinili krivična dela.

U skladu sa teorijom iznetom u petom i sedmom poglavlju uvodnog dela, a u vezi sa prethodnom hipotezom, pretpostavlja se da će mentalizaciju delinkvenata odlikovati veća učestalost poremećaja u mentalizaciji i ekscesivnije korišćenje mehanizama odvajanja.

Hipoteza 4. Grupa prestupnika će značajno ređe uočavati razvojne aspekte mentalnih stanja i razmišljati o mentalnim stanjima u odnosu s intervjuerom nego grupa neosuđivanih adolescenti koji su takođe imali iskustvo traume.

U vezi sa drugom i trećom hipotezom je i ova pretpostavka da će mentalizaciju neosuđivane grupe traumatizovanih vršnjaka odlikovati markeri više reflektivne funkcije opisani u poglavlju 2.2.

Hipoteza 5. Neće postojati razlike u percepciji vrste i stepena traumatskog iskustva u dve ispitivane grupe adolescenata.

Ova hipoteza postavljena je imajući u vidu da su ispitanici u ovoj studiji bili ujednačeni po pitanju iskustva traume, a i da je u prethodnim istraživanjima koja su koristila sličnu metodologiju pokazano da više od tri četvrtine delinkvenata spontano izveštava o traumatskom iskustvu (poglavlje 5.3).

Hipoteza 6. Maloletne prestupnice će imati negativnije unutrašnje radne modele nego adolescentkinje iz druge grupe, dok među mladićima iz obe grupe neće biti razlike u vezanosti.

Hipoteza 7. Maloletne prestupnice neće imati sniženu mentalizaciju u poređenju sa neosuđivanim vršnjakinjama, dok će maloletni prestupnici imati niži kapacitet za refleksiju od mladića iz grupe traumatizovanih neosuđivanih adolescenata.

Osnovu ove dve hipoteze činili su nalazi o specifičnostima konteksta krivičnog dela među mladićima i devojkama i razlikama u psiho-socijalnim karakteristikama koji su predstavljeni u poglavlju 6.5. Na osnovu njih prepostavila sam da su za antisocijalno ponašanje među mladićima odgovorniji nesvesni protest pravog selfa, impulsivno odigravanje i mehanizmi cepanja, koji bi se beležili kroz sniženu mentalizaciju, a da je među devojkama karakterističniji trenutni pad mentalizacije kao posledica dugotrajne i ponavljane traumatizacije u odnosu vezanosti.

9.3 Nacrt istraživanja

Istraživanje je osmišljeno sa korelacionim i transferzalnim dizajnom u svojoj osnovi. Tako su u relativno istom trenutku ispitane dve grupe traumatizovanih adolescenata, ujednačene po važnim karakteristikama, koje mogu da utiču na dobijene rezultate, izuzev po istoriji kriminalnog ponašanja, koja je i u fokusu i jedna od glavnih varijabli za interpretaciju rezultata. Grupa u kojoj su adolescenti koji nisu činili krivična dela će se samo uslovno nazivati kontrolnom, radi lakšeg referisanja u tekstu, ali njene psihološke specifičnosti nisu od manjeg interesa za diskusiju. U skladu s karakteristikama i ograničenjima korelacionih nalaza, rezultati će biti tumačeni u terminima povezanosti i razlikovanja, ali zaključci o uzročno-posledičnim vezama, uticajima i sledu neće moći da se donesu, odnosno ostaće na nivou hipoteza.

9.4 Varijable

Kako je u istraživanju korišćen nacrt korelacionog tipa, ne možemo napraviti uobičajenu podelu varijabli na zavisne i nezavisne. Različite podele su moguće u zavisnosti od vrste statističke analize koja je korišćena, pa tako možemo govoriti npr. o kriterijumskim i prediktorskim varijablama ili faktorima. Kako je takva klasifikacija zavisna od konteksta, odlučeno je da se varijable klasifikuju samo u odnosu na svoju prirodu (tip i način beleženja) i da li su upotrebljene u kvantitativnoj ili kvalitativnoj analizi.

U varijable relevantne za kvantitativni deo studije spadaju dve registrovane kategoričke varijable *Grupa* i *Rod*. Prva se sastoji iz dve kategorije, *prestupnici* i *kontrolna grupa*, koje ujedno predstavljaju dva poduzorka adolescenata koji će biti međusobno poređeni, a čiji je sastav opisan u narednom odeljku 9.5 koji sledi. Ceo

uzorak je ujednačen po ovim dvema varijablama, tako da je broj ispitanika i rodna proporcija u obe kategorije varijable *Grupa* približno jednak.

Procenjavano je i devet kontinuiranih varijabli koje se odnose na ispitivane psihološke fenomene. *RF skor* predstavlja meru kapaciteta za mentalizaciju koja je dobijena na osnovu učinka ispitanika na instrumentu za procenu refleksivne funkcije (više o instrumentima u odeljku 9.6). Naredne dve varijable, *Anksioznost* i *Izbegavanje*, dobijene su kao skorovi ispitanika na upitniku za procenu dimenzija vezanosti. Prva od njih reprezentuje skalu negativnog unutrašnjeg radnog modela sebe, a druga negativnog unutrašnjeg radnog modela drugog. Preostalih šest varijabli rezultat su samoprocene ispitanika o intenzitetu traume koju su doživeli u odnosima sa bliskim ljudima tokom ranog detinjstva. Prva, *Trauma*, odnosi se na ukupan skor na upitniku, a preostalih pet beleže stepen doživljavanja različitih tipova traume - *Emocionalnog zlostavljanja*, *Fizičkog zlostavljanja*, *Seksualnog zlostavljanja*, *Fizičkog zanemarivanja* i *Emocionalnog zanemarivanja*⁷.

U kvalitativnom delu studije prezentovane su kategorije varijable *Tip mentalizacije*, i to *antimentalizujući* i *mentalizujući*. Sadržaj ove varijable odnosi se na kategorije odgovora koje, prema priručniku za kodiranje intervjua za procenu mentalizacije (Fonagy, Target, Steele, & Steele, 1998), ispitanici mogu da daju, a koji su objašnjeni u odeljku sa opisom ovog instrumenata. Prva kategorija se odnosi na operacionalizaciju poremećaja u mentalizaciji, a druga na markere postojanja refleksivne funkcije (odeljak 2.2 uvodnog dela). Dodatno, kategorija *mentalizujući tip* u sebi sadrži i četiri potkategorije koje opisuju vrste mentalizujućih rečenica i predstavljaju dodatni kvalitativni opis prirode mentalizacije koju su ispitanici pokazali na instrumentu za njenu procenu, a koji je, takođe, analiziran i prezentovan u ovom radu. Sadržaj ovih potkategorija je, takođe, detaljnije prikazan u nastavku prilikom predstavljanja samog intervjua.

Tokom selekcije učesnika u istraživanju vodilo se računa da budu ujednačeni po određenim demografskim karakteristikama od kojih su neke eksplicitno beležene, a

⁷ Nazivi varijabli odgovaraju tipu traume na koji se odnose, a definicija sveke od vrsta traumatskog iskustva data je u poglavlju X.

neke samo korišćene kao ulazni kriterijum. Tako su ispitanici ujednačeni po *Uzrastu*, *Inteligenciji*, *Stepenu obrazovanju*, *Odsustvu mentalnih poremećaja* i *Posedovanju traumatskog iskustva*.

9.5 Učesnici u istraživanju

U istraživanju je učestvovalo 85 adolescenata uzrasta od 15 do 19 godina ($AS_{uzrast}=17,01$; $Sd_{uzrast}=1,20$) raspoređenih u dve kategorije varijable *Grupa*. U prvoj kategoriji *prestupnici* našli su se mladići ($N=23$) i devojke ($N=19$) koji su kao maloletnici počinili krivična dela zbog kojih im je propisan neki oblik vaspitne ili zavodske mere. Svi mladići i 12 devojaka ispitani su u Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu, a kako trenutno u Srbiji nije postojalo više institucionalizovanih maloletnih prestupnica koje su po profilu odgovarale potrebama istraživanja, u studiji je učestvovalo i sedam devojaka kojima su izrečene vaspitne mere. One su testirane u okviru svog dnevnog boravka u nevladinoj organizaciji „Grig“ koja je zadužena za sprovođenje ovih mera. Pod kategoriju *kontrola* svrstani su mladići ($N=23$) i devojke ($N=20$) šticićenici Centra za zaštitu odojčadi, dece i omladine (CZODO) u Beogradu. Adolescenti su ispitivani u domovima „Jovan Jovanović Zmaj“, „Drinka Pavlović“, „Moše Pijade“ i u „Domu za srednjoškolsku i studentsku omladinu – Zvečanska 52“, koji se nalaze u okviru CZODO.

Svi učesnici u istraživanju su, prema uvidu u psihološku dokumentaciju, imali iskustvo izrazite rane traume u porodici, koja je podrazumevala neki oblik teškog fizičkog, psihičkog ili seksualnog nasilja⁸. Takođe, u izbor su ušli samo adolescenti sa prosečnim intelektualnim sposobnostima koji nisu imali zabeleženu prethodnu istoriju mentalnih poremećaja. Iako je njihova školska sprema varirala od jedne do jedanaest godina školovanja ($AS_{obrazovanje}=7,84$; $Sd_{obrazovanje}=1,91$), svi ispitanici su umeli samostalno da čitaju i pišu i nisu dobijene razlike u novou obrazovanja u odnosu na pripadnost *Grupi* ($F(1, 83)=3,42$; $p=0,07$). Na kraju, zbog uočene sklonosti momaka iz kontrolne grupe ka ranoj eksperimentaciji i upuštanju u prolazne faze sitnih krađa i konzumacije psihoaktivnih supstanci, odlučeno je da se napravi jasnija razlika između mladića po varijabli *Grupa*, te su izabrani samo maloletni prestupnici koji su počinili

⁸ Detaljniji opis uzorka dat je u odeljku 9.8.

nasilna krivična dela (ubistvo ili pokušaj ubistva, razbojništvo, teške telesne povrede i nasilje u porodici).

9.6 Instrumenti

Za procenu opisanih varijabli korišćeni su “Lista demografskih karakteristika” (Lista DK), “Skala refleksivne funkcije” (RFS) u okviru “Intervjua za procenu vezanosti odraslih” (AAI), revidirana verzija upitnika “Iskustvo u bliskim odnosima” (ECR-r), i kratka verzija upitnika “Traumatska iskustva u detinjstvu” (CTQ-SF). Putem “Liste demografskih karakteristika” prikupljeni su podaci o rodu, uzrastu i nivou obrazovanja adolescenata, a ostatak instrumenata će biti detaljno prikazan u nastavku.

9.6.1 Skala refleksivne funkcije (RFS)

„Skala refleksivne funkcije“ (The Reflective Functioning Scale, RFS; Fonagy, Target, Steele, & Steele, 1998) predstavlja posebno konstruisan metod kodiranja „Intervjua za procenu vezanosti odraslih“ (The Adult Attachment Interview, AAI; George, Caplan, & Main, 1985), u cilju procene kapaciteta neke osobe da mentalizuje u odnosima vezanosti⁹. AAI je već predstavljen u poglavlju 1.2.1, ali kako na ovim prostorima ne postoje objavljeni radovi koji se zasnivaju na nekom od ova dva instrumenta, čitav intervju dat je u Prilogu A, a u nastavku će biti detaljnije opisan postupak kodiranja RFS.

RFS se koristi u proceni koliko je neka osoba u stanju da razmišlja o svojim i tuđim mentalnim stanjima u kontekstu negativnih iskustava sa figurom vezanosti. Procedura zadavanja, sadržaj i struktura intervjua su isti kao i kada se procenjuje vezanost na AAI, ali se prilikom računanja skora refleksivne funkcije primenjuje nekoliko posebnih standardizovanih koraka. Ukupan rezultat na RFS najčešće se prikazuje u obliku jednog skora, koji se kreće u rasponu od -1 do 9, i koji prati određen opis datog nivoa sposobnosti mentalizacije - od antimentalizacije (-1) i odsustva iste (1), preko granične (3), bazične (5), visoke (7), pa do izuzetne (9), kao što je pojašnjeno u poglavlju 2.2. Međutim, učinak na RFS može se prikazati i putem različitih kvalitativnih pokazatelja (na primer, vrste i broja mentalizujućih rečenica), a mogu se

⁹ Kratak osvrt na RFS dat je u poglavlju 2.2 u uvodu.

računati i posebni skorovi za mentalizaciju u različitim segmentima odnosa vezanosti (na primer, mentalizacija gubitka roditelja).

Proces kodiranja RFS sastoji se od potrage za markerima iliti kriterijumima, koji ukazuju na prisustvo mentalizacije u odgovoru, te od niza pravila u donošenju zaključka o nivou mentalizacije. Odgovor koji se ocenjuje kao mentalizujući mora da sadrži eksplicitnu evaluaciju mentalnih stanja u podlozi ponašanja, da se u njemu referiše na odnos vezanosti, kao i da bude relevantan za temu (Fonagy, Target, Steele, & Steele, 1998). U odnosu na tip prisutne mentalizacije delovi narativa u intervjuu se dele u četiri kategorije, pri čemu svaka sadrži nekoliko potkategorija. U tabeli 1 data je u ove svrhe adaptirana lista kategorija i potkategorija iz priručnika za kodiranje RFS (Fonagy, Target, Steele, & Steele, 1998).

Tabela 1. *Kategorije mentalizujućih odgovora*

Kategorija A Svest o prirodi mentalnih stanja	Kategorija B Eksplicitno izdvajanje mentalnih stanja u osnovi ponašanja	Kategorija C Prepoznavanje razvojnih aspekata mentalnih stanja	Kategorija D Mentalna stanja u odnosu sa intervjuerom
A1 – Neprozirnost mentalnih stanja A2 – Mentalna stanja mogu da zavaraju A3 – Prepoznavanje ograničenja svojih uvida A4 – Mentalna stanja povezana sa normativnim sudovima A5 – Svest o odbrambenoj prirodi pojedinih mentalnih stanja	B1 – Ispravno pripisivanje mentalnih stanja sebi i drugima B2 – Osećanja u vezi neke situacije mogu biti nevezana za njene vidljive aspekte B3 – Prepoznavanje različitih perspektiva B4 – Uzimanje u obzir sopstvenih mentalnih stanja u interpretaciju tuđih B5 – Evaluacija mentalnih stanja iz ugla njihovog uticaja na ponašanje B6 – Uzimanje u obzor kako nas drugi procenjuju B7 – Trenutni i svež uvid u mentalna stanja	C1 – Međugeneracijska perspektiva C2 – Razvojna perspektiva C3 – Revidiranje misli i osećanja u svetlu odraslog razumevanja C4 – Predviđanje promena između prošlosti i sadašnjosti ili sadašnjosti i budućnosti C5 – Transakcioni procesi između roditelja i deteta C6 – Razvojni aspekti afektivne regulacije C7 – Porodična dinamika	D1 – Usklađivanje D2 – Svest o razdvojenosti sopstvenog od uma intervjuera

Ukoliko je bar neka od kategorija prisutna u odgovoru ispitanika, taj odgovor se smatra mentalizujućim, a od tipa i broja primera kategorija zavisi koliko je mentalizacija razvijena, odnosno sofisticirana. Tako se najčešće dešava da primeri iz „Prepoznavanja razvojnih aspekata mentalnih stanja“ predstavljaju markere viših nivoa mentalizacije (7-9), kao i prisustvo više različitih potkategorija A ili B u jednom odgovoru. U priručniku su opisani i kriterijumi neophodni da se neki deo narativa okarakteriše kao antirefleksivan (0 ili -1), te se prema tim uputstvima proverava prisustvo hostilnosti, aktivnog i grubog izbegavanja odgovora, bizarnih i iracionalnih objašnjenja ili neprimerenog odnosa prema intervjueru. Ukoliko u odgovoru ne pronalazi nijedan od markera mentalizacije ili antirefleksije, koder procenjuje da li se radi o primeru granične mentalizacije (3) ili o odsustvu refleksije (1). Prvu karakteriše moguće prisustvo mentalnih stanja ali bez jasnog isticanja povezanosti sa ponašanjem, preterano pojednostavljena reprezentacija događaja koja obiluje klišeima, banalnostima i površnošću ili, pak, ekscesivno i detaljno referisanje na mentalna stanja ali koje je neubedljivo i nerelevantno za temu. Za odsustvo mentalizacije karakteristična su konkretna, sociološka ili biološka objašnjenja događaja, deskriptivnost ili pasivno odbijanje („Ne znam“).

Prilikom računanja ukupnog skora na RFS se nadalje sva pitanja dele u dve grupe u odnosu na to da li provociraju mentalizaciju ispitanika ili ne. Karakteristika provocirajućih pitanja je da eksplicitno pozivaju ispitanika da evaluiira odnos, događaj ili ponašanje iz ugla mentalnih stanja (na primer, zašto se nešto dogodilo ili kakav uticaj je to imalo na ispitanika). U tabeli 2 dat je spisak tema i primeri pitanja koja spadaju u ovu grupu. Ako, pak, pitanje pripada grupi neprovocirajućih, njegov sadržaj se skoruje ukoliko ukazuje na prisustvo mentalizacije (prema kategorijama iz tabele 1) ili ako ispunjava kriterijum za antirefleksiju; odsustvo mentalizacije koje ne prati hostilnost i granični nivo se na ovim pitanjima ne beleže i ne utiču na ukupan skor. U slučaju kada se radi o grupi provocirajućih pitanja, sadržaj se skoruje u skladu s opisanim pravilima i beleži bez obzira na utvrđeni nivo mentalizacije. Konačni skor na RFS se dobija kao funkcija na ovaj način dodeljenih pojedinačnih skorova za svako pitanje.

Tabela 2. Teme i pitanja u AAI koje provociraju mentalizaciju

Teme	Pitanja koja provociraju mentalizaciju
Bliskost	„S kime si se od bliskih ljudi osećala najbliže i zašto toga nije bilo s drugima?“
Odbačenost	„Šta misliš, zašto su se tvoji roditelji ponašali na taj način pa si se osetio odbačenim?“
Uticaj celokupnog iskustva iskustva s roditeljima	„Šta misliš, na koji način je tvoje celokupno iskustvo s roditeljima uticalo na to kakva si ti danas?“
Negativni uticaj	„Postoji li nešto u tvom ranom iskustvu što je na neki način usporilo ili ometalo tvoj razvoj?“
Razlozi određenog ponašanja roditelja	„Šta misliš, zašto su se tvoji roditelji ponašali tako kako su se ponašali?“
Gubitak	„Da li su se tvoja osećanja vezana za njegovu smrt menjala tokom vremena?“ „Da li je i na koji način njena smrt uticala na to kakva si ti sada?“
Promene u odnosu s roditeljima	„Da li si primetio, da li su se tokom odrastanja desile neke promene u tvom odnosu sa majkom?“

Nekoliko studija do sada se bavilo validacijom RFS na različitim uzorcima (Fonagy et al., 1998; Bouchard, Target, Lecours, Fonagy, Tremblay, Schachter, & Stein, 2008; Taubner, Hörz, Fischer-Kern, Doering, Buchheim, & Zimmermann, 2012). Tako se skala pokazala nezavisnom od instrumenata za procenu ličnosti, samopoštovanja i roditeljskog ponašanja (Fonagy et al., 1998), a pokazana je i povezanost sa druge dve postojeće mere refleksije (Bouchard et al, 2008). Pored diskriminativne i konvergentne, proverena je i prediktivna valjanost instrumenta kroz njegovu sposobnost da razlikuje osobe sa graničnim poremećajem ličnosti od kontrolne grupe (Fischer-Kern et al., 2010), potom kroz dobijenu pozitivnu povezanost sa nivoom organizacije strukture ličnosti (prema Taubner, Hörz, Fischer-Kern, Doering, Buchheim, & Zimmermann, 2012), te u značajnoj predikciji vezanosti deteta na osnovu majčinog skora refleksivne funkcije (Fonagy et al., 1998). Studije su pokazale visoku saglasnost u ocenjivanju među koderima i test-retest pouzdanost (Fonagy et al., 1998; Bouchard et al, 2008; Taubner, Hörz, Fischer-Kern, Doering, Buchheim, & Zimmermann, 2012), te potvrdile pretpostavljenu internu strukturu intervjua (Taubner, Hörz, Fischer-Kern, Doering, Buchheim, & Zimmermann, 2012).

Da bi se procenjivao kapacitet za mentalizaciju na osnovu ovog intervjua neophodno je proći formalnu obuku za zadavanje AAI i kodiranje RFS, a potom i položiti test pouzdanosti kodiranja, koji se sastoji od samostalnog kodiranja dva paketa od po deset intervjua i zahteva da se dostigne nivo slaganja preko 0,8 sa zvaničnim skorovima. Kako sam sve obaveze ispunila i položila test u avgustu 2014. godine, posedujem sertifikat kojim se potvrđuje da sam pouzdani koder i da RFS mogu primenjivati samostalno u istraživanjima. Ovo je, ujedno, i prvo primena ovog instrumenta u Srbiji, a i jedno od malobrojnih u svetu na uzorku adolescenata.

9.6.2 Upitnik za procenu dimenzija vezanosti (ECR-rr)

Kako je za kodiranje AAI neophodno završiti skupu i zahtevnu obuku, a u našoj zemlji ne postoje sertifikovani koderi, morali smo da se odlučimo da vezanost procenjujemo dimenzijalno, po uzoru na sociološko-ličnosnu tradiciju (odeljak 1.2.1), i taj upitnik će biti predstavljen u nastavku. Nadam se da bi, ipak, u nekoj doglednoj budućnosti, kroz saradnju sa kolegama iz međunarodne zajednice, i podaci o kvalitetu vezanosti iz AAI mogli da budu iskorišćeni.

Instrument koji je primenjen u okviru istraživanja je revidirana verzija upitnika "Iskustvo u bliskim odnosima" (the Experience in Close Relationships Revised, ECR-r, Fraley, 2006), koja je i prevedena i validirana na srpskom jeziku (Hanak & Dimitrijević, 2013). Ovaj upitnik (u nastavku: ECR-r) se sastoji od 36 stavki i služi za samoprocenu dimenzija vezanosti u bliskim odnosima, Anksioznosti i Izbegavanja, na sedmostepenoj skali Likertovog tipa (od „potpuno se ne slažem“ do „potpuno se slažem“). Prva dimenzija se odnosi na percepciju osobe u vezi pristupačnosti i ljubavi bliskog drugog koji bi trebalo da predstavlja bazu sigurnosti (primer tvrdnje: „Često brinem da me bliska osoba ne voli zaista“). Izbegavanje se, pak, odnosi na percepciju i osećanja osobe u vezi sa korišćenjem bliske osobe kao baze sigurnosti (primer tvrdnje: „Osećam se loše kad neko hoće da mi bude blizak“). Skorovi na varijablama *Anksioznost* i *Izbegavanje* se računaju kao suma (po potrebi rekodiranih) zaokruženih odgovora na odgovarajućim tvrdnjama za svaku od skala. Ceo upitnik dat je u Prilogu B.

Analizirajući postojeće instrumente za procenu vezanosti grupa autora (Ravitz, Maunder, Hunter, Sthankiya, & Lancee, 2010) preporučila je upotrebu dimenzionalnih

mera samoprocene, poput ECR-r, kada AAI ili mere posmatranja nisu dostupne. Upitnik je nastao iz 323 stavke preuzete iz tada postojećih mera na kojima je primenjena analiza glavnih komponenti, a onda i IRT kako bi se izdvojilo 36 stavki, koje su potom prošle kroz nekoliko revizija (prema Hanak & Dimitrijević, 2013). Skorašnja meta-analiza upitnika za samoprocenu vezanosti (Graham, & Unterschute, 2014), urađena na čak 564 studije, pokazala je da ECR-r ostvaruje odlične metrijske karakteristike ($\alpha > 0,80$) na različitim uzorcima, te su ga autori preporučili kao najpouzdaniju meru samoprocene. Dvofaktorska struktura je potvrđena u većini studija uz predloge mogućih izmena (na primer, Ollsøn, Sørebo, & Dahl, 2010). Srpska verzija ovog upitnika je, takođe, pokazala zadovoljavajuću pouzdanost i dobru konvergentnu i prediktivnu valjanost i potvrdila pretpostavljenu faktorsku strukturu (Hanak & Dimitrijević, 2013). U ovom istraživanju *Izbegavanje* je pokazalo zadovoljavajuću ($\alpha = 0,76$), a skala *Anksioznost* dobru pouzdanost ($\alpha = 0,85$). U Prilogu C prikazane su tabele sa deskriptivnom statistikom po stavkama i korelacijama stavki i ukupnog skora na skalama.

9.6.3 Kratka verzija upitnika Traumatska iskustva u detinjstvu (CTQ-SF)

Upitnik „Traumatska iskustva u detinjstvu“ (Childhood Trauma Questionnaire, CTQ, Bernstein & Fink, 1998), služi za retrospektivnu procenu vrste i intenziteta traumatičnih iskustava u detinjstvu. Ova, duža verzija, sastoji se od 70 stavki koje pokrivaju pet tipova trauma - fizičko zlostavljanje i zanemarivanje, psihičko zlostavljanje i zanemarivanje i seksualno zlostavljanje, i jednu skalu za procenu stepena minimiziranja, odnosno poricanja. Namenjena je odraslima i adolescentima koji prilikom popunjavanja treba da od 1 („uopšte me ne opisuje“) do 5 („sasvim verno me opisuje“) procene koliko svaka stavka opisuje njihovo odrastanje.

U ovom istraživanju je korišćena kraća verzija upitnika „Traumatska iskustva u detinjstvu“ (Sport versi on od Childhood Trauma Questionnaire, CTQ-SF, Bernstein et al, 2003), nastala primenom eksplorativne i konfirmatorne faktorske analize na početnih 70 stavki. Ona se sastoji od 28 tvrdnji, od kojih 25 grade pet skala i istoimenih varijabli u ovom istraživanju: *Emocionalno zlostavljanje* (primer stavke: „Članovi moje porodice govorili su mi povređujuće i uvredljive stvari.“), *Fizičko zlostavljanje* (primer stavke: „Bio sam kažnjavan kaišem, štapom, konopcem ili nekim drugim teškim objektom.“), *Seksualno zlostavljanje* (primer stavke: „Neko je pokušao da me dodirne na seksualni

način ili da me natjera da ja njega dodirnem.“), *Fizičko zanemarivanje* (primer stavke: „Nisam imao dovoljno da jedem.“) i *Emocionalno zanemarivanje* (primer stavke: „Imao sam nekoga u porodici ko mi je pomogao da se osetim važnim i posebnim.“). Preostale tri tvrdnje pripadaju kontrolnoj skali *Idealizacije* (primer stavke: „Imao sam najbolju porodicu na svetu.“). U Prilogu D može se naći ceo upitnik.

Kraća verzija upitnika „Traumatska iskustva u detinjstvu“ (u nastavku: CTQ-SF) jedan je od najčešće korišćenih upitnika za procenu traumatskog iskustva. Preveden je na više jezika (na primer, Gerdner & Allgulander, 2009; Thombs, Bernstein, Lobbestael, & Arntz, 2009) i pokazao se kao dovoljno osetljiv i neintruzivan i u istraživanjima sa posebno ranjivim populacijama (Allison, Grilo, Masheb & Stunkard, 2007; Bernstein et al, 2003). Ceo upitnik, kao i sve skale, kontinuirano ostvaruju dobru pouzdanost (Bernstein et al, 2003), te konvergentnu validnost kada se dovode u vezu sa drugim metodama procene trauma (prema Thombs, Bernstein, Lobbestael, & Arntz, 2009). Ceo upitnik (izuzimajući tri kontrolne tvrdnje) zabeležio je vrlo visoku pouzdanost ($\alpha=0,93$) i u ovoj studiji, pri čemu nijedna stavka nije značajno uticala na homogenost instrumenta. Skale su takođe imale dobru pouzdanost: *Fizičko zlostavljanje* ($\alpha=0,83$), *Emocionalno zlostavljanje* ($\alpha=0,81$), *Seksualno zlostavljanje* ($\alpha=0,85$), *Fizičko zanemarivanje* ($\alpha=0,79$) i *Emocionalno zanemarivanje* ($\alpha=0,83$), pogotovo imajući u vidu da je svega pet tvrdnji gradilo svaku skalu. Kontrolna skala *Idealizacije* imala je pouzdanost 0,76 što je takođe odličan rezultat kada se radi o samo tri stavke. U Prilogu E prikazane su tabele sa deskriptivnom statistikom po stavkama i korelacijama između tvrdnji i ukupnih skorova na celom upitniku.

9.7 Procedura

Izrada doktorske disertacije osmišljena je i sprovedena u četiri faze, od kojih su se druga i treća, a delimično i četvrta vremenski preklapale. Faza pripreme trajala je od marta 2013. do sredine novembra 2014. godine. Tokom tog perioda je na osnovu nalaza i iskustava iz mog master rada, a kroz pretragu i pregled dodatne literature, osmišljeno istraživačko pitanje i razvijen nacrt studije. Ostvareni su kontakti i saradnja sa svim relevantnim ustanovama za sprovođenje istraživanja – Ministarstvom unutrašnjih poslova Republike Srbije, Vaspitno-popravnim domom u Kruševcu, Zavodom za vaspitanje mladeži u Knjaževcu, Zavodom za vaspitanje dece i omladine u Beogradu i

Centrom za zaštitu odojčadi, dece i omladine u Beogradu. U julu 2013. sam u okviru međunarodnog projekta „Trauma, Poverenje, Sećanje – Socijalna trauma u psihoanalizi, psihoterapiji i sećanju kultura“ (Trauma, Trust, and Memory – Social Trauma in Psychoanalysis, Psychotherapy and Cultural Memories), koji finansira Nemačka služba za akademsku razmenu (DAAD), završila obuku za zadavanje i kodiranje RFS (mentor: prof. dr Svenja Taubner, Univerzitet u Hajdelbergu). Od januara do maja 2014. godine sam prolazila kroz test-proceduru za dobijanje sertifikata za pouzdanog koderu, koji sam dobila u avgustu iste godine (ispitivač: dr Tobijas Nolt, Ana Frojd Centar u Londonu).

Sledeća faza bila je faza prikupljanja podataka i trajala je od sredine novembra 2014. do marta 2016. godine. Ova faza je ujedno bila i najizazovnijia, a odeljak koji će nakon ovog uslediti odnosi sa na lični doživljaj i iskustva ispitanika tokom tog procesa. Svi učesnici u istraživanju ispitivani su individualno u institucijama u kojima su boravili. Prethodno sam u svakoj od institucija provela nekoliko dana prateći ili učestvujući u redovnim aktivnostima u pokušaju da ostvarim određeni kontakt sa budućim ispitanicima, kako bi se otpor i neprijatnost tokom emotivno zahtevnih tema ublažili, ali i kako bih stekla uvid u način funkcionisanja tih ustanova. Takođe, nakon svakog ispitivanja adolescentima je bilo ponuđeno da se obrate psihologu ustanove ili meni tokom narednih nekoliko dana mog boravka tamo, ukoliko osete potrebu da naknadno popričaju o temama koje su otvorene, izventiliraju svoja osećanja ili zaokruže neki ciklus. Ispitivanja su prosečno trajala dva do dva i po sata. Svi ispitanici su dobrovoljno učestvovali u istraživanju i pre samog početka im je objašnjena svrha studije i pravila o anonimnosti i korišćenju podataka. Nakon toga smo, u skladu s preporukama autora (George, Caplan, & Main, 1985), prvo prošli kroz AAI, koji je sniman diktafonom uz dozvolu ispitanika i prosečno trajao sat vremena. Nakon toga bi obično usledilo pola sata pauze u testiranju tokom koje bi adolescenti imali potrebu da podele sa mnom svoj doživljaj ispitivanja, priče koje nisu hteli ili mogli da kažu tokom snimanja, planove ili opise svog sadašnjeg života, ali neretko i da se umire ili isplaču uz podršku. Nakon toga bi popunili upitnike ECR-r i CTQ-SF, a onda još neko vreme proveli u razgovoru sa mnom. Pošto su sva testiranja u jednoj ustanovi bila gotova, svaki ispitanik dobio je 1000 dinara kao znak zahvalnosti za svoje učešće. Unapred je odlučeno da se, iako bi to povećalo broj dobrovoljaca, novac ne iskoristi kao spoljašnji motivator već kao nagrada na kraju posla.

Ovu fazu činili su i određeni fizički i tehnički izazovi. Kao najveći istakla bih da je u trenutku kada je ispitivanje u Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu završeno, i tamo ispitano svih 12 devojaka koje su u tom momentu odgovarale potrebama ove studije, konstatovano da u preostala dva doma koji su otvorenog tipa (u Knjaževcu i Beogradu) više nema nijedne devojke koja bi mogla da uđe u uzorak. Nakon prolaska kroz sve preostale opcije, kao jedino moguće rešenje, a koje ipak nije bilo idealno jer se ne radi o institucijama sa stalnim boravkom adolescenata, bilo je da se obratim NVO organizacijama koje sprovode alternativne mere sankcija i tretmana maloletnika. Nakon pomoći zaposlenih u NVO „Grig“, koji su pregovarali sa svojim štičenicama, u narednim mesecima sam u različitim terminima ispitivala devojke kojima je Sud dodelio vaspitne mere. Pored toga, na trajanje ove faze istraživanja uticale su i teškoće u organizaciji termina, poput usklađivanja sa školskim obavezama adolescenata različitog uzrasta iz iste ustanove, ali i to da se vrlo često dešavalo da se odlazak na zakazani termin ne bi isplatio pošto bi ispitanik zaboravio na dogovor, pa zakazao nešto drugo u to doba ili u tom trenutku nije bio voljan da učestvuje u istraživanju. Takođe, kad bi organizacijski to i bilo moguće, usled težine sadržaja kroz koje smo prolazili tokom ispitivanja, meni kao intervjueru je bilo prenaporno ispitivanje više od dva ispitanika dnevno. Izuzeci su pravljani samo tokom boravka u Kruševcu gde bih od rano ujutru pa do uveče vreme provodila u domu i onda, uz pauze, mogla da ispitam i do četvoro ispitanika u jednom danu.

Treću fazu istraživanja činili su transkripcija, kodiranje intervju, unos i statistička obrada podataka. Veliku pomoć pri transkripciji imala sam od spoljne saradnice Instituta za psihologiju, Univerziteta u Beogradu, Jelene Vajagić, koja je uradila oko 80% transkripata. Procenjeno vreme transkribovanja iznosilo je pet puta vreme trajanja snimka. Na taj proces nadovezivao se postupak kodiranja pojedinačnih intervju, prosečno u trajanju od tri do četiri sata po jednom transkriptu. Ovi zadaci obavljani su u periodu od maja 2015. do aprila ove godine, a statistička obrada podataka urađena je u maju.

Konačno, četvrta faza izrade disertacije, odnosno njeno pisanje u različitim segmentima trajalo je tokom ove 2016. godine. Vremenska zahtevnost pojedinih koraka

i tehnički izazovi uticali su na to da se određene faze istraživanja preklope i „popuni trenutni prazan hod“ zadacima iz naredne faze.

9.8 Refleksija intervjua

Ovo poglavlje osmišljeno je tako da sadrži promišljanja i doživljaje mene kao ispitivača, te refleksiju nad sadržajem koji su ispitanici podělili sa mnom. Uz važnu ogradu da je sve napisano rezultat lične percepcije, nesistematskog i nesistematičnog praćenja i subjektivnog tumačenja, a potom i načina prezentovanja, te da kao takvo ne može biti potpuno replicirano niti provereno, mislim da ipak može predstavljati relevantan klinički materijal koji će pružiti kontekst celog istraživačkog procesa i dodatno obojiti ili pomoći u razumevanju statističkih podataka. Nadam se i da ovaj sadržaj može biti zanimljiv i za istraživačku praksu i da će možda otvoriti neka nova istraživačka pitanja, poput uloge ovde opisanih psiholoških procesa intervjua i ispitanika u sprovođenju studije, te kroz kakve procese obe strane prolaze nakon testiranja.

Kao što je već rečeno, ispitanike u ovoj studiji su, sve do jednog, u ranom detinjstvu roditelji ili staratelji kontinuirano zlostavljani ili zanemarivali i ta su iskustva, pored njihovog života, obeležila i kontekst, sadržaj i doživljaj tokom i nakon ispitivanja. Mnogi od njih su kao deca doživeli seksualno zlostavljanje, gledali seksualno nasilje ili bivali primorani da se bave prostitucijom; mnogi su prisustvovali ubistvu, pokušaju ubistva ili samoubistva bliske osobe ili je neko njih pokušao da ubije; trpeli teške oblike fizičkog maltretiranja poput zabadanja eksera u šake ili noževa u različite delove tela, bili su tučeni lopatama, daskama i često su u takvim batinama završavali s polomljenim ekstremitetima; bliske osobe su nad njima vršile psihološko nasilje upućujući im najteže uvrede, ponižavajući ih, ostavljajući ih same noću na groblju za kaznu, terajući ih da celu noć stoje na jednoj nozi ili jedu vezanih ruku; konačno, značajan broj njih je bio gladan, žedan, go i bos, neretko prepušten životu sa starateljima zavisnim od psihoaktivnih supstanci. Zadavanje AAI je upravo podrazumevalo razgovor o ovakvim teškim događajima i poziv da vrlo mlada osoba reflektuje nad tim sadržajem, odnosno kaže na koji način je sve to uticalo na nju, šta misli zašto se nasilnik tako ponašao i slično. U teorijskom uvodu je već detaljno prikazano kako ovako ekstremna iskustva mogu uticati na socio-afektivni razvoj deteta, tim pre što su ovo institucionalizovani

adolescenti (odjeljak 1.4), koji značajan deo svog života nisu ni bili u prilici da budu u kontinuiranom odnosu sa eventualnom sigurnom figurom vezanosti koja bi im pomogla da izgrade poverenje, samopouzdanje, kvalitetnu interakciju i model ponašanja, samoregulaciju i slično. Ako su uopšte ikada i imali takvu osobu. Na osnovu ovih razmišljanja gradio se i moj odnos sa sopstvenom temom doktorata, pun sumnji i samokritičnosti, donekle možda i krivice, a koji je trajao tokom druge i delom treće faze studije. Mučila su me razna pitanja. Šta ova deca dobijaju od ovakvog istraživanja i kako sebi da objasnim to što ovako težak zadatak stavljam pred njih? Ako se zaista desi da dobiju niže skorove na mentalizaciji ili pokažu nesigurniju vezanost od nekliničke populacije iz drugih istraživanja, da li je sa moralne i etičke strane u redu pisati rad čiji je zaključak „na određenim psihološkim merama su lošiji od svojih vršnjaka iz opšte populacije“? Ako „kontrolna“ grupa zaista na instrumentima i bude bolja od delinkvenata, da li je uopšte opravdano porediti ih i reći da su ovi drugi slabiji? Pa sve do pitanja o opštoj odgovornosti društva zbog strahota koje su ispitanici istrpeli i opravdanosti i legitimnosti procenjivanja njihovih kapaciteta da se nose s tim iskustvima koja ja, kao ni većina populacije, nikada nismo doživeli. Verujem da bezmalo nijedan doktorand nije imun na sumnje u relevantnost i svrhu svoje teme i sigurno da emotivno ulaganje prate i određeni lični procesi. Tako sam i ja radila na obradi i prevazilaženju svojih psiholoških sadržaja podstaknutih specifičnošću teme, a u tome su mi od velike pomoći bili i razgovori sa mentorom i kolegama iz inostranstva koji su radili sa istom ili sličnim populacijama.

Važnost ovoga što iznosim ne ogleda se toliko u sadržaju mojih nedoumica, koliko u njihovim razrešenjima koja mislim da bi mogla biti od značaja nadalje. I moje iskustvo kolega kaže da je uloga ispitanika u ovakvim studijama ipak korisna i, usudila bih se reći, u nekom stepenu lekovita za traumatizovane osobe. Često mi se dešavalo da su ispitanici isticali da im je ovakav razgovor pomogao da malo strukturišu svoje misli, da postave sebi pitanja koja su im donela trenutno olakšanje, razjašnjenje događaja i razumevanje afekata ili bar drugačiju perspektivu. Mnogi su, čak, tražili da dobiju pisane verzije intervjua i povratnu informaciju o konačnim rezultatima. Takođe su u naknadnim razgovorima isticali da im je prijalo da se konačno isplaču i da osete da ih neko sluša i trudi se da razume, a posebno su značajni momenti kada bi neko od njih po prvi put ispričao neki događaj ili otkrio neku svoju tajnu. Posebno se u Kruševcu kao

važna izdvojila i ta simbolična novčana nagrada, jer je značajan deo štíćenika pokazao posebnu zahvalnost „što će posle dužeg vremena moći u kantini da uzmu Smoki/sok/keks“. Tamo je i zbog svakodnevne izolacije bilo kakav kontakt, ali koji sa sobom nosi zainteresovanost i neosuđivanje, među najvećim brojem adolescenata vrlo lepo prihvaćen.

Drugi set sumnji razrešila sam vremenom, vraćajući se činjenici da nalazi bilo koje vrste ne bi trebalo i neće imati bilo kakvu vrednosnu konotaciju. Tada sam i rešila da uključim i ovakvo poglavlje u rad obezbeđujući time da poruka ove studije bude šta su eventualne međusobne razlike u dve grupe „preživelih“ i u odnosu na opštu populaciju, podvlačeći da su upravo te razlike možda i doprinele da oni psihološki i fizički opstanu okruženi nasiljem, te da se ovi nalazi iskoriste za izvlačenje preporuka kako tim istim „preživelim“ pomoći. Ovim poslednjim bi i pitanje o praktičnom značaju ovakvih studija bilo zaokruženo.

Dalju refleksiju bih fokusirala na doživljaje i razmene sa ispitanicima tokom naših susreta. Atmosfera u domovima CZODO mi se učinila vrlo različitom u zavisnosti od strukture štíćenika, zaposlenih, pa i same zgrade. Utisak mi je da bih mogla jasno da poredam domove po bliskosti zaposlenih i štíćenika, toplini i brizi koja se u njima oseća, te i da se razlika u kvalitetu rada ogledala i u ta dva sata ispitivanja, pa i u konačnim skorovima na instrumentima, što je prepoznato i u literaturi (Dozier & Rutter, 2008). Na samom početku, dok sam provodila vreme u jednom od domova, pre testiranja upoznala sam svog budućeg ispitanika koji mi je naknadno ispričao čime se još bavi pored škole i u čemu je tajna njegovog zanata. Dočekao me je rečima: „*Mene možete sve da pitate, ja sve mogu da podnesem i, ma koliko da je teško, ja sam to negde smestio u svojoj glavi i guram napred. Jedino, obratite pažnju, ovde ima mnogo dece koja i dalje plaču, tresu se i imaju neke napade, s njima nemojte baš direktno. Ne znam, oni kao da se i dalje nečemu nadaju i onda se stalno razočaravaju. Lakše im je valjda da se prave da je sve ok, da su samo privremeno ovde nego da kažu: „Hej, ćale i keva me prosto ne vole.“ Ali poenta je da ja napokon ovde spavam noću bez straha da će me neki pijani kreten maltretirati bez povoda i imam doručak svako jutro, iako moji verovatno misle da sam ih izdao*“. Ovaj i mnogi naredni citati su u svoj svojoj jačini i jasnoći pokazali zaštitnu ulogu „odricanja od sopstevnog uma zarad očuvanja odnosa sa

nasilnim roditeljem“ (Bowlby, 1980; George & West, 2011), te kakav psihološki napor, tugu i krivicu sa sobom nosi „borba“ za očuvanjem celovitosti unutrašnjih radnih modela.

Ispitivanja u domovima CZODO najčešće su bila praćena jakim emocijama. Dosta ispitanika je plakalo, ljutilo se, pričalo o svojim strahovima i bespomoćnosti. Mnogi su imali potrebu da podele sa mnom i nešto lepo iz svog života – da me upoznaju sa devojkom, da odsviraju nešto na svom instrumentu, pokažu mi svoje crteže, pozovu na svoju izložbu ili novogodišnju priredbu. Tražili su kontakt i susret nakon ispitivanja, što se nije dešavalo sa maloletnim prestupnicima. Deo toga bi, svakako, mogao biti prepoznat kao dezinhibicija vezanosti (Dozier & Rutter, 2008), ali neke od tih reakcija su, verovatno, bile u vezi i sa doživljajem zahvalnosti, olakšanja i bliskosti nakon podeljenih iskustava ili iz potrebe za kontaktom, zanimacijom i spontanošću.

Utisak mi je i da je za značajan deo ove grupe karakteristična razočaranost što ih drugi roditelj (najčešće majka) nije zaštitio od nasilja: „*Imam ovaj ožiljak na ruci kada sam uhvatio oštricu noža da on ne bi ubo mamu. Najviše sam se iznervirao kada sam jednom udario oca u životu. Jednom sam ga udario i on je pao. I onda je majka mene bukvalno bacila... Pošto nju je udario i ona je pala, i ja kako sam pritrčao on je udario mene i onda sam ja njega udario i onda je pao pošto je bio pijan. Nisam ja njega baš puno udario, imao sam oko jedanaest godina. Ali sam ga udario i onda je on pao i ja da podignem majku i ona mene gurne i skoči da vidi da li je on dobro.*“ Još neki od citata: „*Rekao sam: “Ti da si majka ti ne bi dozvolila sve to“.* U suštini jesam je ja na taj način povredio ali nije mi stalo jer sam bio ljut jer je mogla da spreči sve ovo, ali nije”; „*Ona da je prava majka ona bi nešto uradila. Dovala bi mi policiju na vrat, šta god, ali bi sprečila da se bavim prostitucijom*“. Ovakav oblik refleksije, koji je u vezi i sa prelaskom sa crno-bele na celovitu predstavu o roditeljima (Allen, 2008), i osećanja nisam zapazila među delinkventima. Zanimljivo je da je više adolescenata u Kruševcu, pak, parafraziralo rečenicu: „*O majci ništa loše ne mogu da kažem. Majka je jedna, otac može biti bilo ko*“.

S druge strane, ispitanici iz CZODO su često isticali da im je neka druga osoba (deda, baba, tetka, komšija, hraniteljka i sl.) pružila brigu i utehu ili bar fizičku sigurnost i hranu, u teškim situacijama, što bi moglo da ukazuje na medijatorske procese

opisane ranije u socioemocionalnom modelu (van IJzendoorn, 1997). Doduše, velike su varijacije u nivou refleksivnosti ispitanika nad tim odnosom, kao i u detaljnosti i jasnoći primera takve brige, tako da neretko ostaje utisak da je sam odnos dosta idealizovan. Nekad je i iz mnogo razloga teško proceniti da li je taj odnos uopšte bio po kvalitetu drugačiji od ostalih, poput u onog u priči jedne devojčice o dedi, koji je po njenim rečima bio jako nežan i puno brinuo o njoj (mada nema konkretnih primera takvog odnosa), ali bi je kad zakasni polio kofom hladne vode ili, da bi je odučio da ulazi kroz prozor, sklonio joj stolicu na koju bi se inače dočekala, te je tako polomila nogu. Sledi, međutim, jedan odlomak iz jednog intervjua, koji sadrži deo u kojem pričam o gubitku dede s mladićem, koji je u prethodnim pitanjima uspeo da dočara sigurnost i toplinu koju mu je deda pružao.

Intervjuer: *Kako si se osećao tada, nakon njegove smrti?*

Ispitanik: *Vrlo mi je bilo teško zašto on mora, zašto nije bilo ko drugi, zašto nije moja majka ili moj otac? Zašto baš on? Zato što sam mislio da će se sve raspasti, kao što i jeste. Kad on umre sve se raspalo. U neku ruku mi i bilo drago da ne mora više sve to da gleda, da gleda propast njegovog sina. I ne znam. Bilo mi je, čak sam i ono zavideo, eto zašto je on morao da umre a ja moram da i dalje živim sa ovim debilima. I nisam mogao da oprostim nikome od nas zašto smo otišli. Jer možda bi živio duže i imao sam osećaj kao da smo mi krivi što je on umro.*

Intervjuer: *Jesi li možda primetio da su se ta osećanja vremenom menjala?*

Ispitanik: *Pa i dalje je tu veliko poštovanje prema njemu, nisu se menjala. Nisu se menjala, ali nešto sam razmišljao... Kad bi, da je on živ sada, rekao bi mi da sam pametno postupio.*

U vaspitno-popravnom domu atmosfera je, čini mi se, bila dosta drugačija. Živost i emocije, koje su bile prisutne u domovima CZODO, ovde su najčešće izostajale, izuzev besa koji je bio dosta intenzivan među mladićima (toliko da sam se i sama, ponekad, osećala nebezbedno). Naravno da je teško, ali je relevantno sada sagledati i izdvojiti eventualni uticaj konteksta na ovakav doživljaj - iako su obe grupe institucionalizovane, postoji razlika u značenju koju adolescenti pripisuju domovima. Institucija u Kruševcu za veliki broj adolescenata, ipak, ne predstavlja spas niti novi dom u kom grade svoj život do osamostaljivanja. Oni su tamo u izolaciji (lišeni slobode,

društva, starih navika i lagodnog života kojim je deo njih živeo čineći krađe i razbojništva), po kazni, a mnogi ni ne uviđaju svoju odgovornost, pa ovaj period za njih predstavlja nužno zlo koje treba što pre zaboraviti. Međutim, neki detalji sa ispitivanja koji, kao ni prethodni, nisu mereni kvantitativno, izgradili su mi utisak da je ovo bila karakteristika i njihovog predašnjeg života i funkcionisanja. Pokušaću da predstavim celokupnu sliku.

Iako do tada nisam stekla doživljaj velikih razlika između mladića i devojaka (izuzev što su mladići češće odlučivali da na provocirajuća pitanja kažu ne znam, a devojčice pribegavale hipermentalizaciji), prestupnice su mi se izdvojile kao potpuno specifična grupa, ali moram reći da tu prvenstveno mislim na one ispitanice u Kruševcu. Njihovi opisi trauma su bili vanredno detaljni i konkretni da su često prelazili u degutantne i neprijatne. Imajući u vidu te sadržaje još je više iskakala činjenica da emocija nije bilo na njihovim licima. Za to vreme su moji psihološki procesi i fizičke reakcije bujale. Imala sam snažan doživljaj da bih svaku od tih devojčica bilo lako voleti i da zaslužuju da ih konačno neko zaštiti. Čak mi je sa njihovim žrtvama bilo mnogo teže da empatišem. U isto vreme, imala sam i jednu jaku fizičku senzaciju bola u stomaku koja je dolazila od doživljaja da mi najnik jako pulsira. Nju je pratila fantaziju da je pitanje momenta kad će on izleteti iz stomaka, zabiti se u zid preko puta mene i prepući od siline udarca. Potpuno je opravdana pretpostavka da je deo tog doživljaja lično moj i da su se, na primer, aktivirale moje potrebe da zaštitim nekoga koga percipiram kao ugroženo dete, a ujedno i bespomoćnost i ljutnja jer to ne mogu, već naprotiv, činim da sa mnom ponovo prolaze kroz sva bolna sećanja. U razgovoru s kolegom iz inostranstva pokušala sam da prepoznam i šta je to što ipak dolazi od tih devojaka, a što sam ja pokušala da kontejniram ili pak koji deo mog sadržaja je pokrenut nekom njima neobradivom i neizdrživom emocijom ili doživljajem. Suviše lične interpretacije ne bi bile korisne za razumevanja nalaza istraživanja, pa bih ih preskočila i osvrnula se na jednu: nešto jako nežno i ranjivo, po svoj prirodi za ženski rod (majčinstvo, seksualnost) specifično, toliko je ugroženo užasom i bolom da jedini izlaz vidi kroz ekstreman čin „bekstva“, pa i po cenu sopstvenog stradanja. Postavlja se i pitanje da li je to njihovo bekstvo od traume u zločin, moje bekstvo iz situacije ispitivanja i prolaženja kroz njihove teške sadržaje ili oba ili nešto četvrto.

Nakon određene vremenske i prostorne distance imala sam utisak da su ove devojke svojim fizičkim izgledom, telesnim stavom i ponašanjem komunicirale mnogo više nego rečima. Posebno je značajna informacija da je 10 od 12 devojaka izvestilo da su trpele seksualno zlostavljanje, što je moralo obeležiti i njihov doživljaj sebe i odnosa s drugima. Naknadno su me zanimala i iskustva vaspitača koji su radili na ženskom odeljenju i ona su bila vrlo uniformisana: „*Sa devojka je mnogo teže raditi. Dečaci su impulsivni, ali predvidljivi u tome i možeš se s njima dogovoriti. Znaš šta ti misle, bilo dobro bilo loše. Mnogo su devojke manipulativnije i perfidnije, uvuku te u sopstvenu igru i vrlo brzo se izgubiš u svemu. Zato je važno mnogo češće menjati vaspitače na tom odeljenju.*“ Ja sam tu „manipulativnost“ preformulisala u mehanizam preživljavanja kroz projektnu identifikaciju (Bion, 1962), posredovan teleološkim poremećajem u mentalizaciji traume i telesnim odigravanjem (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008).

S mladićima iz Kruševca je doživljaj bio umnogome drugačiji. Jedan deo njih odavao mi je utisak velike impulsivnosti, besa i na trenutke i odsustva kontrole, dok se na osnovu sadržaja koji drugi deo momaka daje čovek lako može zapitati zašto su oni uopšte stigli do ovde, u čemu je bio problem. Međutim, kada se pogleda njihov dosije vide se primeri teških trauma o kojima oni nisu ispričali tokom intervjua, a koje često i van intervjua poriču. Jedan od primera je dečak kojeg je otac kao malog nagovarao da izbode nožem majku, a koji je u Vaspitno-popravni dom došao jer je u više navrata naneo teške telesne povrede nepoznatim ljudima, upravo nožem. To me je podsetilo na jednog momka i jednu devojku iz domova CZODO, za koje su mi vaspitači rekli „da nisu završili u Kruševcu samo zato što ih oni čuvaju da ne naprave krivična dela“. Taj momak iz CZODO je predstavio idealnu sliku svog prethodnog života i bio ljut što se nalazi u domu, a kako je intervju odmicao ispoljio je verbalnu agresiju prema meni („*U čemu je tvoj problem? Šta li su tebi radili?*“) i pitao da li „namerno i samo njega provociram svim tim negativnim pitanjima“. Kasnije sam saznala da je u dom doveden jer je majka pokušala da ga uguši. Devojka je, pak, kao vrlo mala bila seksualno zlostavljana i to tako što ju je majka podvodila svojim prijateljima. Ona je taj deo svog stravičnog iskustva izostavila, takođe, pruživši vrlo idealizovanu sliku svog života s majkom i buneći se što su je od nje odvojili, a onda ispričala i da su je tokom boravka u prihvatilištu seksualno napastvovali nekoliko momaka, čega nema u njenom dosijeu.

Bar za neke od ovih adolescenata možemo reći da je na delu primena mehanizama odvajanja (Bowlby, 1973), te cepanje unutrašnjih radnih modela, a da je sa njima došlo i cepanje afekta i memorije. Samim tim oni nisu svoje ponašanje, kao ni to što su učinili, a ni kakvi su danas, povezivali sa odnosom s roditeljima. Govorili su da su sami krivi, da su roditelji „pričali, branili, tukli“, ali da oni nisu slušali, ali dominantan utisak mi je bio da nisu osećali odgovornost niti empatiju prema žrtvi, već su više krivili sebe što nisu izbegli kaznu. Većina je bila i jako ljuta na prijatelje s kojima su činili dela, a koji su posle svedočili protiv njih, a ti prijatelji su im „tada bili važniji od roditelja“, što je teorijski očekivano (Allen, 2008).

Karakteristika momaka koji, pak, jesu izvestili o traumatskim iskustvima, pored preplavljujućih emocija i slabe regulacije afekata, bila je da su mahom davali bizarne, iracionalne i agresivne odgovore na pitanja iz AAI. Čak i kada bi doveli u vezu traumatski događaj sa sadašnjim ponašanjem, poput momka koji je gledao kako mu otac ubija sestru, ishod toga su bile antimentalizujuće izjave, poput „*Dobro mi je samo kad nekog, na primer tokom fudbala šutnem u nogu. Smirim se samo kad mu polomim nogu.*“ ili „*Sad bih napolju uzeo utoku i u glavu bih mu pucao. Ili u nogu, kad se tu kurčio!*“ Među njima su bili vrlo uočljivi primeri poremećaja u mentalizaciji i usvajanja agresivnog modela ponašanja kao načina emotivnog i fizičkog rasterećenja.

Određeni prostor u ovom odeljku bih posvetila i utiscima o odnosu ispitanika prema instrumentima. Deo zapažanja koje sam iznela u svom master radu (Milojević, 2012) imala sam i ovog puta. Značenja koja ova populacija, a posebno prestupnici, pripisuju tvrdnjama u upitniku, a onda i njihov način odgovaranja, vrlo su karakteristični. Tada su na tvrdnje o strahu od ostavljanja ili da ih bliska osoba ne voli dovoljno mnogi zaokruživali da se ne slažu, a obrazlagali da nema šta da se boje kad su već ostavljeni i već znaju da ih ne vole. Kvantitativno ovakvi odgovori govorili su o tome da oni izveštavaju o pozitivnom modelu sebe, ali imajući u vidu da su oni samo odgovorili na činjenično stanje, pitanje je da li možemo išta zaključiti o njihovom radnom modelu, a kamoli da je on pozitivan. Ovaj put, odgovori su, na primer, vrlo varirali u zavisnosti od osobe koju su u tom momentu stavili na poziciju bliske druge na koju se tvrdnja odnosila. Tako se često dešavalo da ako zamisle u toj tvrdnji oca, onda bi odsustvo anksioznosti u odnosu sa ocem komentarisali činjenicom da oca mrze, uz

čestu dodatnu verbalizaciju bizarnog sadržaja, što takođe ne govori o njihovom pozitivnom modelu sebe, dok bi u nekoj sledećoj tvrdnji zamislili svog drugara pa odgovorili drugačije. Među prestupnicima, koji su spontano pojašnjavali svoje odgovore, bilo je i onih koji su automatski na tvrdnje koje počinju sa „Teško mi je“, izostavljajući dalje čitanje, zaokruživali da se ne slažu, uz obrazloženje „da njima ništa nije teško“. Takvi odgovori doprinose konačnom skorom pozitivnijeg modela drugog, iako praćeno ovim kontekstom ne daje nikakvu informaciju o radnim modelima. Sličan tretman imali su i izrazi „pomoć/podrška“, „zlostavljanje“, „maltretiranje“ i dr. Dobar primer su i komentari dva momka: „*Pa dobro jesu me tukli kaišem, i imao sam povrede i završio u bolnici, ali me niko nije maltretirao. I da hoće ne može.*“ i „*Pa dobro, bilo je svega tu, ali nije to zlostavljanje. Sve se to dešava, ja sam to već i zaboravio*“.

Zadavanje AAI na celokupnom uzorku se takođe pokazalo izazovnijim i specifičnijim u poređenju sa očekivanom procedurom. Na primer, u grupi adolescenata iz CZODO je informisanje o figurama vezanosti bio posebno problematičan proces imajući u vidu da su oni često menjali staratelje i da su za mnoge od njih bile značajne figure koje najčešće ne ulaze u standardna pitanja (tetke, komšije, kumovi i slično). Neretko bi se dešavalo da bi tek na kraju intervjua, na pitanje da li se još neko brinuo o njima tokom odrastanja, pomenuli neku osobu za koju bi možda bilo važno da su postavljena i prethodna pitanja. Utisak mi je i da redosled i struktura pitanja, koji su osmišljeni tako da intervju počne i završi se sa emotivno nezahtevnim temama, koje relaksiraju i prave uvod ili umiruju na samom kraju, nema isti efekat u populaciji visoko traumatizovanih adolescenata. Već prvo pitanje da opišu atmosferu, gde su, s kim i u kakvim uslovima živeli često bude uznemirujuće i već izazove emocije. Sličan efekat proizvode i poslednja pitanja, gde su najčešći odgovori da je pouka koju su poneli iz detinjstva da nikad ne veruju ljudima, a da bi voleli da njihovo dete nikad ne doživi ono što su oni i da uopšte ne liči na njih. Pored toga su i na pitanje kako bi se osećali kada bi se jednog dana razdvojili od deteta uniformno odgovarali da se to nikad neće desiti, iako je u pitanju kratak rastanak, i tada bi otvorili priču koliko je strašno to što se njima dogodilo.

Veliki je izazov bio i poslušati instrukcije autora (George, Caplan, & Main, 1985) da se ispitanik ne teši i ne ublažuju emocije jer je i cilj testa da aktivira sistem

vezanosti u kontekstu stresnih situacija, te da se ne pokaže stav prema onome što ispitanik priča kako se on posle ne bi vodio socio-poželjnim odgovorima. Stoga sam unela malu izmenu u proceduru i pred sam intervju rekla da može da se dogodi da neke teme budu teške i emotivne i da ja možda u trenutku neću odreagovati na način na koji je ispitaniku potreban, ali da nakon toga možemo o svemu popričati. Rizik da je ovakvo uputstvo neke ispitanike usmerilo da budu emotivniji misleći da se to od njih očekuje postoji, ali je ovo uputstvo rečeno svima (sem u slučaju prva tri ispitanika) te su dobili isti tretman. Samo u jednoj situaciji je intervju prekinut i to kad je došlo do poslednje grupe pitanja, koja ne provociraju mentalizaciju, pa ni ne utiču značajno na ukupan rezultat. Naime, jedna devojka je tada prvi put, po njenim rečima, progovorila o seksualnom zlostavljanju i to je bio vrlo intenzivan, a za nju, rekla bih, preplavljujući momenat, i ubrzo je bilo jasno da u takvom stanju ne može da odgovara na pitanja vezana za tri želje za svoje dete ili koju pouku je ponela iz detinjstva. Nakon toga smo pričale o svemu van konteksta intervjuja, a pošto se umirila, sama je izrazila želju da popuni i upitnike.

Na kraju bih ovo poglavlje zatvorila otvarajući temu prevencije i tretmana kojom ću se baviti u diskusiji. Kada sam došla u jedan od domova, u razgovoru sa psihologom sam pitala šta misli zašto neka traumatizovana deca postanu delinkventi, a druga ne. Vrlo jasno mi je izdvojila lekovit uticaj izgradnje drugačijeg, sigurnijeg odnosa vezanosti i razvoja mentalizacije. Već u sledećem domu mi je drugi psiholog rekao da misli da je bespredmetno govoriti o vezanosti, o čemu svi danas pričaju, kada u našim institucijama zaposleni i dalje rade samo na tome da spreče dalju traumatizaciju i fizički sačuvaju decu od njih samih ili druge dece, a da o građenju odnosa, psihološkom radu, posebno na regulaciji afekata, nema ni govora. Na ove stavove ću se vratiti u diskusiji kliničkih implikacija.

10. Način statističke obrade podataka

Deskriptivna statistika korišćena je za prikaz aritmetičkih sredina, standardnih devijacija i raspona skorova na kvantitativnim merama (*RF skor, Izbegavanje, Anksioznost, Emocionalno zlostavljanje, Fizičko zlostavljanje, Seksualno zlostavljanje, Fizičko zanemarivanje i Emocionalno zanemarivanje*), odnosno frekvenci i procenata na kategoričkim varijablama (*Grupa, Rod* i varijablama koje opisuju kvalitativne karakteristike refleksivne funkcije ispitanika). Smirnov-Kolmogorovljev test korišćen je za proveru normalnosti raspodele na osnovu prikazanih statistika i parametara (Skjunis, Kurtozis i njihove standardne greške merenja). Korelacije kvantitativnih varijabli izražene su Pirsonovim koeficijentom korelacije. Postojanje razlika u procenjivanim varijablama među grupama učesnika u istraživanju, kao i u odnosu na druge kategoričke varijable, provereno je Multivarijantnom, odnosno Univarijantnom Analizom Varijanse (MANOVA, odnosno ANOVA), u zavisnosti od broja kriterijumskih varijabli. Na kraju, Kruskal-Valasov test primenjen je prilikom poređenja dve neujednačene grupe i sa jako malim brojem ispitanika na kontinuiranim varijablama. U skladu sa preporukama pete edicije Američke Psihološke Asocijacije prikazane su i vrednosti jačine efekata. U tu svrhu izabran je Koenov d koeficijent zbog činjenice da predstavlja standardizovanu meru čije se tumačenje, uz svest o specifičnostima ispitivanih fenomena, može generalizovati. Podaci su obrađivani u SPSS 17 paketu.

11. Rezultati

U Tabeli 3 prikazani su podaci o aritmetičkim sredinama (AS), standardnim devijacijama (Sd), rasponu i karakteristikama raspodele (Sk i Ku) skorova. Primećuje se da su, izuzev na skalama CTQ-SF, rasponi skorova suženi na druga dva instrumenta, kao i na ukupnom skorupitnika za procenu traume. Ipak normalna raspodela očuvana je na svim skalama, osim na *Seksualnom zlostavljanju* i *Fizičkom zanemarivanju* gde je zabeležena asimetrična raspodela skorova u pozitivnom smeru.

Tabela 3. *Deskriptivna statistika skala na celokupnom uzorku*

Skala	AS	Sd	Raspon	Sk(SE=0,26)	Ku(SE=0,52)
RF skor	1,88	1,75	-1 – 6	0,24	-0,35
Izbegavanje	60,40	15,56	24 – 100	0,70	-0,03
Anksioznost	64,01	21,51	21 – 116	0,33	-0,15
Trauma	57,61	24,65	25 – 112	0,61	-0,63
Emocionalno Zlostavljanje	11,82	6,02	5 – 25	0,54	-0,88
Fizičko zlostavljanje	13,47	6,84	5 – 25	0,34	-1,32
Seksualno zlostavljanje	9,98	6,25	5 – 25	1,29**	0,45
Emocionalno zanemarivanje	12,67	6,01	5 – 25	0,38	-1,01
Fizičko zanemarivanje	9,67	5,26	5 – 24	1,15**	0,41
Idealizacija	8,65	3,98	3 – 15	0,20	-1,20

* statistički značajno na nivou 0,05

** statistički značajno na nivou 0,01

Nivoi i značajnosti korelacije među varijablama prikazani su u Tabeli 4. Vidimo da nisu dobijene korelacije između *RF skora* i dimenzija vezanosti, kao ni sa većinom skala CTQ-SF - *RF skor* pozitivno korelira sa ukupnim skorom i sa skalom *Emocionalno zanemarivanje*, a negativno sa skalom *Idealizacije*. Kada je u pitanju međusobni odnos ECR-r i CTQ-SF, mahom su dobijene niske do umerene pozitivne korelacije, izuzev negativnih korelacija sa skalom *Idealizacije*. Takođe i skale koje pripadaju istom

upitniku međusobno koreliraju pozitivno, izuzev u slučaju kontrolne skale upitnika za procenu traume. Napomenula bih i da nisu dobijene značajne korelacije nijedne skale sa *Stepenom obrazovanja* (sve $p > 0,08$).

Tabela 4. *Korelacije među skalama na celokupnom uzorku*

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
RF	/								
Izb	0,07	/							
Ank	<0,01	0,28**	/						
T	0,23*	0,28**	0,34**	/					
EZ	0,15	0,22*	0,37**	0,89**	/				
FZ	0,15	0,22*	0,25*	0,83**	0,74**	/			
SZ	-0,03	0,12	0,35**	0,69**	0,52**	0,44**	/		
EZN	0,28*	0,25*	0,12	0,79**	0,66**	0,57**	0,31**	/	
FZN	0,26	0,33**	0,32**	0,86**	0,70**	0,59**	0,54**	0,71**	/
Id	-0,29**	-0,26*	-0,29**	-0,70**	-0,64**	-0,54**	-0,31**	-0,71**	-0,66**

* statistički značajno na nivou 0,05

** statistički značajno na nivou 0,01

Mogućnost razlikovanja ispitanika prema pripadnosti *Grupi* i *Rodu* na skupu varijabli *RF skor*, *Izbegavanje*, *Anksioznost* i *Trauma* proverena je Multivarijantnom Analizom Varijanse. Statistici iz tabele 5 pokazuju da su i *Grupa* i *Rod* značajno doprineli razlikama na ovom skupu varijabli uz visoke jačine efekata (Koenovo d). Njihova interakcija, pak, nije bila značajna, to jest odnos profila muških i ženskih ispitanika je bio sličan u obe grupe. Sledi i tabela 6 u kojoj je prikazana deskriptivna statistika za ove četiri varijable i to posebno za prestupnike i kontrolnu grupu, te mladiće i devojke.

Tabela 5. *Multivarijantni test*

Faktor	Vilksova Lambda	F	P	d
Grupa	0,86	3,27	0,02	0,82
Rod	0,73	7,23	<0,01	1,21
Grupa x Rod	0,95	0,96	0,43	0,44

Tabela 6. *Deskriptivna statistika skala po Grupi i Rodu*

	Prestupnici		Kontrola		Mladići		Devojke	
	AS(Sd)	Raspon	AS(Sd)	Raspon	AS(Sd)	Raspon	AS(Sd)	Raspon
RF	1,43 (1,58)	-1 – 5	2,33 (1,81)	-1 – 6	1,37 (1,58)	-1 – 6	2,49 (1,76)	-1 – 6
Izb	58,50 (13,05)	31 – 88	62,26 (17,64)	24 – 100	63,11 (14,70)	40 – 100	57,20 (16,14)	24 – 86
Ank	64,26 (24,96)	24 – 116	63,77 (17,80)	21 – 113	61,72 (19,83)	24 – 116	66,72 (23,29)	21 – 113
T	51,07 (23,54)	25 – 107	64,00 (24,29)	27 – 112	50,41 (20,82)	25 – 106	66,10 (26,33)	25 – 112

Vidimo da su na pojedinačnim skalama rasponi skorova slični među prestupnicima, kontrolnom grupom, mladićima i devojka, izuzev na *Izbegavanju* gde prestupnici i devojke imaju nešto suženiji raspon (tabela 6). Primetne su i određene razlike u aritmetičkim sredinama na skalama, te je u cilju izdvajanja pojedinačnih doprinosa varijabli *Grupa* i *Rod* varijacijama na svim skalama korišćenih upitnika ponaosob, sproveden niz od nekoliko Analiza Varijansi. U tabeli 7 prikazane su vrednosti aritmetičkih sredina i standardnih devijacija za mladiće i devojke među prestupnicima i u kontrolnoj grupi na svim procenjivanim skalama.

Tabela 7. Deskriptivna statistika skala za mladiće i devojke u obe kategorije varijable
Grupa

	Prestupnici – AS(Sd)		Kontrola – AS(Sd)	
	Mladići	Devojke	Mladići	Devojke
RF	0,74(1,21)	2,26(1,59)	2,00(1,68)	2,70(1,92)
Izb	60,43(12,52)	56,26(13,66)	65,87(16,40)	58,10(18,50)
Ank	62,00(25,55)	67,00(24,62)	61,43(12,31)	66,45(22,60)
T	46,74(22,48)	56,31(24,32)	54,09(18,79)	75,40(25,29)
EZ	10,08(5,87)	11,16(5,68)	11,26(5,29)	15,10(6,45)
FZ	11,87(6,44)	12,16(7,19)	12,04(5,67)	18,20(6,47)
SZ	7,21(4,53)	12,68(7,87)	7,35(2,33)	13,60(6,74)
EZN	9,56(5,15)	10,95(6,06)	14,09(5,05)	16,25(5,84)
FZN	8,00(4,37)	9,37(5,65)	9,35(4,60)	12,25(5,88)
Id	10,91(3,20)	9,00(4,04)	7,56(3,41)	6,95(4,27)

Upoređujući podatke deskriptivne statistike i vrednosti statistika iz tabele 8 vidimo da prestupnici imaju značajno niže skorove na varijablama *RF skor* i *Trauma*, te na skalama *Emocionalno i Fizičko zlostavljanje* i *Emocionalno zanemarivanje*, a više skorove na skali *Idealizacije*. Izuzev *Emocionalnog zanemarivanje*, za koje je dobijena visoka jačina efekta, u ostalim slučajevima se radi o umerenoj. Devojke su značajno veće skorove nego mladići dobile na skalama *RF skor*, *Trauma*, *Fizičko* i *Seksualno zlostavljanje*, pri čemu je jačina efekta visoka za poslednju varijablu. Interakcije varijabli *Grupa* i *Rod* nisu se pokazale kao značajne, izuzev za skalu *Fizičko zlostavljanje* ($F=4,40$; $p=0,04$; $d=0,46$) na kojoj trend da devojke u kontroli dobijaju veće skorove od mladića nije dobijen u grupi prestupnika.

Dodatno su poređeni samo mladići i samo devojke u dve grupe i ti statistici i jačine efekata su, takođe, prikazani u tabeli 8. Prestupnici imaju značajno niže skorove na mentalizaciji i izveštavaju o slabijoj emocionalnoj zanemarenosti u detinjstvu nego

mladići iz Centra za zaštitu odojčadi, dece i omladine, ali dobijaju i više skorove na kontrolnoj varijabli instrumenta za procenu traume. Sve razlike su praćene visokim jačinama efekata. Kontrolna grupa devojaka izveštava o većoj doživljenoj traumi nego grupa prestupnica, specifičnije na skalama *Trauma*, *Emocionalno i Fizičko zlostavljanje* i *Emocionalno zanemarivanje*. Razlike na dimenzijama vezanosti nisu dobijene ni u jednoj od analiza.

Tabela 8. Vrednosti *F* statistika i jačine efekata Analiza Varijansi

	F_{grupa} (d_{grupa})	F_{rod} (d_{rod})	F_{dečaci/grupa} (d_{dečaci/grupa})	F_{devojčice/grupa} (d_{devojčice/grupa})
RF	5,85*(0,54)	10,05**(0,70)	8,52**(0,88)	0,59(0,25)
Izb	1,20(0,25)	3,11(0,39)	1,65(0,39)	0,12(0,11)
Ank	0,01(<0,10)	1,14(0,24)	0,01(<0,10)	0,01(<0,10)
T	7,16**(0,59)	9,41**(0,70)	1,45(0,36)	5,76*(0,79)
EZ	4,07*(0,45)	3,75(0,43)	0,51(0,21)	4,08*(0,67)
FZ	4,93*(0,49)	5,30*(0,51)	0,01(<0,10)	7,63**(0,91)
SZ	0,18(0,09)	23,03**(1,06)	0,01(<0,10)	0,15(0,13)
EZN	16,80**(0,91)	2,18(0,33)	9,03**(0,91)	7,75**(0,91)
FZN	3,61(0,42)	3,68(0,42)	1,04(0,31)	2,43(0,51)
Id	11,09**(0,74)	2,43(0,35)	11,78**(1,03)	2,36(0,51)

* statistički značajno na nivou 0,05

** statistički značajno na nivou 0,01

Kako bismo bolje razumeli sve dobijene podatke, urađeno je nekoliko dodatnih analiza. Zbog heterogenosti uzorka prestupnica, neparametrijskim Kruskal-Valasovim testom su upoređeni skorovi 12 devojaka iz Kruševca sa sedam prestupnica iz NVO „Grig“. Značajne razlike su dobijene u dve mere, i to tako da su devojke iz Kruševca imale značajno niže *RF* skorove (AS=1,58; Sd= 1,50 prema AS=3,43; Sd=0,98; $\chi^2(1)=6,06$; p=0,01) i više skorove na varijabli *Seksualno zlostavljanje* (AS=16,50; Sd= 7,44 prema AS=6,14; Sd=2,27; $\chi^2(1)=7,30$; p<0,01). Nakon toga ispitane su razlike među štićenicima sa najvišim i najnižim skorovima na mentalizaciji i kontrolnoj skali CTQ-SF. U tabeli 9 prikazane su vrednosti AS i Sd grupa ispitanika sa najvišim i najnižim *RF*

skorom, kao i vrednosti F statistika i jačine efekata primenjenih ANOVA. Od ukupnog broja ispitanika 21,2% imalo je skorove ispod 1, koji govore o prisustvu antimentalizujućeg modela sveta i njegovog funkcionisanja. U drugoj grupi je 15,3% ispitanika koji su dobili skorove veće od 3 na RFS, pošto su zadovoljili kriterijume za posedovanje svesti o psihološkom modelu u osnovi svog i tuđeg ponašanja. Rezultati, međutim, ukazuju da ne postoje razlike na ostalim procenjivanim skalama između ove dve grupe.

Tabela 9. *AS, Sd i vrednosti F statistika i jačine efekata Analiza Varijansi*

	Ekstremi – RF		F(d)
	AS(Sd)		
	Nizak RF (N=18)	Visok RF (N=13)	
Izbegavanje	59,78(17,26)	58,38(15,83)	0,05(<0,10)
Anksioznost	68,17(23,53)	58,54(16,67)	1,59(0,47)
Trauma	61,11(26,50)	66,54(32,39)	0,26(<0,10)
Emocionalno Zlostavljanje	12,89(6,42)	13,62(7,03)	0,09(<0,10)
Fizičko zlostavljanje	13,72(6,35)	15,23(8,22)	0,33(0,21)
Seksualno zlostavljanje	12,00(8,15)	10,00(5,96)	0,56(0,28)
Emocionalno zanemarivanje	12,00(6,87)	15,38(6,99)	1,80(0,50)
Fizičko zanemarivanje	10,50(6,10)	12,31(7,28)	0,56(0,28)
Idealizacija	9,17(3,96)	6,62(3,78)	3,26(0,67)

* statistički značajno na nivou 0,05

** statistički značajno na nivou 0,01

Potom su ispitanici podeljeni u dve grupe u odnosu na visinu skora na skali *Idealizacije*. Prvu su činili ispitanici čiji su skorovi bili manji od 8, a drugu oni sa 11 i većim skorom. Razlike među ovim grupama su bile značajne na svim varijablama, izuzev na *RF skor*, i to tako da su ispitanici sa nižom *Idealizacijom* imali više skorove na dimenzijama vezanosti i svim skalama za procenu traume (tabela 10). Jačine efekata kretale su se od umerenih (*Fizičko zlostavljanje* i *Izbegavanje*) do vrlo visokih (*Anksioznost*, *Seksualno zlostavljanje* i *Trauma*).

Tabela 10. *AS, Sd i vrednosti F statistika i jačine efekata Analiza Varijansi*

	Ekstremi – Idealizacija		F(d)
	Niska Idealizacija (N=35)	Visoka Idealizacija (N=33)	
RF skor	2,31(1,79)	1,15(1,37)	3,40(0,45)
Izbegavanje	64,94(16,20)	57,79(15,77)	8,26**(0,71)
Anksioznost	71,69(21,12)	56,79(21,62)	59,70**(1,90)
Trauma	76,60(21,20)	42,18(14,74)	47,32**(1,69)
Emocionalno Zlostavljanje	16,29(5,03)	8,54(4,18)	26,92**(1,28)
Fizičko zlostavljanje	17,71(5,73)	10,27(6,10)	6,29*(0,62)
Seksualno zlostavljanje	12,29(6,27)	8,61(5,80)	61,15**(1,93)
Emocionalno zanemarivanje	17,03(5,18)	8,27(3,92)	42,94**(1,61)
Fizičko zanemarivanje	13,29(5,52)	6,48(2,31)	8,93**(0,73)

* statistički značajno na nivou 0,05

** statistički značajno na nivou 0,01

Zanimljivo je bilo i proveriti da li se ranije opisane razlike među grupama i mladićima i devojkama menjaju ili ne, kada bi se iz uzorka odstranili ispitanici koji su ostvarili visoke skorove na kontrolnoj skali CTQ-SF. Tako nastali poduzorak činili su ispitanici sa skorovima nižim od 11 na skali *Idealizacije*, njih 22 u grupi prestupnika i 30 u grupi adolescenata iz Centra za zaštitu odojčadi, dece i omladine, pri čemu je procenat mladića i devojaka u obe grupe približno jednak.

U tabeli 11 prikazane su vrednosti aritmetičkih sredina i standardnih devijacija mladića i devojaka u obe grupe. U skladu sa prethodnom analizom prosečni skorovi su se promenili na skoro svim skalama za oba roda. Razlike među grupama i podgrupama proverene su ANOVA testom, a podaci su prikazani u tabeli 12.

Tabela 11. Deskriptivna statistika skala za mladiće i devojke u obe kategorije varijable
Grupa

	Prestupnici – AS(Sd)		Kontrola – AS(Sd)	
	Dečaci	Devojčice	Dečaci	Devojčice
RF skor	0,56(1,13)	2,46(1,56)	2,38(1,75)	3,36(1,74)
Izbegavanje	59,33(11,85)	56,85(15,45)	66,44(16,13)	63,64(16,09)
Anksioznost	74,22(29,58)	68,00(22,24)	64,62(11,06)	70,07(21,00)
Trauma	64,44(24,81)	63,08(25,82)	57,81(19,33)	84,29(23,08)
Emocionalno Zlostavljanje	13,78(6,94)	12,92(5,84)	11,87(5,49)	17,21(5,74)
Fizičko zlostavljanje	15,67(6,63)	13,77(7,24)	13,25(5,67)	19,57(5,36)
Seksualno zlostavljanje	9,44(6,46)	12,23(7,85)	7,56(2,19)	14,21(6,70)
Emocionalno zanemarivanje	14,11(5,35)	13,31(5,94)	14,94(5,22)	18,93(3,81)
Fizičko zanemarivanje	11,44(5,20)	10,85(6,08)	10,19(5,08)	14,36(5,61)

Razlike u *RF skor* među grupama sada su još veće u korist kontrolne grupe, pri čemu je i jačina efekta prešla u visoke. Na skalama CTQ-SF razlike među grupama su se mahom izgubile izuzev na skali *Emocionalno zanemarivanje* gde kontrolna grupa i dalje ima veće skorove. Razlike među mladićima i devojka ostale su samo na varijablama *RF skor* i *Seksualno zlostavljanje* i tu devojke i dalje imaju veće skorove. Dobijene su i dve značajne interakcije *Roda* i *Grupe*. Nalaz da devojke imaju veće skorove na *Traumi* dobijen je u kontrolnoj ali ne i u grupi prestupnika, a dok u kontrolnoj grupi devojke prijavljuju više fizičkog zlostavljanja, u grupi prestupnika to više čine mladići. Sve razlike među mladićima iz dve grupe su nestale izuzev one na *RF skor* koja je postala izraženija uz visoku vrednost Koenovog d. Poredeći devojke iz dve grupe vidimo da su razlike u istom smeru ostale samo na varijablama *Trauma* i *Emocionalno zanemarivanje*, a obe su opisane visokim jačinama efekata.

Tabela 12. Vrednosti *F* statistika i jačine efekata Analiza Varijansi

	$F_{\text{grupa}}(d_{\text{Grupa}})$	$F_{\text{rod}}(d_{\text{Rod}})$	$F_{\text{GrupaxRod}}(d_{\text{GrupaxRod}})$	$F_{\text{dečaci/grupa}}(d_{\text{dečaci/grupa}})$	$F_{\text{devojčice/grupa}}(d_{\text{devojčice/grupa}})$
RF	8,83**(0,86)	9,99**(0,91)	1,02(0,29)	7,83**(1,17)	1,97(0,56)
Izb	2,56(0,46)	0,37(0,18)	<0,01(<0,10)	1,33(0,48)	1,25(0,45)
Ank	0,41(0,19)	<0,01(<0,10)	0,99(0,29)	1,38(0,49)	0,06(<0,10)
T	1,24(0,32)	3,69(0,55)	4,54*(0,61)	0,55(0,31)	5,08*(0,90)
EZ	0,51(0,20)	1,79(0,39)	3,41(0,53)	0,57(0,31)	3,71(0,77)
FZ	0,93(0,28)	1,59(0,37)	5,48*(0,68)	0,93(0,40)	5,66*(0,95)
SZ	<0,01(<0,10)	7,67**(0,80)	1,29(0,37)	1,15(0,45)	0,50(0,29)
EZN	4,96*(0,64)	1,21(0,32)	2,74(0,48)	0,14(0,16)	8,70**(1,18)
FZN	0,52(0,21)	1,31(0,33)	2,33(0,44)	0,35(0,25)	2,44(0,62)

* statistički značajno na nivou 0,05

** statistički značajno na nivou 0,01

Urađena je i analiza raspodele mentalizujućih i antimentalizujućih odgovora na pitanja iz „Intervjua za procenu vezanosti odraslih“ u obe ispitivane grupe adolescenata. Kako su odsustvo mentalizacije i granična mentalizacija bili dominantno prisutni u velikoj većini svih odgovora skoro svih ispitanika, procenjeno je da njihova analiza ne bi donela dodatne uvide u specifičnost refleksivne funkcije traumatizovanih adolescenata. U tabeli 13 prikazane su frekvence i procenti koji se odnose na broj ispitanika koji su na dato pitanje pružili mentalizujući ili antimentalizujući odgovor. Kako je učestalost dosta mala, nije bilo opravdano statistički porediti dobijene razlike, ali se već na prvi pogled neki podaci izdvajaju.

Tabela 13. *Raspodela mentalizujućih i antimentalizujućih odgovora na RFS u obe grupe*

	Pitanja	Prestupnici – N(%)		Kontrola – (%)	
		AntiMent	Ment	AntiMent	Ment
Pitanja koja provociraju mentalizaciju	Bliskost	3(7,1)	/	1(2,3)	5(11,6)
	Odbačenost	6(14,3)	2(4,8)	1(2,3)	5(11,6)
	Uticaj celokupnog iskustva	3(7,1)	/	1(2,3)	1(2,3)
	Negativni uticaj	2(4,8)	2(4,8)	1(2,3)	4(9,3)
	Zašto?	2(4,8)	2(4,8)	/	8(18,6)
	Gubitak	6(14,3)	3(7,1)	2(4,7)	6(14,0)
	Promene u odnosu	3(7,1)	3(7,1)	4(9,3)	6(14,0)
	Opšti podaci	5(11,9)	/	2(4,7)	1(2,3)
	Najranije sećanje	4(9,5)	/	3(7,0)	2(4,8)
Pitanja koja ne provociraju mentalizaciju	Majka	5(11,9)	/	3(7,0)	7(16,3)
	Otac	4(9,5)	1(2,4)	1(2,3)	4(9,3)
	Drugi	8(19,0)	/	1(2,3)	7(16,3)
	Uznemirenost	5(11,9)	1(2,4)	2(4,7)	3(7,0)
	Povrednost	3(7,1)	1(2,4)	2(4,7)	2(4,7)
	Bolest	/	/	/	3(7,0)
	Separacija	4(9,5)	2(4,8)	3(7,0)	7(16,3)
	Pretnje	5(11,9)	/	2(4,7)	3(7,0)
	Zlostavljanje	6(14,3)	1(2,4)	3(7,0)	4(9,3)
	Ostali ljudi	2(4,8)	1(2,4)	/	1(2,3)
	Dodatna trauma	4(9,5)	2(4,8)	3(7,0)	3(7,0)
	Sadašnji odnos	4(9,5)	2(4,8)	/	1(2,3)
	Razdvajanje od deteta	1(2,4)	/	/	1(2,3)
	Tri želje	/	/	/	1(2,3)
	Pouka	/	/	1(2,3)	1(2,3)
Pouka za dete	2(4,8)	/	/	/	

Možemo primetiti da su na neprovocirajućim pitanjima razlike u odgovorima među grupama izraženije – prestupnici daju više antimentalizujućih odgovora, dok mentalizujući često izostaju, i obrnuto u kontrolnoj grupi. Posebno se izdvajaju odgovori na molbu da se u pet prideva opišu odnosi sa drugim osobama koje nisu roditelji, a koje su brinule o ispitaniku tokom odrastanja, gde prestupnici ne daju mentalizujuće odgovore, a skoro 20% njih pruža antimentalizujuće, dok 16% kontrolne grupe daje mentalizujuće odgovore. Sličan trend postoji i kada opisuju odnos s roditeljima, ali su brojevi dosta manji. Među pitanjima koja provociraju mentalizaciju najveće takve razlike primećene su u odgovorima o odbačenosti i gubitku, a kontrolna grupa je dala i više mentalizujućih objašnjenja razloga zašto su se roditelji ponašali prema njima na određeni način tokom njihovog detinjstva.

Konačno, u tabeli 14 prikazane su vrste mentalizujućih odgovora koje su zabeležene u grupama ispitanika. Takođe, zabeležen je broj takvih odgovora. Broj ispitanika koji je iskoristio određenu kategoriju mentalizujućeg odgovora po temama je relativno mali i u skladu s malim brojem ispitanika koji su ostvarivali više skorove na celokupnom intervjuu. Kako zbog toga nije bilo uputno proveriti hi-kvadrat testom dobijene razlike, možemo se zadržati samo na deskriptivnim podacima. Iz njih primećujemo da je slabo zastupljena C kategorija, i to samo u kontrolnoj grupi, kao i praktično odsustvo D kategorije. Najčešće su se ispitanici koristili odgovorima koji spadaju u „Eksplicitno izdvajanje mentalnih stanja u osnovi ponašanja“ i to prvi i peti tip. Pored toga, češće u grupi nedelinkvenata, bila je zastupljena i prva kategorija „Svest o prirodi mentalnih stanja“.

Tabela 14. Kategorije mentalizujućih odgovora na RFS u obe grupe

Pitanja	Prestupnici				Kontrola			
	A	B	C	D	A	B	C	D
Pitanja koja provociraju mentalizaciju	Bliskost	/	/	/	/	4b1 1b5	/	/
	Odbačenost	/	1b1 1b5	/	/	1a3	3b1 1b5	/
	Uticaj celokupnog iskustva	/	/	/	/	/	1b1	/
	Negativni uticaj	1a4	1b5	/	/	/	2b1 1b5	1c7
	Zašto?	/	2b1	/	/	1a1 1a3	4b1 2b5	/
	Gubitak	1a1 1a5	2b1	/	1d1	2a2 1a5	6b1 3b5	/
	Promene u odnosu	/	3b1	/	/	1a4	3b1 1b5	1c4
	Opšti podaci	/	/	/	/	/	1b1	/
	Najranije sećanje Majka	/	/	/	/	1a2 1a1	1b1 4b1	1c7 1c5
	Otac	/	1b1	/	/	1a1 1a3 1a4	2b1 1b5	/
Pitanja koja ne provociraju mentalizaciju	Drugi	/	/	/	/	1a1 1a4 1a5	5b1	1c2
	Uznemirenost	1a1	/	/	/	/	2b1 1b5	/
	Povređenost	/	1b3	/	/	/	2b1	/
	Bolest	/	/	/	/	/	3b1	/
	Separacija	/	2b1	/	/	1a1	5b1	/
	Pretnje	/	/	/	/	/	1b6 3b1	/
	Zlostavljanje	1a3	1b1	/	/	/	4b1 2b5	/
	Ostali ljudi	/	1b7	/	/	/	1b6 1b2	/
	Dodatna trauma	/	2b1	/	/	/	2b1 1b5	/
	Sadašnji odnos Razdvajanje od deteta	/	2b1 /	/	/	/	1b5 1b1	/
Tri želje	/	/	/	/	a4	/	/	
Pouka	/	/	/	/	/	1b5	/	
Pouka za dete	/	/	/	/	/	/	/	

12. Diskusija

Diskusija rezultata odvijaće se kroz nekoliko celina. Prvo će biti razmatrani podaci o korišćenim instrumentima i njihovoj valjanosti, kako bi se stekao bolji uvid u pouzdanost i prirodu dobijenih nalaza (odjeljak 12.1). Potom će rezultati osnovnih i dodatnih analiza biti tumačeni po hipotezama u skladu s postojećom teorijom i ranijim studijama (odjeljak 12.2), a nakon toga će biti rezimirani celokupni nalazi (odjeljak 12.3). Poslednja dva odeljka (12.4 i 12.5) baviće se diskusijom praktičnih implikacija i ograničenjima istraživanja.

12.1 Razmatranja prirode dobijenih podataka

U ovom odeljku počecu od psihometrijskih karakteristika instrumenata, pa preko razmatranja deskriptivne statistike, doći do njihovih međusobnih odnosa, što je radi bolje preglednosti smešteno u pododeljak 12.1.1. Prva stavka za razmatranje biće nalazi o pouzdanosti korišćenih upitnika koji su prikazani u metodološkom delu. Kada je ECR-r u pitanju skala *Izbegavanje* pokazala je zadovoljavajuću, ali nižu pouzdanost ($\alpha=0,76$) nego što je ona data u zaključku meta-analize ranijih studija u stranim zemljama (Graham, & Unterschute, 2014). Ovaj nalaz pak odgovara pouzdanosti dobijenoj u validacionoj studiji srpske verzije instrumenta (Hanak & Dimitrijević, 2013), pogotovo kad se u obzir uzme i da su korelacije tvrdnji sa ukupnim skorom bile niže od očekivanih (većina $r<0,4$). U validacionoj studiji autori su kao jedno od objašnjenja davali i karakteristična značenja koja su određena grupa ispitanika mogla pridati pojedinim tvrdnjama. Na primer, na njihovom uzorku muškaraca tvrdnje koje u sebi sadrže reč „zavisiti“ imale su niže korelacije sa ukupnim skorom. Slično objašnjenje bi se možda moglo primeniti i u ovoj studiji imajući u vidu da je i tokom ovog ispitivanja, a i tokom ispitivanja vezanog za izradu master rada (Milojević, 2012), primećeno da npr. mladići iz grupe *prestupnici* sistematski na tvrdnje koje počinju sa „Teško mi je...“ zaokružuju „Nimalo se ne slažem“, pritom komentarišući da njima ništa nije teško (videti odeljak 9.8 u metodološkom delu). No, važno je primetiti da je u istom master radu skala *Izbegavanje* iz dečje i adolescentske verzije upitnika (ECR-RC; Brening at al., 2011) imala znatno veću pouzdanost ($\alpha>0,90$) i u delinkventskoj grupi i kontrolnoj grupi iz opšte populacije ($\alpha>0,88$). Mogli bismo reći da je sistematski uticaj ovakvog popunjavanja na pouzdanost bio manji tada u delinkventskoj grupi jer su je i

činili samo muškarci koji imaju takvu tendenciju u odgovaranju. Takođe, treba napomenuti i da postoje značajne razlike u sadržaju između ovde korišćene verzije upitnika za odrasle i tada korišćene dečje i adolescentske verzije upitnika, koja referiše na majku i oca u dve odvojene forme i u kojoj su formulacije stavki u neku ruku jednostavnije. Oslanjajući se na teorijska razmatranja o karakteristikama vezanosti adolescenata (odjeljak 1.3 u uvodnom delu), specifičnije na to da se oni nalaze u periodu tranzicije kada se stabilizuju mentalne reprezentacije i vezanost za roditelje generalizuje i proširuje na druge odnose (Allen, 2008), mogli bismo pretpostaviti da odatle dolazi i izvesna nekonzistentnost i nepostojanost u njihovoj percepciji svog unutrašnjeg radnog modela značajnih drugih. Moguće je da se i proces sekundarne separacije, odnosno regresije u službi razvoja (Blos, 1979), tokom koje se obrađuju nezavršeni konflikti, na neki način ogleda u nešto slabijoj koherentnosti percepcije o korišćenju baze sigurnosti. Pored toga, i činjenica da se radi o uzorku traumatizovanih adolescenata, koji u svojim iskustvima sa bliskim osobama mogu imati vrlo ekstremna ponašanja, što se oslikava i na organizaciju njihovog uma, može uticati na pojedina iskakanja u odgovorima na ove tvrdnje. Konačno, i nešto kompleksnije formulacije stavki mogle su u ovakvom, po pitanju obrazovanja, heterogenom uzorku da doprinesu određenim greškama prilikom razumevanja tvrdnji, mada je posebna pažnja tokom ispitivanja posvećena tome da bi se takvi problemi predupredili ili rešili.

Druga skala ECR-r pokazala je sasvim dobru pouzdanost ($\alpha=0,85$), iako nešto nižu od onih dobijenih u nekim od ranijih studija (Graham, & Unterschute, 2014; Hanak & Dimitrijević, 2013; Milojević, 2012). Tendencija da se na tvrdnje o strahu od ostavljanja reaguje sa „Ne plašim se jer sam već ostavljen/a“, koja je primećena tokom ispitivanja u master radu, nije uočena u ovom istraživanju iako su pola uzorka činili adolescenti iz CZODO. Moguće je da je to zato što se stavke više nisu odnosile na roditelje, nego na široko definisane bliske druge. S obzirom na to da se ova skala među autorima tumači kao percepcija unutrašnjeg radnog modela sebe, razumljivije je što se ovde možda nije oslikala gore opisana tranzicija u adolescentskom dobu jer je slika o sebi u kontekstu vezanosti kud i kamo stabilnija i lakša za generalizaciju. Ako, pak, *Anksioznost* tumačimo kao strah od gubitka baze sigurnosti, ima smisla pretpostaviti da će u uzorku „ostavljenih“ i „psihološki lišavanih“ adolescenata ovaj strah bio jasno prisutan ili dosledno disociran, što takođe doprinosi koherentnosti skale. Imajući u vidu

celokupnu sliku o pouzdanosti upitnika za procenu dimenzija vezanosti, mislim da ipak možemo zaključiti da su obe skale zadovoljile kriterijume kada je pouzdanost u pitanju.

„Upitnik za procenu traumatskog iskustva u detinjstvu“ je u ovom istraživanju zabeležio visoke nivoe pouzdanosti, tačnije gornje granice zabeležene u ranijim istraživanjima (Gerdner & Allgulander, 2009; Scher, Stein, Asmundson, McCreary, & Forde, 2001; Thombs, Bernstein, Lobbestael, & Arntz, 2009). Čak je i skala *Fizičkog zanemarivanja* koja je u nekim studijama imala pouzdanost ispod 0,7 pokazala dobru unutrašnju konzistentnost. Prosečno su se korelacije tvrdnji sa ukupnim skorovima kretale oko 0,6. Ovako visoke α vrednosti možda se, takođe, mogu razumeti time da je uzorak činila visoko traumatizovana grupa adolescenata. Oni su, mahom, doživeli ceo spektar opisanih iskustava određene vrste zlostavljanja ili zanemarivanja, te su o tome ili verno izveštavali ili su se sistematski koristili idealizacijom, odnosno poricali traumu, na šta ukazuju skorovi na kontrolnoj skali, koja je, takođe, imala dobru pouzdanost.

Zbog već opisane situacije nedostatka pouzdanih koderana RFS na srpskom govornom području, nije bilo moguće izračunati uobičajenu meru slaganja među koderima. S druge strane, nije praksa da se izveštava o meri interne konzistentnosti odgovora jer se kodiranje vrši po standardizovanoj proceduri, a konačni skor daje u funkciji pojedinačnih, tako da najbolje reprezentuje svako pitanje, te α koeficijent ne donosi dovoljno značajnu informaciju o samom testu. Stoga ću se odmah pozabaviti ostalim podacima koji nas mogu približiti proceni valjanosti ovog instrumenta, sa svešću da nam podatak o pouzdanosti kodiranja nedostaje.

Kako nije bilo odstupanja od normalne raspodele na varijabli *RF skor*, prikazana je osnovna deskriptivna statistika za ceo uzorak. Kada pogledamo srednje vrednosti i standardne devijacije vidimo da refleksivna funkcija traumatizovanih adolescenata prosečno odgovara nivou 2, odnosno „crno-belom“ tumačenju sveta, uz dosta pojednostavljenja, klišeja bez mentalnih stanja i konkretnih sadržaja, kojim dominiraju religijska ili sociološka objašnjenja; uz retko pominjanje mentalnih stanja nad kojim svakako izostaje refleksija i veza sa ponašanjem. Ovaj nivo mentalizacije odgovara dobijenom na uzorku dece prosečnog uzrasta oko 10 godina koja su doživela seksualno zlostavljanje u porodici (Ensink, Normandin, Target, Fonagy, Sabourin, & Berthelot, 2015). S druge strane, očekivano je niži od rezultata dobijenog na uzorku opšte

populacije adolescenata, koji se kretao oko 4 (Taubner, & Curth, 2013; Taubner, White, Zimmermann, Fonagy, & Nolte, 2013), i od prosečnog skora dobijenog na uzorku traumatizovanih trudnica, koji se takođe kretao oko 4 (Ensink, Berthelot, Bernazzani, Normandin, & Fonagy, 2014). Normalna raspodela skorova, kao i nešto suženiji raspon, takođe se mogu razumeti na osnovu teorije iznete u uvodnom delu. Iako je očekivano da na uzorku traumatizovanih mentalizacija prosečno bude niža nego u opštoj populaciji (Ensink, Berthelot, Bernazzani, Normandin, & Fonagy, 2014; Ensink, Bégin, Normandin, & Fonagy, 2016), što je i dobijeno, krivulja skorova ne mora na tom uzorku biti pomerena. Odnos traume i mentalizacije nije direktno uzročno-posledičan, već je posredovan različitim medijatorima i moderatorima (poput IQ-a, stepena socio-ekonomske deprivacije, karakteristika temperamenta i ličnosti, prisustva adekvatne zamenske figure vezanosti, roda i dr.) (odjeljak 2.3). Stoga je i razumljivo da se na uzorku osoba sa traumom pojave značajne varijacije u nivou razvijenosti refleksivne funkcije. Pored toga, s obzirom na to da je ispitivana adolescentska grupa, i to ona sa teškim životnim iskustvima i nižeg obrazovanja, koja je bila deprivirana u većini životnih sfera (kognitivno, afektivno, socijalno, ekonomski), logično je i izostajanje najviših skorova mentalizacije, koji podrazumevaju stabilno prisustvo formalnih operacija, kompleksno razumevanje složenih emocija i sofisticirane psihološke modele, koji referišu na vrlo detaljne, originalne i donekle iznenađujuće kauzalne odnose i interakcije (Fonagy, Target, Steele, & Steele, 1998).

Kada je deskriptivna statistika ECR-r u pitanju i tu bismo mogli zaključiti da su dobijene očekivane vrednosti na uzorku traumatizovanih adolescenata. Poredeći dobijene skorove sa rezultatima studija sa uzorcima iz opšte populacije i u inostranstvu u kod nas, dobijeni su viši skorovi na obe dimenzije stila vezanosti (na primer, Fairchild & Finney, 2006; Graham, & Unterschute, 2014; Hanak & Dimitrijević, 2013), pri čemu su u opštoj populaciji skorovi generalno mnogo niži od aritmetičke sredine mogućeg raspona skorova na pojedinačnim skalama, što je u skladu sa disproportionalnom raspodelom obrazaca vezanosti (Bakermans-Kranenburg & van Ijzendoorn, 2009). Takođe, dobijene vrednosti u ovom istraživanju su više od onih dobijenih na validacionoj studiji dečje i adolescentske verzije ECR-RC, u kojoj su se kretali od 39 do 55, u zavisnosti od toga da li je merena vezanost za majku ili oca (Brenning, Soenens, Braet, & Bosmans, 2011), te i od onih dobijenih u kontrolnoj grupi iz opšte populacije

adolescenata u mom master istraživanju ($35 < AS < 46$, Milojević, 2012). S druge strane, sadašnji skorovi približniji su onima koje su dobili delinkventi tokom mog prethodnog istraživanja u kojem sam koristila ECR-RC, a koji su se kretali od 56 do 64. Postojanje normalne raspodele skorova takođe se može razumeti na isti način kao i u slučaju RFS, imajući u vidu kompleksan odnos traume i vezanosti (odeljci 4 i 5), te i činjenicu da smo ovim instrumentom dobili rezultat subjektivne procene ispitanika.

Iz tabele 3, takođe, vidimo i skorove na upitniku za procenu traume za celokupni uzorak. Ti dobijeni skorovi viši su od nalaza u opštoj populaciji, te i od onih u kliničkim studijama u kojima su učestvovalе osobe sa konverzivnim, depresivnim ili anksioznim poremećajem (Sar, Akyüz, Kundakçi, Kiziltan, & Dogan, 2004; Wessel, Meeren, Peeters, Arntz, & Merckelbach, 2001). Unimodalna raspodela dobijena je na svim skalama, a od normalne raspodele došlo je do odstupanja samo na skalama *Seksualno zlostavljanje* i *Fizičko zanemarivanje*. Bilo bi donekle očekivano da su učestaliji viši skorovi na svim skalama, te i pomerene distribucije, ali ovakav rezultat se može razumeti i činjenicom da su dobijeni nalazi rezultat samoprocene, te i da je skor na skali *Idealizacije* bio povišen, mada su i pored toga prosečne vrednosti na skalama relativno visoke. Odstupanja na skali *Seksualno zlostavljanje* se iz ove perspektive može tumačiti činjenicom da je ova vrsta nasilja i inače značajno slabije zastupljena na uzorcima mladića, koji su i ovde činili polovinu ispitanika, a da je dodatno više zastupljeno među delinkventkinjama (Chesney-Lind 2002; Steffensmeier & Allan, 1996; Chesney-Lind & Shelden 1992). *Fizičko zanemarivanje* se u ovom instrumentu velikim delom odnosi na loše životne uslove (poput nemanja hrane ili čiste odeće), te više nego i jedna druga skala može biti obojena vrlo niskim socio-ekonomski statusom porodice ispitanika, te to može biti jedan od razloga odstupanja skorova od normalne raspodele.

Kad su u pitanju rodne razlike, u skladu s navedenim u prethodnom pasusu je i da su devojke dobile veće skorove na pojedinim skalama CTQ-SF, pre svega na *Seksualnom zlostavljanju*, a očekivani su i nalazi o većim skorovima na RFS (Taubner, White, Zimmermann, Fonagy, & Nolte, 2013). Odsustvo razlika na dimenzijama vezanosti i ranije je dobijano na uzorku adolescenata (Milojević, 2012), iako su one očekivane na uzorku odraslih (Guidice & Belsky, 2010). Konačno, mogu se kratko prodiskutovati i korelacije među subskalama pojedinačnih upitnika. Dimenzije

vezanosti međusobno koreliraju umereno pozitivno, što je nalaz koji odgovara ranijim istraživanjima (Hanak & Dimitrijević, 2013). Umerene do visoke pozitivne korelacije dobijene su među skalama i ukupnim skorom CTQ-SF, a negativne sa kontrolnom skalom, što je takođe u skladu s očekivanjima (Bernstein et al, 2003). Sumirajući navedeno, analiza dobijenih podataka o karakteristikama pojedinačnih instrumenata sugerše da su zadovoljeni osnovni kriterijumi kada je u pitanju pouzdanost i očekivane vrednosti deskriptivne statistike, te pretpostavljeni odnos skala unutar jednog upitnika.

12.1.1 Razmatranja međusobnog odnosa korišćenih instrumenata

Već iz prvog pogleda na tabelu sa korelacijama instrumenata vidimo da se ovde priča usložnjava. Ono što jeste u skladu s očekivanim je odnos dimenzija ECR-r i ukupnog skora i skala CTQ-SF. Naime, ispitanici koji su izveštavali o većoj traumi, izveštavali su i o višoj anksioznosti i izbegavanju, odnosno o negativnijim unutrašnjim modelima sebe i drugog. Dodatno, te povezanosti nisu bile visoke, što je u skladu sa iznetom teorijom u uvodnim poglavljima. Takođe su i negativne korelacije kontrolne skale *Idealizacije* sa *Anksioznošću* i *Izbegavanjem* očekivane imajući u vidu da tendencija da se minimizuju negativna iskustva tokom popunjavanja jedne mere samoprocene interferiše i sa popunjavanjem druge. Možda bismo čak mogli očekivati i više korelacije sa *Izbegavanjem*, nego što su ove dobijene, jer je takav tip mehanizma odbrane karakterističan za odbacujuće vezane osobe (George & West, 2011), koje karakteriše negativan radni model drugog. Postavlja se, pak, pitanje, koliko je zaista opravdano očekivanja zasnovana na karakteristikama obrazaca vezanosti definisanih u teoriji (Bowlby, 1973) ili na osnovu instrumenata koji mere mentalne reprezentacije „zaobilazeći nesvesne barijere“ (npr., George & West, 2011), generalizovati na mere samoprocene (na ovu temu je kratko bilo diskusije i u poglavlju 1.2.1). Kao i u slučaju svih instrumenata baziranih na samopercepciji, skor na ECR-r dimenzijama zavisi od nivoa i objektivnosti introspekcije neke osobe, ali i od njene svesne i nesvesne rešenosti ili motivacije da izvesti o svom mišljenju. Drugo, čak i kad bi ECR-r bio po prirodi test kapaciteta, postavilo bi se pitanje da li je njegov predmet merenja identičan Bolbijevim unutrašnjim radnim modelima, a onda i obrascima. Usled distribucije skala, pa i njihove međusobne povezanosti, čiji stepen varira u zavisnosti od uzorka, postoji saglasnost da se obrasci vezanosti svakako ne mogu dobiti na osnovu dimenzija ECR-r. Jedan nemali

broj autora će čak dovoditi u pitanje i da li možemo govoriti o samopercepciji unutrašnjih radnih modela ili pre o percepciji afekata (anksioznost, strah) i ponašanja (traženje ili ne baze sigurnosti) u vezi sa figurom vezanosti (Crowell, Fraley, & Shaver, 2008). Ja bih se usudila da vrlo malo preformulišem prethodni stav i rekla da, po sadržaju tvrdnji, *Anksioznost* najviše odgovara povišenom strahu od gubitka sigurne luke, dok *Izbegavanje* odgovara odbijanju da se koristi sigurna luka. Stoga, mislim da bi sa većim oprezom trebalo zaključivati u psihodinamskoj pozadini pojedinačnih vrednosti na ovim dimenzijama, pa tako i o vezi *Idealizacije* i *Izbegavanja*.

Ono što zaista komplikuje situaciju je odsustvo korelacija dimenzija ECR-r sa *RF skorom*, kao i samo dve značajne, i to pozitivne korelacije skala i ukupnog skora CTQ-SF i RFS. Ovakav nalaz nije u skladu sa razvojnom teorijom o uticaju traume na mentalizaciju niti sa međusobnim odnosom mentalizacije i vezanosti, a suprotan je nalazima, doduše nevelikog broja, dosadašnjih istraživanja (iznetim u poglavlju 5.2.2). Ne bih bila sklona da takve rezultate pripišem generalno lošijoj valjanosti bilo kog od korišćenih instrumenata, jer su se oni do danas pokazali kao u svetu najčešće korišćeni i imaju epitet najboljih u grupi sa sebi sličnim mera (za RFS: Bouchard, Target, Lecours, Fonagy, Tremblay, Schachter, & Stein, 2008; Taubner, Hörz, Fischer-Kern, Doering, Buchheim, & Zimmermann, 2012; za ECR-r: Graham, & Unterschute, 2014; za CTQ-SF: Thombs, Bernstein, Lobbestael, & Arntz, 2009). Donekle, ipak, treba uzeti u obzir da je ovo prvi put da su CTQ-SF i RFS korišćeni u našoj zemlji, te da bi se kroz proces validacije, eventualno, uočile određene kulturološke specifičnosti. No, kako CTQ-SF ostvaruje očekivane korelacije sa ECR-r, a RFS jedini u tom smislu odstupa, imalo bi više smisla razmotriti njegovu adekvatnu primenu i kodiranje. I pored ozbiljne obuke i testa pouzdanosti koji sam prošla, specifičnost populacije kojoj sam zadavala intervju i činjenica da je ovo prva upotreba ove mere u istraživanju, razlozi su za oprez kada je u pitanju sigurnost u adekvatnu proceduru zadavanja intervju. Na oprez navodi i činjenica da nije postojao drugi koder, te i da sam ja bila osoba koja je i zadavala i ocenjivala intervju. Međutim, ako bismo pošli od pretpostavke da kodiranje nije bilo dobro, da bismo dobili očekivane negativne korelacije CTQ-SF i RFS trebalo bi da je bar deo ispitanika sa visokim skorovima refleksivne funkcije pogrešno kategorisan, a da je ustvari trebalo da im bude pripisana antimentalizacija i obrnuto, što je vrlo drastična sistematska greška zamene bizarnih i iracionalnih odgovora sa odgovorima u kojima je

prisutan jasan psihološki model u podlozi ponašanja, koji prati izdvajanje mentalizujućih rečenica (opisano detaljno u poglavlju 9.6.1). Ovakvo drastične greške teško da su bile moguće, pogotovo nakon ponovne provere kodiranja na svim intervjuima nakon dobijenih nalaza. Greške koje bi dovele do izvesnih odstupanja u visini neke povezanosti su mnogo realnije, ali o njima trenutno nije reč i na tu mogućnost je ukazano ranije u ovom odeljku.

Treća i četvrta grupa mogućih objašnjenja ovakvih nalaza tiču se prirode instrumenata i karakteristika populacije i zgodno ih je zajedno i razmatrati. Kada se malo bliže pogledaju ranija istraživanja vidi se da nalazi o odnosu RFS sa teorijski povezanim konstruktima nisu jednoznačni. Kada se dovodi u vezu sa merama koje dolaze iz iste istraživačke tradicije, poput AAI, korelacije postoje, međutim RFS ne ostvaruje korelacije sa upitnicima za procenu ličnosti, samopoštovanja i roditeljskog stila (prema Fonagy, Target, Steele, & Steele, 1998)¹⁰. Ovakav nalaz može ukazivati na trend koji je uočen i sa drugim konstruktima (poput emocionalne inteligencije, Petrides, Frederickson & Furnham, 2004), da se dobijaju nulte korelacije mera kapaciteta i mera samoporcene istog ili srodnog fenomena, što se najčešće tumači specifičnostima i ograničenjima upitnika, koja su već prethodno opisivana. Takođe, iako su u ranijem istraživanju dobijene, doduše niske, negativne korelacije upitnika za traumu i RFS, ono je rađeno na uzorku opšte populacije (Taubner & Curth, 2013). Ima osnova pretpostaviti da bi u populaciji za koju je karakteristična veća izraženost pojedinih fenomena (poput nesigurne vezanosti i veće traume) nego u opštoj populaciji, mogao postojati i drugačiji odnos među njima. Pa tako, moguće je da se pozitivna veza traume i refleksivne funkcije u ovoj studiji može razumeti time da su adolescenti koji imaju veći kapacitet da razumeju svoje i tuđe ponašanje i introspektivniji po pitanju traumatskog iskustva i spremniji da o tome izveste. U prilog tome ide i negativna korelacija *RF skora* i *Idealizacije*. Očekivano je da se adolescenti sa većom mentalizacijom manje koriste mehanizmima negacije, minimizacije i idealizacije i da budu otvoreniji prilikom popunjavanja upitnika. Stoga, možda oni koji su u stanju da misle o traumi ili su imali nekada nekoga da misli umesto njih, manje se koriste mehanizmima odbrane u cilju

¹⁰ Izrazito je retko da se u istraživanjima sa RFS koristi i upitnik za procenu stila vezanosti jer se podrazumeva da će obrasci biti dobijeni na osnovu AAI.

zaštite unutrašnje strukture i ne blokira im se razvoj mentalizacije (Fonagz & Target, 2008).

12.2 *Diskusija rezultata po hipotezama*

Naredni pododjeljci baviće se razmatranjima nalaza po pojedinačnim hipotezama, dok ću u sledećem odeljku (12.3) pokušati da zaokružim i rezimiram celokupnu sliku i ponudim neka dodatna tumačenja.

12.2.1 Hipoteza 1. Grupa maloletnih prestupnika će imati negativnije unutrašnje radne modele sebe i drugog nego grupa njihovih traumatizovanih vršnjaka koji nisu počinili krivična dela.

Dosadašnja istraživanja pokazala su da je, u poređenju s kontrolnom grupom iz opšte populacije, nesigurna vezanost značajno češće zastupljena i u grupi traumatizovanih (Cyr, Euser, Bakermans-Kranenburg, & Van Ijzendoorn, 2010) i među delinkventima (Hoeve, Stams, Van der Put, Dubas, Van der Laan, & Gerris, 2012) i institucionalizovanim adolescentima (Lionetti, Pastore, & Barone, 2015). Prema dostupnim bazama, ovo je prvo istraživanje koje poredi maloletne prestupnike sa njihovim neosuđivanim vršnjacima koji su bili takođe visoko traumatizovani u svojim porodicama tokom ranog detinjstva. Nalazi nisu potvrdili hipotezu o nesigurnijoj vezanosti prestupnika, odnosno nisu dobijene značajne razlike u dimenzijama vezanosti među prestupnicima i adolescentima iz domova za decu i omladinu bez roditeljskog staranja. Hipoteza je bila bazirana na pretpostavci da su sa nasilnim ponašanjem povezana preterana upotreba mehanizama gašenja i, pre svega, odvajanja (Bowlby, 1980), koje prate i posledice cepanja unutrašnjih radnih modela na rasuđivanje, pamćenje, regulaciju i kontrolu afekta. Takođe, u prilog ovoj hipotezi išla je i verovatnoća da su prestupnici duže ostajali u traumi, verovatno do samog činjenja krivičnog dela ili konačnog hapšenja, a da su adolescenti iz CZODO ranije izdvojeni iz traumatskog okruženja i prebačeni u prihvatilišta, pa naknadno u domove. Nakon što su spašeni iz nasilničkog odnosa, postojala je mogućnost da neki od njih ostvare i drugačije interakcije, da kroz empatijsku podršku prorade neke emocije, što bi uticalo na obradu traume i (re)organizaciju njihovih mentalnih reprezentacija (Dozier & Rutter, 2008). Iako sam i u poglavlju 9.8 navela da sam stekla utisak da: 1. kontrolna grupe jeste više ispoljavala afekat tokom ispitivanja i da je on bio adekvatniji i kontrolisaniji, što bi

govorilo o slabijem korišćenju mehanizama gašenja, 2. da su više reflektovali nad odnosima s oba roditelja i da je slabije bilo zastupljeno crno-belo viđenje majke i oca, što je moglo govoriti i o manjoj upotrebi mehanizama odvajanja i 3. da su češće isticali neku odraslu osobu koja im je pružila neki oblik sigurnosti i brige; ta slika se nije preslikala na kvantitativne podatke. Deluje da sadašnji nalazi, ipak, da ne kandiduju vezanost za značajnog medijatora veze traume i delinkvencije kao što je pretpostavljeno na osnovu socioemocionalnog modela (van IJzendoorn, 1997).

Psihodinamski posmatrano se izostankom razlika u merama vezanosti u prvi plan ističu različiti mehanizmi kojima je trauma u odnosu vezanosti postala deo selfa i unutrašnjih radnih modela, te se potom (nije) ispoljila kroz antisocijalno ponašanje. Jedan od njih bi mogao biti proces identifikacije s agresorom koji je predstavljen u odeljku 5.2. Tako bi nesigurnu vezanost određenog broja prestupnika karakterisala internalizacija odnosa s nasilnikom kao stranog objekta s kojim se adolescent poistovetio, što bi mogla biti i osnova učenja agresivnog ponašanja po modelu, koju ističu socijalni psiholozi (Agnew, 2005; van IJzendoorn, 1997). Potom, Klajnijanski gledano, u situacijama aktivacije traumatskog sećanja, pokrenute bilo spolja bilo iznutra, strani objekat nanosi veliku patnju i predstavlja opasnost za dobre objekte. Stoga ih maloletnik putem projektivne identifikacije izmešta u spoljašnje objekte (Bion, 1962), čime dolazi do cepanja unutrašnjih radnih modela (Bowlby, 1973) i pratećih negativnih efekata, koji bi se ogledali u lošem prosuđivanju i nekontrolisanom agresivnom ponašanju (odeljak 7.1). Primer ovakvog funkcionisanja možemo prepoznati u izjavama dečaka koji su emotivno rasterećenje pronalazili u nanošenju telesnih povreda drugima (odeljak 9.8). Komplementaran prethodnom je treći način na koji bismo mogli da razumemo eventualne specifičnosti nesigurne vezanosti prestupnika nasuprot kontrolne grupe i potiče iz Vinikotove teorije (Winnicott, 1956b, 1967a). Aktivacijom, ali ovaj put ne pohranjenih reprezentacija traumatskog iskustva (Bowlby, 1973), već sećanja na pozitivan period pre traume i potrebe da se vrati oduzeti objekat i/ili sigurnost, u adolescentu se javlja nesvesna nada da će ovaj put sredina čuti poziv u pomoć i izdržati njegovu destrukciju (Winnicott, 1956b, 1967a).

S druge strane, moguće je da drugi aspekti nesigurne vezanosti posreduju u odsustvu antisocijalnog ponašanja adolescenata iz CZODO. U kontekstu kapaciteta za

brigu kao osnove moralnosti (Winnicott, 1963b), a samim tim i za manju verovatnoću nanošenja patnje drugoj osobi, moguće je da je u jednom broju adolescenata iz kontrolne grupe, ipak, došlo bar do njegove delimične izgradnje, odnosno do nekog nivoa reparacije nakon spoznaje o sopstvenoj surovosti i doživljaja krivice (Winnicott, 1972). Čini mi se da je dobar primer reparacije nakon doživljene krivice dat u delu intervju sa ispitanikom koji je pričao o smrti svog dede (odjeljak 9.8). Bar delimično razrešenje depresivne pozicije, iz ugla teorije Melani Klajn (1935), dovelo bi do manje podložnosti primitivnim anksioznostima i mehanizmima odbrane, poput cepanja i projektivne identifikacije, te do manje ugroženosti dobrih objekata. Ovakvo objašnjenje bi išlo u prilog pretpostavkama da su izdvajanje iz traumatskog okruženja i ostvarivanje drugačijeg odnosa, koji bi pružio kvalitativno novo iskustvo i prostor za razvoj, potencijalni protektivni faktori za nastanak delinkvencije iz traume, iako nisu na ovom uzrastu povezani s razlikama u percepciji vezanosti. Druga opcija, koju bi takođe trebalo razmatrati, predstavlja suprotan pol nadi, odnosno povinovanje zahtevima sredine i izgradnju lažnog selfa (Winnicott, 1956a, 1965, 1971). Ovakva perspektiva govorila bi da deo adolescenata iz CZODO živi odričući se svoje spontanosti, kreativnosti, afekata, uz verovatan doživljaj bespomoćnosti i besmisla, što bi moglo objasniti i probleme među institucionalizovanom decom, koji su opisani u poglavlju 1.4. Iako pojavno govorimo o socijalno prihvatljivom načinu života, ovakvo stanje bi, ustvari, predstavljalo kontinuirani neuspeh sredine i izrazitu patnju mlade osobe. Treći mehanizam koji mislim da možemo razmatrati kao moguću osnovu unutrašnjeg života adolescenata iz kontrolne grupe, ali i načina života sa nesigurnom vezanošću, jeste mogućnost da njihovi unutrašnji objekti trpe kontinuirane napade stranih i loših objekata (Fonagy & Target, 2008), što bismo fenomenološki prepoznali kao „gušenje u krivici“. To bi značilo da bi za neke od njih bila pre očekivana depresija i agresivnost okrenuta ka unutra, odnosno pojavno samopovređivanje ili pokušaj suicida, nego antisocijalno ponašanje. O ovakvoj deci je, rekla bih, govorio ispitanik koji me je dočekao na ulazu u jednom od domova (odjeljak 9.8).

Još jednom bih se vratila na rezultate u vezi s ovom hipotezom jer situacija, ipak, postaje složenija s dodatnim analizama koje ukazuju da su prestupnici imali značajno više skorove na kontrolnoj skali *Idealizacije*. Na osnovu njenih korelacija sa skalama vezanosti mogli smo pretpostaviti da su skorovi prestupnika na *Anksioznosti* i

Izbegavanju niži zbog tendencije da minimizuju i idealizuju svoja iskustva. Analize su pokazale da ispitanici s niskim skorovima na kontrolnoj skali u poređenju s onima s ekstremno visokim izveštavaju o značajno negativnijem unutrašnjem radnom modelu drugog (uz umerenu jačinu efekta) i negativnijem modelu sebe, i to za prosečno skoro dve standardne devijacije. Razlike među grupama, pak, nisu dobijene ni kada su iz analize isključeni ispitanici sa najvišim skorovima na *Idealizaciji*. S obzirom na to da je ostao mali i relativno nejednak uzorak po podgrupama važno je istaći da su postojale indicije da bi *Anksioznost* mogla biti veća među prestupnicima, a *Izbegavanje* u kontrolnoj grupi, pogotovo imajući u vidu vrednosti jačine efekta i sugestije koje daju autori prilikom interpretacije značajnosti i jačine efekta u zavisnosti od veličine uzorka (Neill, 2008). Interpretacija ovakvog nalaza biće data u završnom razmatranju u skladu s celokupnom slikom i statusom ostalih hipoteza. Na kraju ovog razmatranja bih dodala da bismo možda odsustvo razlika u vezanosti mogli da razumemo i kroz nalaze meta-analiza da su mere samoprocene lošije razlikovale prestupnike od kontrolne grupe (Hoeve, Stams, Van der Put, Dubas, Van der Laan, & Gerris, 2012), a adolescente bez roditeljskog staranja bolje (Lionetti, Pastore, & Barone, 2015). Čini mi se da bi ovakvi nalazi mogli ići delimično u korist pretpostavke o protestu naspram povinovnja u dve grupe. Delinkvente su od opšte populacije bolje razlikovale mere vezanosti koje se zasnivaju na posmatranju ponašanja i odnosa u kojem bi teleološki nivou funkcionisanja bio vrlo upečatljiv; ovakve mere bile su manje uspešne među institucionalizovanom decom, moguće jer su se ona adaptirala na zahteve sredine i internalizovala obrasce ponašanja koji će biti validirani.

12.2.2 Hipoteza 2. Grupa maloletnih prestupnika će imati nižu mentalizaciju nego grupa njihovih traumatizovanih vršnjaka koji nisu počinili krivična dela.

Istraživanja mentalizacije traumatizovanih, a posebno delinkvenata su tek u začetku, ali su ukazala na njihov snižen kapacitet za refleksiju u odnosu na opštu populaciju (Möller, Falkenström, Holmqvist Larsson, & Holmqvist, 2014). Teorijska podloga hipoteze broj 2 je da bi vrlo niska mentalizacija neposredno, ali i posredno kroz svoju povezanost sa drugim fenomenima poput afektivne regulacije i kontrole, empatije i moralnog rezonovanja (Fonagy, 2004; van IJzendoorn, 1997), mogla biti povezana sa delinkventnim ponašanjem i doprineti razumevanju razlika između osuđivanih i

neosuđivanih adolescenata sa iskustvima traume. Nalazi aktuelne studije potvrdili su drugu hipotezu, pri čemu je jačina efekta bila umerena, odnosno prosečno je kontrolna grupa imala za pola standardne devijacije veće skorove na RFS. Refleksivnu funkciju prestupnika je karakterisala prosečno veća upotreba konkretnih objašnjenja, odsustvo mentalizacije, koje je u vezi i sa mehanizmima gašenja, i preterana i neadekvatna centriranost na sopstveni ego (Fonagy, Target, Steele, & Steele, 1998). Prosečan skor u kontrolnoj grupi ukazuje na veću zastupljenost klišeja i banalnih interpretacije, uz retko navođenje mentalnih stanja koji se ne dovode u vezu s ponašanjem. Još jači efekat dobijen je kada su iz uzorka isključeni ispitanici sa vrlo visokim skorovima na *Idealizaciji*. Ovakav rezultat otvara mogućnost da kao što viša mentalizacija može da očuva sigurnu vezanost u susretu s traumom (Fonagy, Steele, Steele, Higgitt, & Target, 1994), tako bi mogla biti i protektivni faktor u slučaju antisocijalnog ponašanja, na šta su ukazale i studije na opštoj populaciji adolescenata (Taubner & Curth, 2013) i na uzorku seksualno zlostavljane dece za koje je procenjivan stepen eksternalizujućih problema (Ensink, Bégin, Normandin, & Fonagy, 2016). Na kraju, čini mi se da je ovakav nalaz razumljiv i psihodinamski imajući u vidu vezu mentalizacije i, na primer, alfa funkcije (Bion, 1962), te povezanosti poremećaja u mentalizaciji sa mehanizmima cepanja (Bowlby, 1973) i projekтивne identifikacije (Bion, 1962) i njihov udeo u problemima u rasuđivanju i nekontrolisanom ponašanju (odjeljak 7 i 7.1).

12.2.3 Hipoteza 3. Grupa osuđenih adolescenata će se značajno više koristiti antimentalizujućim objašnjenjima nego njihovi traumatizovani vršnjaci koji nisu počinili krivična dela

Odgovor na treću hipotezu nalazi se u kvalitativnoj analizi RFS. Prebrojavanjem ispitanika koji su se koristili antimentalizujućim ili mentalizujućim odgovorima po temama uvideli smo da nije moguće izvršiti bilo kakvu statističku analizu jer bi bar u jednoj kategoriji bilo manje od pet, što je minimum ispitanika za hi-kvadrat test. Neke tendencije, međutim, jasno postoje i s obzirom na to da se potvrdila druga hipoteza, osnovano je pretpostaviti da bi se na većem uzorku, kada bi analiza i bila moguća, i ova hipoteza potvrdila. Iz tabele 14 vidimo da su na neprovocirajuća pitanja prestupnici dali vrlo malo mentalizujućih odgovora, za razliku od kontrole, i da ih je posebno dezorganizovao poziv da opišu odnose s drugim bliskim ljudima, specifičnije s odraslim bliskim osobama koji nisu njihovi roditelji. Ovo pitanje se kao važno, u smislu

predikcije ukupnog skora, izdvojilo i prilikom validacije instrumenta (Taubner, Hörz, Fischer-Kern, Doering, Buchheim, & Zimmermann, 2012). Oko 16% adolescenata iz CZODO su na ovo, kao i na pitanje o odnosu s majkom, pokazali postojanje psihološkog modela, organizaciju mentalnih reprezentacija i kontrolu afekta, dok tako nešto niko od prestupnika nije pokazao. U slučaju odnosa s ocem, koji je najčešće i bio nasilnik, razlike su nešto manje. Čini mi se da je ovakav nalaz u skladu i sa istraživanjem da je vezanost za majku bolje diferencirala prestupničku grupu od opšte populacije nego vezanost za oca (Hoeve, Stams, Van der Put, Dubas, Van der Laan, & Gerris, 2012). Možda se ovde možemo pozvati na tumačenje autora da iskustvo nedobijanja zaštite od majke dodatno vodi zatvaranju sopstvenog uma za druge i odbijanju da se razmišlja o unutrašnjem svetu drugih (Fonagy & Target, 2008). S druge strane, takav nalaz ide i u prilog pretpostavci da su iskustva sa nekim drugim osobama u životu kontrolne grupe bila značajno lekovitija i reparirajuća. Ovakve tendencije u skladu su i sa subjektivnim doživljajima ispitivanja koji sam iznela u poglavlju 9.8: 1. postojanje osoba izvan kruga najuže porodice sa kojima su adolescenti iz CZODO ostvarivali kvalitativno bolji odnos, koji je pružao fizičku, a ponekad i neki oblik psihološke sigurnosti, te omogućio neki stepen organizacije misli, 2. mogućnost refleksije kontrolne grupe nad ulogom majke i slabija izraženost cepanja modela roditelja i 3. prisutnije negiranje traume u grupi prestupnika i disocijacija od događaja i aktera, uz pojačanu idealizaciju ili eskalaciju besa.

Pitanja koja eksplicitno pozivaju na mentalizaciju nisu proizvela antimentalizujuće odgovore u istoj meri kao prethodna, izuzev kada su teme odbačenosti i gubitka u pitanju gde su prestupnici dali više bizarnih, iracionalnih i agresivnih odgovora. Kao što je već opisano u uvodnom delu, situacija u kojoj dete oseća da mu je baza sigurnosti nedostupna izazivaju izrazito jaku aktivaciju sistema vezanosti. Ukoliko se ona produži ili dođe do ponavljane traumatizacije i prekida kontakta, nakon uobičajenih faza protesta i očaja, nastupa faza ravnodušnosti (Bowlby, 1973, 1980). Tada mehanizmi odvajanja uzimaju prevlast i afekti, sećanja i mentalne reprezentacije izgubljenog odnosa bivaju pocepani i potisnuti. Ova faza sa sobom donosi pridavanje manje važnosti, poverenja i poštovanja drugim ljudima, a može dovesti i do potpunog prestanka vezivanja, koje prate pojačana egocentričnost i preokupiranost materijalnim stvarima. Intervju ili životni događaj, koji podsećaju na

pretrpljeni gubitak, mogu isprovocirati pohranjene i neobrađene sadržaje, koji se onda, kako je opisano u različitim teorijama (Bowlby, 1973, 1980; Winnicott, 1956b, 1967a), nekontrolisano ispoljavaju kroz poremećaj mentalizacije, nefunkcionalno ponašanje, dezorganizovano sećanje i slično. Moguće je da je jedan deo tog procesa i ovde uočen. U kontrolnoj grupi je, pak, povećana produkcija mentalizujućih odgovora i na pitanjima o nedostupnosti baze sigurnosti, kao i kada je trebalo da kažu kako su se njihova mahom traumatična iskustva vezanosti dešavala, kako razumeju uzroke i na koji način je to na njih negativno uticalo. Jedan deo kontrolne grupe je jasno iskazao sposobnost da misli o traumi i odnosima vezanosti, što im pruža i mogućnost predikcije sopstvenog i tuđeg ponašanja i konstruktivnog prevazilaženja konflikata. Možda se povećan broj mentalizujućih odgovora na pitanjima koja se tiču odvajanja od figure vezanosti (odbačenost, gubitak, separacija) u kontrolnoj grupi može razumeti i time što su oni taj događaj razumeli kao spas od traume. Kao što je ranije opisano (poglavlje 9.8), imala sam doživljaj da kontrolna grupa mnogo jasnije ima svest da je to što su doživeli trauma, da je loše i da ne sme da se ponovi, dok su prestupnici često negirali da se loše iskustvo desilo ili minimizovali njegov značaj, a i činjenica je da su i sami usvojili agresivni model ponašanja.

12.2.4 Hipoteza 4. Grupa prestupnika će značajno ređe uočavati razvojne aspekte mentalnih stanja i razmišljati o mentalnim stanjima u odnosu s intervjuerom nego grupa neosuđivanih adolescenti koji su takođe imali iskustvo traume.

U kontekstu četvrte hipoteze se razmatra poslednja petnaesta tabela u Rezultatima, iz koje vidimo da su odgovori iz grupe C izuzetno retki, a da iz D praktično izostaju. Istina, ono malo odgovora iz C kategorije dobijeno je od ispitanika iz kontrolne grupe, ali je taj broj suviše mali da bismo išta zaključivali, a mogao je biti i sasvim slučajan. Kad je ova hipoteza u pitanju bila bih znatno uzdržanija nego sa prethodnom kad je u pitanju verovatnoća da bi se na većem uzorku i ona potvrdila. Ne bih rekla da bi to bilo zato što je problematična pretpostavka o različitoj zastupljenosti ovih kategorija u ove dve grupe, pogotovo imajući u vidu da svi prethodni nalazi govore u prilog tome da kontrolna grupa ima značajno višu mentalizaciju. Moje sugestije idu u smeru da su zahtevi da se misli o razvojnim aspektima mentalnih stanja preveliki na ovom uzrastu (Allen, 2008) i to pogotovu u traumatizovanoj populaciji, iz istih razloga koji su

navedeni i u odeljku 12.1 kada je diskutovano odsustvo najviših skorova mentalizacije na celokupnom uzorku. Takođe, kao pretežak zadatak se ispostavio i da misle (i) o umu drugog (u ovom slučaju intervjueira) dok prolaze kroz sveža traumatska iskustva u odnosima vezanosti i dok se njihov psihološki aparat bori za opstanak.

12.2.5 Hipoteza 5. Neće postojati razlike u percepciji vrste i stepene traumatskog iskustva u dve ispitivane grupe adolescenata.

Peta hipoteza ide u red onih koje se nisu ispunile. Iako su svi ispitanici selektovani tako da su doživeli traumu u odnosu vezanosti, doživljaj ili bar izveštavanje o traumi ove dve grupe bio je značajno različit. Osnov za postavljanje ovakve hipoteze bila su istraživanja u kojima su i sami delinkventi izveštavali o povećanoj traumi u odnosu na opštu populaciju (Fonagy, Target, Steele, Steele, Leigh, Levinson, & Kennedy, 1997), te doživljaj da su prestupnici tokom sprovođenja master studije često spontano pričali o nasilju koje su trpeli (Milojević, 2012). Ispostavlja se, međutim, da kad se porede sa traumatizovanim vršnjacima, koji nisu činili krivična dela, prestupnici imaju slabije skorove na skalama koje referišu na iskustva emocionalnog zlostavljanja i zanemarivanja, fizičkog zlostavljanja, kao i na celokupnom CTQ-SF. U razumevanju ovih nalaza može nam pomoći i činjenica da su prestupnici imali i značajno veće skorove na kontrolnoj skali ovog instrumenta, te da je nakon isključivanja uzorka sa ekstremnim skorovima na *Idealizaciji* opstala samo razlika na *Emocionalnom zanemarivanju*. Ova skala je po svom sastavu dosta specifična jer se deo stavki ne odnosi direktno na same ispitanike i njihov sadržaj je najmanje konkretan (npr. „Članovi moje porodice su osećali međusobnu bliskost.“ i „Članovi moje porodice su brinuli jedni o drugima.“). Izostanak razlika na skalama zlostavljanja kada se smanji doprinos mehanizama minimizacije i negacije ide u prilog i mom doživljaju o strategiji popunjavanja CTQ-SF, koji je jedan deo prestupnika imao, te o češćoj disocijaciji u kontekstu traumatskog iskustva. Zanimljivo je da se skala *Seksualnog zlostavljanja* pokazala kao imuna na mehanizme gašenja, što može govoriti o specifičnom značenju i uticaju koji ovakva vrsta nasilja ima na unutrašnji svet.

12.2.6 Hipoteza 6. Maloletne prestupnice će imati negativnije unutrašnje radne modele nego adolescentkinje iz druge grupe, dok među mladićima iz obe grupe neće biti razlike u vezanosti.

Usled pretpostavljene psihodinamike u osnovi razlika u kontekstu i značenjima krivičnog dela mladića i devojaka (odjeljak 6.5), pretpostavljeno je da samo među devojkaama negativni radni modeli mogu imati ulogu medijatora u vezi traume i delinkvencije. Nalazi su delimično potvrdili ovu hipotezu jer nisu dobijene razlike ni među mladićima ni među devojkaama iz dve grupe ni u osnovnim ni u naknadnim analizama, čime se sugerše da razumevanje specifičnosti delinkvenata naspram neosuđivanih traumatizovanih vršnjaka leži izvan fenomena vezanosti ovako merenog, pri čemu su ranije iznete pretpostavke da bi mogli biti značajni aspekti unutrašnje dinamike u kontekstu nesigurne vezanosti. Kada su u pitanju devojke, posebno one smeštene u Vaspitno-popravnog domu u Kruševcu, vratila bih se na konstatacije jedne grupe autora da prestupnice najčešće čine krivična dela nakon duge istorije trpljenja i bivanja žrtvom (npr. Miller & Mullins, 2009). Imajući u vidu izrazito visoku učestalost seksualnog nasilja i kasnijeg bavljenja prostitucijom među devojkaama iz Kruševca, koje su i počinile teže prekršaje, a i pokazale nižu mentalizaciju od ostatka uzorka delinkventkinja, čini mi se da bi hipoteza o nasilju kao kulminaciji kontinuirane retraumatizacije mogla biti vrlo smisljena. Psihodinamika retraumatizacije (Fonagy & Target, 2008) objašnjena je ranije u poglavlju 5.2. Dejstvo projektivne identifikacije mislim da se bar delimično ogleda i u negativnoj slici koju vaspitači koji rade s delinkventkinjama vremenom dobijaju, kao i u mom ličnom vrlo upečatljivom iskustvu koje sam opisala u poglavlju 9.8. Idući još jedan korak dalje, pretpostavila bih da bi se i opisana degutantnost i detaljnost u opisivanju traume, sem kao deo mehanizma projektivne identifikacije, mogli razumeti i kao retraumatizacija iznutra, odnosno kao ubijanje dobrih objekata aktivacijom vrlo živih sećanja traume kroz, očito, vrlo jake internalizovane strane objekte. Naravno, ovakve pretpostavke morale bi biti neposrednije proverene.

Ipak, ovakav nalaz može se razumeti i time da su selektovani ispitanici adolescenti sa iskustvima rane traume baš u odnosima vezanosti. Kako su u obe grupe prosečni skorovi na *Izbegavanju* i *Anksioznosti* bili dosta visoki, statistički prostor za pojavu razlika bio sužen, što je moglo uticati na ishod analiza. Takođe, treba imati u

vidu da su u pitanju rezultati upitnika za samoprocenu, o čemu je već bilo reči, te i da su deo uzorka prestupnica činile devojke sa vaspitnim merama, koje ne borave u ustanovi i koje su počinile slabija krivična dela. Mada, kada je heterogenost uzorka prestupnica u pitanju, analize nisu pokazale razlike među delinkventkinjama iz Kruševca i onih s vaspitnim nalogima i merama, ali ostaje pretpostavka da bi rezultati mogli biti nešto drugačiji kada bi se mogle iskoristiti AAI mere.

12.2.7 Hipoteza 7. Maloletne prestupnice neće imati sniženu mentalizaciju u poređenju sa neosuđivanim vršnjakinjama, dok će maloletni prestupnici imati niži kapacitet za refleksiju od mladića iz grupe traumatizovanih neosuđivanih adolescenata.

Rezultati su potvrdili sedmu hipotezu, tako što statističku značajnost *Grupe* među mladićima prati visok efekat, dok među devojka nije bilo razlika u mentalizaciji. Nakon isključivanja iz uzorka ispitanika sa ekstremnim vrednostima na kontrolnoj skali nalazi su bili još ubedljiviji – prestupnici su za 1,75 standardne devijacije imali niže skorove od kontrolne grupe, što govori o vrlo visokom efektu *Grupe*, ali se mora napomenuti i da je broj ispitanika bio dosta mali. Inicijalni prosečni skorovi prestupnika nalazili su se na prelazu između antirefleksije i odsustva refleksije, što je niže od učinka maloletnih prestupnika iz ranijeg istraživanja (Möller, Falkenström, Holmqvist Larsson, & Holmqvist, 2014) i od skora odraslih prestupnika (Levinson & Fonagy, 2004), pri čemu su prosečni skorovi u tim studijama bili približno 2. Ovako izrazito snižene kapacitete prestupnika možemo razumeti činjenicom da su u ovom istraživanju svi mladići činili dela s nasiljem, za koje važi pretpostavka da ih prati dodatna okrutnost iliti snižena empatija i refleksija. U prilog tome idu i nalazi studije da je niža mentalizacija povezana sa manjim osećajem odgovornosti i empatije u odnosu sa žrtvom (Taubner, 2008). Raspodela skorova je pak prilično slična onoj u jedinoj inostranoj studiji sa maloletnicima u kojoj je 76% ispitanika imalo skorove od 0 do 3 (Möller, Falkenström, Holmqvist Larsson, & Holmqvist, 2014).

S druge strane prestupnice se nisu razlikovale od svojih vršnjakinja iz CZODO, ali ovde bi heterogenost uzorka prestupnica mogla imati značajniji efekat, jer su dobijene razlike između devojka iz Kruševca i „Griga“. Istina, vrednosti *RF skorova* institucionalizovanih prestupnica nisu bile mnogo niže od onih koje su dobili mladići iz

kontrolne grupe. U ovom trenutku možemo konstatovati da uz određeni oprez ovi nalazi sugerišu da mentalizacija nije ono što specifično razlikuje traumatizovane devojke koje nisu učinile krivična dela od onih koje jesu, ali da bi na nekom većem uzorku samo institucionalizovanih devojaka mentalizacija verovatno bila faktor diferencijacije. Verovatno taj pad ne bi bio istog intenziteta kao među mladićima i moguće je da bi nivo funkcionisanja prestupnica bio sličniji onom uočenom među osobama s graničnim poremećajem ličnosti – niži granični nivoi mentalizacije uz jasne teškoće mentalizovanja u kontekstu traume i vezanosti (Allen & Fonagy, 2006).

12.3 *Diskusija celokupnih nalaza*

U ovom odeljku ću pokušati da integrišem opisane nalaze u jednu celinu zajedno sa sekundarnim analizama i da ponudim dodatna tumačenja u skladu sa savremenom teorijom. U prvom poglavlju diskusije razmatrane su karakteristike instrumenata i zaključeno je da bi se za svaku meru, posmatranu izolovano, mogla konstatovati zadovoljavajuća pouzdanost, te očekivane vrednosti korelacija subskala, deskriptivne statistike i rodnih razlika. Međutim, kada se dovode u vezu instrumenti iz dve različite tradicije, kojima u osnovi leže različiti mehanizmi merenja, tada dolazi do određenog nesklada s očekivanjima, za šta su izneta neka od mogućih objašnjenja. Na osnovu te diskusije sklonija sam da objašnjenje odsustva očekivanih povezanosti RFS sa ECR-r i CTQ-SF nađem u pretpostavci da upotreba disocijativnih mehanizama odbrane prilikom samostalnog popunjavanja upitnika daje sliku kud i kamo organizovanih mentalnih reprezentacija ispitanika, dok u kontaktu sa intrevjuerom, prilikom spontanog obrazlaganja zaokruženih odgovora ili u test situaciji, ispitanici očitije ispoljavaju mehanizme odbrane ili oni prestaju da im funkcionišu, te se tada može steći uvid u dezorganizaciju. Ova hipoteza, svakako, tek treba da bude ispitana, ali samim svojim postojanjem otvara diskusiju o specifičnosti, načinu i opravdanosti procene određenih psiholoških fenomena među traumatizovanim ili drugim kliničkim grupama.

Rezultati MANOVA-e (tabela 5) ukazuju da se prosečni skorovi na kompozitu varijabli u kojima se beleže procene mentalizacije, dimenzija vezanosti i ukupne rane traume razlikuju među prestupnicima i adolescentima iz CZODO (za 80% standardne devijacije), kao i između momaka i devojaka (za 1,2 standardne devijacije). Imajući u vidu visoke jačine efekata, možemo sa izvesnom sigurnošću reći da bismo i u praksi

mogli očekivati i zapaziti da se ove grupe međusobno razlikuju u stepenu razvijenosti psihološkog modela u osnovi ponašanja i u načinu na koji opisuju svoju vezanost i izveštavaju o intenzitetu traumatskog iskustva. Iz statusa hipoteza nakon pojedinačnih ANOVA (tabele 7 i 8), saznajemo i kakve su razlike na pojedinačnim skalama. Inicijalna razlika u mentalizaciji među grupama se, nakon kontrole roda, ipak, najpre može razumeti kao razlika među mladićima (i to za skoro 90% standardne devijacije), dok prestupnice nisu imale slabije skorove na RFS, čak ni od momaka iz kontrolne grupe. Podaci pokazuju da se prosečna mentalizacija prestupnika kretala od antimentalizacije ka odsustvu refleksivne funkcije, što ukazuju na prisustvo učestalih poremećaja mentalizacije, a sa tim i problema sa fleksibilnošću, mogućnošću razumevanja, kontrole i predikcije ponašanja, mišljenja i osećanja. Nemogućnost integracije spoljašnjeg i unutrašnjeg sveta i nepostojanje psihološkog modela događaja, sebe i drugih u njima, može voditi odigravanju ranog odnosa na konkretnom nivou, a odsustvo pojma o mentalnim stanjima za posledicu često ima percepciju i ophođenje prema sebi i drugima kao prema objektima. Stoga, imalo bi smisla pretpostaviti da je mogućnost posedovanja bilo kakvog unutrašnjeg modela odnosa vezanosti, makar i „crno-belog“, klišeiranog i jednodimenzionalnog, kakav pronalazimo u kontrolnoj grupi momaka, povezano s nečinjenjem krivičnih dela.

Na koji način su ovi mladići uspeali da razviju ili sačuvaju svoju refleksivnu funkciju više nego prestupnici, ostaje da bude ispitano. Kada su poređeni ispitanici sa najvišim i najnižim *RF skorovima*, u nameri da se vide karakteristike mladih koji su u i pored iskustva traume razvili mentalizaciju, nisu dobijene razlike ni na jednoj od mera samoprocene (tabela 9). Doduše, kako su u pitanju mali uzorci na osnovu jačina efekata bismo mogli da očekujemo da bi se na većem broju ispitanika dobile razlike na *Anksioznosti*, *Idealizaciji* i *Emocionalnom zanemarivanju*. Stoga, možda su svest da se staratelj nije prema njima nasilnički ponašao zato što su oni krivi, loši i nerazumljivi, te da su zaslužili da ih neko zaštiti i voli, odnosno pozitivniji radni model sebe, uz veću osetljivost na emocionalne potrebe i manje korišćenje disocijativnih mehanizama povezani sa većim skorom na mentalizaciji. Još dalje u pretpostavkama bismo otišli pitajući se da li je iskustvo njihovog spašavanja i prekida traume odvođenjem u instituciju povezano sa ovakvim nalazima, te i da li su oni imali priliku da tokom života imaju bolju socijalnu mrežu i dodatne bliske odnose koji bi im pomogli da prežive

traumu (van IJzendoorn, 1997). Posredno na to ukazuje i kvalitativna analiza RFS gde se vidi da su na pitanja vezana za bliske odnose prestupnici produkovali više bizarnih i iracionalnih odgovora, dok je kontrolna grupa češće uspevala da uvidi vezu između ponašanja i mentalnih stanja. Naime, situacije u kojima dete gleda nasilje nad majkom ili doživljava da mu ona nije obezbedila sigurnost stvaraju posebnu anksioznost i strepnju za sopstveni opstanak, te konfuziju kada je u pitanju sopstveni bes i destruktivnost (Lieberman i Zinah, 2006). Naime, tu dolazimo i do Vinikotovog razumevanja destrukcije kao vrste delinkvencije koja podrazumeva doživljaj majčine nebezbednosti, odnosno opasnosti od očeve agresije (Winnicott, 1967a). Kako su svi mladići iz Kruševca počinili nasilna krivična dela, ima smisla pretpostaviti da je u osnovi njihove destrukcije nada da će povratiti nekadašnju sigurnost, bezbedno okruženje za spontanost i doživljaj da drugi mogu preživeti njihovu agresivnost. Stoga, ovo bi bilo još jedno od ponuđenih objašnjenja ili pojašnjenja pretpostavke da kapacitet da se misli o osećanjima i u kontekstu ovakvih događaja može predstavljati važan protektivni faktor za antisocijalno ponašanje. Dalje, iz kvalitativne analize RFS vidi se i da su opisi situacija u kojima se prekida ili narušava odnos sa bazom sigurnosti takođe više provocirali antimentalizujuće odgovore prestupnika, dok je kontrolna grupa češće pokazala kapacitet da misli o tim situacijama. Drugačije preformulisano prethodno izneto tumačenje glasilo bi da bi antisocijalno ponašanje moglo biti tumačeno i kao svojevrstan „ispit izdržljivosti i kontejniranja“ za sredinu.

Važan je svakako i nalaz da nisu dobijene razlike među grupama na dimenzijama vezanosti, iako su one bile očekivane i to specifično za devojke. U osnovi je bila pretpostavka da devojke krivična dela čine iz odnosa vezanosti, tj. zbog ili nasuprot bliske figure, na šta su ukazivala istraživanja predstavljena u uvodnom delu (poglavlje 6.5). Pored različitih tumačenja ovakvih nalaza datih prilikom diskusije hipoteza, osvrnula bih se još na trendove u grupi mladića koji opisuju povišene vrednosti jačine efekata, i to nakon kontrole skale *Idealizacije*. Na većem uzorku moguće je da bismo dobili da prestupnici imaju višu *Anksioznost*, a mladići iz kontrolne grupe veće skorove na *Izbegavanju*. To bi tada značilo da mladići iz kontrolne grupe češće svoje figure vezanosti vide kao nepouzdana, nepredvidljive i nerazumljive i da izveštavaju da ih slabije koriste kao baze sigurnosti. U isto vreme, prestupnici bi na većem uzorku možda izvestili o snažnijem strahu da nisu dovoljno dobri za svoje bliske

ljude. Slična uloga *Anksioznosti* dobijena je i pri ispitivanju veze traume i PTSP (Sandberg, Suess, & Heaton, 2010). Oba nalaza u ovoj studiji bi bila u skladu i sa mojim subjektivnim doživljajem sa ispitivanja. Jedno od mogućih tumačenja bi moglo biti da su prestupnici „odgovornost za bol pripisali sopstvenom umu i odrekli ga se“, dok je kontrolna grupa „izvor bola videla u traumi i u onom ko im ju je nanosio i odrekla ga se“. Ovakvu tendenciju prepoznajemo u izjavama prestupnika da su sami krivi za sve što su uradili (odjeljak 9.8). Imajući u vidu da taj osećaj krivice prati potpuni izostanak dovođenja u vezu traumatskog iskustva sa trenutnim životom, kao i nedostatak empatije prema žrtvi, čini se da je posredi neosmišljen i neobjašnjiv doživljaj sopstvene negativnosti. Posmatrano iz psihodinamskog ugla, deluje da su adolescenti iz CZODO uspeli da u većoj meri sačuvaju svoje dobre objekte od unutrašnjih napada (Fonagy & Target, 2008). Pored toga što samo tumačenje dodatno treba uzeti sa velikom rezervom imajući u vidu da na sadašnjem uzorku nikakve razlike nisu potvrđene, treba imati i u vidu da je negativni model drugog u osnovi dva najzastupljenija obrasca vezanosti u populaciji osuđenika poredeći ih sa opštom populacijom (Hoeve, Stams, Van der Put, Dubas, Van der Laan, & Gerris, 2012).

Ne mogu a da se ne osvrnem na činjenicu da deluje kao da smo nakon razmatranja nalaza vezanih za dva glavna fenomena u studiji bogatiji samo za saznanje šta ne razlikuje prestupnice od kontrolne grupe. Iznela sam određene pretpostavke o mogućoj psihodinamici koja bi stajala u osnovi ovakvog nalaza, koje u neku ruku strukturisu i osmišljavaju moj intenzivan doživljaj tokom ispitivanja. S naučne strane, ovakvi nalazi, čini mi se, još više upućuju na potrebu da se delinkventkinje češće i pažljivije razmatraju u narednim studijama, pogotovo imajući u vidu da su one u njima neretko zanemarene i da postoji značajna disproporcija u broju studija muškog i ženskog kriminala, a da se razlike u odnosu na mladiće koji čine krivična dela jasno izdvajaju, pa i u ovoj studiji. Zanimljivo je da je i Vinikot delinkvenciju u smislu destrukcije povezo s dečacima, odnosno rekao da „kada se u tom kontekstu pominju devojčice, zapravo se govori o dečaku u devojčici“ (Winnicott, 1967a). Razumevanje ove tvrdnje može biti jedan pravac u narednim studijama. Svakako jedan od glavnih metodoloških problema je i znatno manji broj prestupnica, te nemogućnost pouzdanijih kvantitativnih analiza. No, kao rešenje, pored višegodišnjeg skupljanja uzorka, bi se

moglo predložiti kvalitativno istraživanje koje bi, uz dobar nacrt, na manjem broju devojaka moglo da obuhvati više različitih varijabli.

Poređeni su ispitanici i u stepenu u kom su izvestili o traumatskom iskustvu različitog tipa, te i u visini skorova na kontrolnoj skali. Suprotno hipotezi, a saglasno sa subjektivnim doživljajem tokom ispitivanja, ispostavilo se da prestupnici značajno češće potiskuju ili minimizuju traumatsko iskustvo i to posebno kad se radi o emocionalnom zanemarivanju, gde razlike postoje i među mladićima i među devojka. Za naknadna istraživanja jedno od pitanja bi moglo biti i da li iskustvo zanemarenosti u kontekstu osnovnih funkcija roditelja kao sigurne baze (bliskost, briga, umirenje i psihološka sigurnost) češće podleže mehanizmima odbrane nego čak različiti oblici zlostavljanja, što bi ukazivalo na to da su ona posebno teška za obradu i integraciju. Potkrepljenost ovakve tvrdnje možemo naći i u Kohutovom shvatanju da je zadovoljenje self-objektne potrebe mnogo značajnije za razvoj selfa od nagonskih potreba (Kohut, 1999). Još jedan zanimljiv nalaz je i interakcija *Grupe* i *Roda* na skali *Fizičko zlostavljanje* i pre i nakon kontrole *Idealizacije*, a na ukupnom skoruu traume samo nakon odstranjivanja iz uzorka onih koji su imali ekstremno visoke skorove na kontrolnoj skali. Vidimo da je karakteristika devojaka iz CZODO da su imale veću mentalizaciju od mladića iz kontrolne grupe, a samim tim i od momaka iz Kruševca i da su pokazale najveću osetljivost i spremnost da izveste o traumatskom iskustvu i da ga kao takvo i okarakterišu. Moguće je da su se nakon izdvajanja iz nasilničkog okruženja one više nego mladići iz CZODO susrele sa empatijom i razumevanjem, te na burniju reakciju sredine i njeno jače negodovanje, posebno na fizičko zlostavljanja koje su pretrpele. Ovakva različita socijalna praksa prema dečacima i devojčicama bila bi posledica kulture, tradicije, procesa socijalizacije i vaspitanja na ovim prostorima. Određena grupa autora smatra da je upravo to faktor koji objašnjava rodne razlike u raznim psihosocijalnim fenomenima (Chesney-Lind 2002; Miller & Mullins, 2009) i dovodi do različite izloženosti momaka i devojaka zaštitnim i faktorima rizika za antisocijalno ponašanje. Iz ovog ugla posmatrano možda ne bi bilo besmisleno razmatrati delinkvenciju i kao jedan od oblika zadržavanja u regresiji koja se javlja tokom sekundarne reparacije, odnosno kao nemogućnost ega da proradi stare konflikte u odsustvu sigurnog prostora za mišljenje (Blos, 1979).

Na kraju, još malo bih se osvrnula na nalaz o višim skorovima prestupnika na *Idealizaciji*, ali i na podatak da je čak 33 adolescenata na ovoj skali imalo skor veći od 10. Ova skala operacionalizovana je tako da preko „socijalno poželjnih odgovora“, a koji, pak, opisuju nemoguće životne okolnosti (npr. „Imala sam savršeno detinjstvo“), ukaže na iskrivljeno predstavljanje prilikom popunjavanja intervjua. Iako se u istraživačkoj tradiciji kojoj pripada i CTQ-SF ovakve skale često nazivaju „skalama laganja“, i autori, a i sam predmet ispitivanja, pre sugerišu tumačenje da one ukazuju na „prisustvo mehanizama minimiziranja i negiranja ili idealizacije“ (Bernstein et al, 2003). Oslanjajući se na Bolbijevu teoriju možemo reći da se kroz ove procese ispitanici nesvesno brane od naleta emocija koje su za njih neizdržive i koje prete da bi dovele do psihološkog kolapsa. Stoga je za ovo istraživanje ovakav podatak dragocen za bolje razumevanje funkcionisanja traumatizovanih adolescenata i uvid u načine njihovog psihološkog opstanka i ne predstavlja šum koji bi trebalo ukloniti.

12.4 *Praktične implikacije*

Pokušaj izvođenja praktičnih implikacija jedan je od najvažnijih ciljeva ove, kao i drugih kliničkih studija. Počela bih od najopštijeg nalaza da su u obe grupe traumatizovanih, i među delinkventima i među adolescentima iz CZODO, dobijeni niži skorovi na mentalizaciji i negativniji unutrašnji radni modeli, što ide u prilog teorijskim predviđanjima i ranijim istraživanjima o negativnom uticaju traume na mentalno zdravlje i psihološki razvoj (poglavlje 5). Stoga, rezultati sugerišu da je najbolji i najvažniji prvi korak u tretmanu traumatizovane dece njihovo izmeštanje iz nasilničkog okruženja i smeštanje u fizički i psihološki siguran prostor i odnos. Nalazi pokazuju da upravo ovakav odnos može doprineti organizaciji i sigurnosti vezanosti (Dozier & Rutter, 2008). Posebno je ovo relevantno pitanje za našu zemlju imajući u vidu da su i sami profesionalci (odjeljak 9.8) svesni da nedostaju fizički i prostorni kapaciteti da bi se omogućila osnovna bezbednost štíćenika, a onda i rad na izgradnji poverenja i sigurnosti među decom bez roditeljskog staranja. Ovakvi apeli profesionalaca za dodatnom podrškom bivaju dodatno pojačani iznetim pretpostavkama da unutrašnji svet jednog dela adolescenata iz CZODO može odlikovati socio-poželjno ponašanje u čijoj podlozi, ipak, stoji odustajanje od pravog selfa. Dodatno, treba istaći i da rigidne kontrole i zabrane, koje su vaspitači prinuđeni da vrše u nedostatku psihoterapijskog

tretmana, a kojim se „adolescenti čuvaju da ne završe u Kruševcu“, zapravo onemogućavaju njihov psihološki oporavak koji bi mogao da usledi nakon adekvatne reakcije sredine na ispoljavanje protesta. Takođe, doprinose i samom nezadovoljstvu profesionalaca i njihovom osećanju bespomoćnosti i uzaludnosti emotivno vrlo teškog i odgovornog posla koji svakodnevno obavljaju.

Druga stavka, ali ne manje važna za praksu, jesu programi prevencije nasilja, posebno u rizičnim grupama. Na našem jeziku je već napisan rad koji sumira i predlaže adaptaciju postojećih preventivnih programa u svetu čiji je cilj izgradnja roditeljskih kapaciteta i obrada traume, a koji se baziraju na pospešivanju mentalizacije i izgradnju sigurne vezanosti (Milojević & Dimitrijević, 2012). Ove intervencije oslanjaju se na nalaze istraživanja da kratak tretman usmeren na povećanje roditeljske osetljivosti pokazuje veće efekte od dugih programa i dubinskih psihoterapija (Prior & Glaser, 2006), te na nalaze meta-analize koji su pokazali povezanost: 1. roditeljskih predstava o sebi i drugima i osetljivosti u njihovom ponašanju prema detetu, 2. roditeljskih radnih modela s kvalitetom vezanosti njihovog deteta i 3. kvaliteta detetove vezanosti i roditeljske osetljivosti (Berlin, Zeanah, & Lieberman, 2008). Stoga je cilj ovih programa osveščivanje roditeljskih radnih modela, to jest kako oni utiču na odnos s detetom i koliko pomažu u odgoju, i unapređivanje roditeljskog ponašanja, pre svega podsticanjem pružanja bliskosti i sigurnosti u susretu s detetovim potrebama i ohrabrivanja detetove potrebe da samostalno istražuje. U nekim slučajevima su ipak ovakvi programi nedovoljni, što bi bila indikacija da se izvor problema nalazi u dubljim nivoima organizacije selfa, i u tom slučaju bi psihoterapijski oblici rada bili neophodni. Ništa manje važan oblik prevencije bila bi i kontinuirana edukacija zajednice o štetnosti fizičkog kažnjavanja po razvoj selfa, potom njenoj nedelotvornosti kada je u pitanju usvajanje prosocijalnih veština (Winnicott, 1963b), ali i o alternativnim nefizičkim načinima održavanja granica i pravila u odnosu sa detetom.

Kada govorimo o tretmanu traumatizovanih adolescenata, vidimo da nam nalazi ukazuju na posebnu potrebu uvođenja intervencija usmerenih ka izgradnji kapaciteta za mentalizaciju među mladićima koji su činili nasilna krivična dela. Jedan od mogućih psihoterapijskih modaliteta je i već spominjani „Tretman zasnovan na mentalizaciji“ („The Mentalization based treatment“, Allen & Fonagy, 2006), koji se već pokazao

efikasnim u radu sa osobama sa različitim poremećajima (Bateman & Fonagy, 2008b, 2010; Brent & Fonagy, 2014; Rossouw & Fonagy, 2012), među kojima je i post-traumatski stresni poremećaj (Allen, Fonagy, & Bateman, 2010). U potpoglavlju koje sledi biće detaljnije prikazani osnovni principi u radu, ciljevi, terapijski proces i tehnike MBT. Ovde bih se posebno osvrnula na više puta pominjana psihodinamska tumačenja prestupništva koja podrazumevaju internalizaciju traume u self, a antisocijalnu tendenciju kao pokušaj preživljavanja, i uvela pitanje o osnovanosti očekivanja da bi vaspitno-popravne mere u okviru institucije zatvorenog tipa mogle biti delotvorne. Naime, implicitna teorija o „vaspitanju i popravljanju/dovođenju u red“ i zaustavljanje agresivnog ponašanja po svaku cenu, koja leži u osnovi ovako organizovanih v.p. domova, u kojima čak ne postoji psiholog/psihoterapeut zadužen za sprovođenje psihološkog rada, suštinski je u suprotnosti sa razumevanjem prirode antisocijalne tendencije koja je izložena u ovom radu. Jednako su neosnovana očekivanja da maloletnik bude svestan uzroka i logike svog ponašanja, te zahtevanje da ga stavi pod kontrolu, kada su u njegovoj osnovi nesvesni impulsi duboko skrivenog pravog selfa (Winnicott, 1967b). Vinikot navodi da adekvatan (psihoterapijski) tretman ne podrazumeva ispitivanje moralnosti, činjenica o događaju, niti priznavanje istine, već da se on mora sastojati iz psihološke pomoći i podrške pravom selfu u borbi sa internalizovanom sredinom. To znači da terapijski odnos treba da pruži posebno siguran, pouzdan i predvidljiv okvir da bi adolescent mogao da ga iskoristi. Čak, prvi znak izgradnje poverenja predstavlja momenat kada je adolescent protraćio seansu ili izneverio dogovor, odnosno kada je bio surov prema terapeutu. U osnovi te surovosti, prateći teoriju Donalda Vinikota, leži nada adolescenta da bi kroz terapijski odnos mogao da se vrati u vreme pre lišavanja i povrati izgubljeno, ponavljajući cikluse surovosti i preživljavanja. Preživljavanje terapeuta, u ovom slučaju, podrazumevaće da bude i sredinska i objekt-majka (Winnicott, 1971), te da sa adolescentom prođe kroz njegov ponovljeni doživljaj patnje koju je osetio neposredno nakon lišavanja. Vinikot ovu patnju tokom psihoterapije adolescenata opisuje kao akutnu konfuziju, dezintegraciju ličnosti, gubitak kontakta sa telom i kompletnu dezorijentaciju, koje se, rekla bih, mogu povezati sa slomom (Winnicott, 1963a). Rezultat uspeha u ovom procesu bilo bi sećanje na pozitivno iskustvo pre lišavanja (Winnicott, 1967b). Konačno, Vinikot navodi da su upravo adolescenti u akutnoj fazi agresivnosti najbolji

kandidati za tretman, što je, takođe, u potpunom neskladu sa postojećom praksom dodatne izolacije prestupnika koji tokom služenja mere ispoljavaju antisocijalno ponašanje, a koja se sprovodi u našim institucijama. Iz navedenog čini mi se da je neophodna i presudna sistemska i obuhvatna promena u tretmanu maloletničkog prestupništva kod nas, koja bi podrazumevala: 1. izmene zakonodavnog sistema koje bi omogućile drugačiju organizaciju i pristup u radu sa prestupnicima, 2. povećanje broja profesionalaca koji rade sa ovom populacijom i kojima bi bila pružena mnogo bolja psiho-socijalna podrška i kontinuirana edukacija, jer su upravo oni ti koji su nosioci razvoja kapaciteta za brigu delinkvenata, i 3. što je možda i najvažnije, uvođenje psihoterapijskog rada sa adolescentima i članovima njihovih porodica.

Nalazi o devojkama, na prvi pogled čini se, nisu jednako plodni, ali mogu se tumačiti zaglavljenošću prestupnica u ciklusima retraumatizacije, a neki od izgrađenih kapaciteta devojaka iz CZODO mogu biti putokaz u daljem tretmanu. Činjenica da su devojke iz kontrolne grupe bile otvorenije da pričaju o traumi i da je ona življe prisutna u njihovoj svesti sugeriše da bi tretman prestupnica, ali i traumatizovanih devojaka generalno, u značajnoj meri trebalo da bude fokusiran na integraciju traume, rad na osećanjima bespomoćnosti i ugroženosti, doživljaju podređenosti, marginalizovanosti i bezvrednosti, odnosno na ugroženost dobrih objekata i procese projekтивne identifikacije. Ovo ih, takođe, kao i svu traumatizovanu decu, čini vrlo prijemčivim za oblik tretmana kakav je predložen u prethodnom pasusu. Nalazi da se prestupnice razlikuju od mladića iz Kruševca, ukazuju da su potrebna dodatna istraživanja kako bi se razumela priroda kriminala među devojkama, ali i da bi profesionalci trebalo da budu oprezniji u primeni istih tretmana antisocijalnog ponašanja i među mladićima i među devojkama, kako je do sada bila najčešća situacija. U savremenom svetu se sve više primenjuju programi koji su u skladu sa težnjom ka deinstitutionalizaciji i što humanijem i efektivnijem tretmanu maloletničke delinkvencije. Jedan od najpoznatijih je „Multidimenzionalni Tretman putem hraniteljske zaštite“, koji se nalazi na listi preporučenih intervencija za tretiranje delinkvencije adolescenata (Elliott, 1998) i koji se pokazao vrlo efikasnim i u tretmanu delinkvencije devojčica (Chamberlain, Leve, & DeGarmo, 2007), poboljšanju njihovog školskog uspeha (Leve & Chamberlain, 2007) i smanjenju broja neželjenih trudnoća (Kerr, Leve, & Chamberlain, 2009). Novija istraživanja potvrdila su njegovu efikasnost i u radu s devojkama koje su bile žrtve

nasilja (Smith, Chamberlain & Deblinger, 2012). Sam program podrazumeva smeštanje devojčice ili dečaka u hraniteljsku porodicu, koja je prethodno obučena za potrebe intervencije i u kojoj ona ili on dobija podršku, sigurnost i uslove koji su najpribližniji običnom životu. Štićenici u tom programu svakodnevno pohađaju redovnu školu, imaju susrete sa psihoterapeutom; multidisciplinarni tim prati i pruža podršku hraniteljskim, dok se za to vreme pruža intenzivna psihološka pomoć biološkim porodicama. Na taj način radi se na integraciji traume, usvajanju novih kapaciteta i veština kako šticećenika, tako i njihovih staratelja, uz izbegavanje svih negativnih efekata institucionalnog tretmana i izolacije.

12.4.1 Tretman zasnovan na mentalizaciji

Iako su najvažniji autori „Tretmana zasnovanog na mentalizaciji“ po edukaciji psihoanalitičari, on podrazumeva drugačiju filozofiju, pristup i tehnike rada nego dinamski orijentisane terapije (Allen & Fonagy, 2006). Prema njihovom mišljenju, terapeutov stav da zna kako je klijentu, da zna zašto se on oseća i ponaša na određeni način, a kako bi u stvari trebalo da se ponaša i oseća, pokazao se kontraproduktivnim (Fonagy & Bateman, 2008b). Gotove interpretacije, po mišljenju autora, klijenti uzimaju zdravo za gotovo, ne mogu ih integrisati, niti prihvatiti kao sopstvene, a kao štetnu autori vide i upotrebu nementalizujućih ili antimentalizujućih tehnika. Čega bi, po njihovom mišljenju, terapeuti trebalo da se pridržavaju u svom radu? Terapeut mora u svakom trenutku da bude usmeren na um pacijenta, odnosno na njegov doživljaj sebe i drugih (Fonagy & Bateman, 2008a). U situacijama kada terapeut nudi alternativno viđenje situacije, ono treba da bude dovedeno u vezu sa pacijentovim pogledom na isti događaj, uz akcenat na mentalne procese koji su doveli do razlika u percepciji, a da terapeut ne iskazuje pretpostavke o vrednosti ili tačnosti niti jednog od alternativnih viđenja situacije. Pored toga, važno je i da terapeut povezuje klijentova osećanja sa njegovim postupcima, ali i da bude svestan da ne postoji osoba sa potpunim ili savršenim kapacitetom za mentalizovanje, te da je neophodno da se i on sam iznova preispituje.

MBT je tako da se u fokusu terapijskog procesa nalazi pacijentova percepcija sopstvenog i uma drugih (Eizirik & Fonagy, 2009). Još preciznije, cilj tretmana je da pacijenti otkriju šta osećaju i misle o sebi i drugima, na koji način to utiče na njihove

postupke, ali i da uvide kako „greške“ u njihovom razumevanju unutrašnjih sadržaja mogu dovesti do reakcija koje, zapravo, služe očuvanju stabilnosti i osmišljavanju nerazumljivih osećanja. Konačno, autori izdvajaju četiri konkretna cilja: 1. uspostavljanje i izgradnja mentalizacije u onom trenutku razvoja u kojem je zaustavljena, 2. omogućavanje stabilne mentalizacije u kontekstu odnosa vezanosti, 3. svodenje neželjenih efekata tretmana na najmanju moguću meru i 4. osposobljavanje klijenta da otkrije sebe i druge kao osobe sa umom koji bi trebalo uvek uzimati u obzir i koji zaslužuje da ga upoznamo (Fonagy & Bateman, 2008b). Ako ciljeve sagledamo u odnosu na faze terapije, mogli bismo ih definisati na sledeći način:

1. U početnoj fazi potrebno je proceniti kapacitet za mentalizaciju, kao i motivaciju i stepen eventualnog angažovanja u tretmanu. Konkretnije, daje se dijagnoza, obezbeđuje psihoedukacija, uspostavlja se hijerarhija terapijskih ciljeva, osvetljavaju se socijalni i bihevioralni problemi, definišu eventualne stranputice, koje se mogu javiti tokom tretmana i, po potrebi, moderira se doza medikamenata.
2. U središnjoj fazi tretmana fokus je na stimulaciji stalnorastućeg kapaciteta za mentalizaciju.
3. U poslednjoj, završnoj fazi, vrše se pripreme za završetak intenzivnog tretmana. Usredsređuje se na osećanje gubitka, koje je u vezi sa anticipacijom kraja terapije, potom na to kako nakon terapije zadržati ostvareni boljitak i, dodatno, na razvijanje programa za praćenje efekata i stanja pacijenta u budućnosti (Fonagy & Bateman, 2008b).

Autori navode sledeće preporuke vezane za sam terapijski proces (Fonagy & Bateman, 2008a):

1. Ne treba praktikovati korišćenje slobodnih asocijacija.
2. Ne treba ohrabrivati aktivne fantazije o terapeutu koje pomažu sticanje uvida u nesvesne procese, posebno tokom početnih faza, jer je MBT, pre svega, usmeren na svesne i predsvesne procese. Elaboracijom fantazija, zbog činjenice da su one daleko od realnosti, može se, po mišljenju autora, samo potpomoći disocijacija.
3. Ne treba uveravati klijente da nisu u pravu i nije preporučljivo ulaziti u „Sokratovske rasprave“, već stalno raditi na povezivanju osećanja i misli sa postupcima ljudi.

4. Zbog uverenosti klijenata da tačno znaju šta terapeut misli, njegovo pozivanje na introspekciju može imati negativne efekte.
5. Za razliku od tradicionalne psihoanalize, ovde je poželjno pažljivo otkrivanje terapeutovih osećanja vezanih za terapijski proces.
6. Nije cilj otkrivanje obrazaca i suočavanje klijenta sa istim, već njegovo usmeravanje na istraživanje sopstvenih načina razumevanja situacije.

Kako je tretman osmišljen prvenstveno za rad sa osobama sa graničnim poremećajima ličnosti, u njegove glavne elemente spadaju: 1. struktura, 2. terapijski savez i rad na odgovarajućem oporavku od razvojnih prekida, 3. okrenutost ka interpersonalnom i socijalnom domenu i 4. ispitivanje odnosa klijenta i terapeuta (Bateman, Fonagy & Allen, 2009). Očekivano, terapijski proces ovakvog tretmana mogu pratiti preplavljujuća osećanja, koja klijent u tom momentu ne može da mentalizuje, kao i previše intenzivne potrebe za mentalizacijom (Fonagy & Bateman, 2008b). Imajući u vidu tip klijenata kojima se ovakav tretman najčešće preporučuje, česti su izlivi besa, kao i napadi na seting.

Već je rečeno da terapeut nema ulogu osobe koja treba da kaže klijentu šta ovaj misli ili oseća, kako treba da se ponaša, niti je tu da otkriva svesne i nesvesne razloge pacijentovih problema. U skladu sa ciljevima i osnovnim principima tretmana, autori su izdvojili nekoliko mentalizujućih tehnika, koje bi trebalo da se primenjuju dosledno, ali fleksibilno (Allen & Fonagy, 2006). Terapeut, treba da potpomaže motivaciju i da ukazuje na to kako istraživanje i razumevanje sebe i drugih razvija emocionalno zadovoljstvo i regulaciju afekta. Na samom početku, kao i u situacijama kada su probuđena intenzivna osećanja, terapeut bi trebalo da ponudi samo empatičnost i podršku u cilju razrađivanja i razjašnjavanja (Bateman, Fonagy & Allen, 2009). Kako se stanje smiruje, terapeut se može poslužiti razjašnjavanjem i elaboracijom osećanja. Ovo podrazumeva razmatranje ponašanja koja su posledica neuspeha mentalizacije i povezivanje sa osećanjima koja ih prate. Takođe, važna je i otvorenost u traženju alternativa u tumačenju kroz otvarajuća pitanja i fokusiranje na događaj za događajem (Allen & Fonagy, 2006). Međutim, ove sve tehnike, po mišljenju autora, nisu dovoljne za promenu. Kada terapija dovoljno uznapreduje neophodno je uvesti interpretativno mentalizovanje, a potom i mentalizovanje transfera. Na ovom mestu se terapeut suočava

sa najvećim izazovom da pacijentu „otkrije šta se stvarno dešava“. Mentalizovanje transfera je pokušaj upoznavanja sa alternativnim viđenjem, odnosno suočavanjem pacijenta sa drugačijim objašnjenjem događaja (Allen & Fonagy, 2006). Mnogo lakše se ova tehnika sprovodi na grupnim seansama, gde je broj različitih perspektiva mnogo veći nego u individualnoj terapiji, na kojima se suočavaju samo mišljenje terapeuta i klijenta. Primena ove najsloženije tehnike ilustrovana je u narednom tekstu (u kurzivu), koji je preuzet i preveden iz „Handbook of Mentalization-Based Treatment“ (Allen & Fonagy, 2006).

Pacijent: *Vama nije stalo do mene. Mislite da sam dosadan.*

Terapeut: *Nisam sasvim siguran šta sam tačno uradio, ali mora da sam uradio nešto što Vas je navelo da budete uvereni u to što kažete. Imate li ideju šta sam to uradio?*

Pacijent: *Video sam Vas da gledate na sat.*

Terapeut: *Da, prisećam se toga. Verovatno je vaše osećanje bilo posledica verovanja da ne postoji drugo objašnjenje za moje gledanje na sat sem da mislim da ste dosadni.*

Pacijent: *Očigledno je da Vam je dosadno.*

Terapeut: *Zašto mislite da je toliko teško misliti o nekom drugom objašnjenju?*

Pacijent: *Ja sam mnogo dosadan. Uvek mislim da Vi ne želite da budete sa mnom i da biste radije bili na nekom drugom mestu.*

Terapeut: *Razumem. Dakle, kad ste me videli da gledam na sat pomislili ste da bih ja radije radio nešto drugo nego bio sa Vama?*

Pacijent: *Pomislio sam da sam Vas izgubio, osetio sam da ste otišli.*

Do sada je osmišljeno nekoliko oblika Tretmana zasnovanog na mentalizaciji. Prva verzija namenjena je osoba sa graničnim poremećajem koje se nalaze na bolničkom lečenju (Allen & Fonagy, 2006; Fonagy & Bateman, 2008b). Sazdana je od individualnih i grupnih psihoterapija koje vode različiti terapeuti i koje se odigravaju pet puta nedeljno. Praktikuju se i ekspresivni oblici psihoterapije, poput psihodrame. Maksimalno predviđeno vreme za sprovođenje ovakvog programa iznosi dve godine i po završetku pacijenti su u obavezi da ostanu u kontaktu sa terapeutom, da dolaze na kontrole i procene, ali je izbor samog oblika daljeg praćenja na njima. Klijenti koji, pak, imaju kapacitet za svakodnevni samostalni život, koji imaju stabilnu socijalnu podršku i stambeni prostor uključuju se u drugi vid MBT-a, koji ne traje više od godinu i po dana

(Allen & Fonagy, 2006; Fonagy & Bateman, 2008a). Njihovi problemi najčešće se odnose na teškoće u mentalizaciji u bliskim odnosima, te im nije potrebno lečenje u bolnici. Rad sa ovakvim klijentima sastoji se iz pedesetominutnih individualnih i devedesetominutnih grupnih seansi, koje se odigravaju jednom nedeljno uz učešće različitih terapeuta. Za efikasan tretman neophodno je pohađanje oba oblika rada. Naime, graničnim pacijentima je jako teško da u isto vreme misle i o sebi, ili da razumeju da drugi misle i o njima, dok slušaju tuđe probleme. Kada se dese takve situacije, oni se izgube u sopstvenim i tuđim unutrašnjim sadržajima, što ih dovodi do osećanja usamljenosti, i, na kraju, do izbegavanja drugih, ne bi li sačuvali sami sebe. Kao i hospitalizovani pacijenti, i oni učestvuju u timskom sagledavanju napredovanja tretmana na svaka tri meseca. Ovakva praksa omogućava da sva mišljenja budu uzeta u obzir, ali predstavlja i promociju mentalizacije kroz diskusiju o alternativnim viđenjima procesa. Na kraju, sam tretman prolazi kroz tri faze (Fonagy & Bateman, 2008a). Prva faza odnosi se na procenu pacijentovog kapaciteta za mentalizaciju, koju mu terapeut daje u pisanom obliku i o kojoj potom diskutuju. Između ostalog, cilj ovakvog postupka je smeštanje pacijentovih osećanja i ponašanja u individualni kontekst i razvijanje koherentnog narativa. Kao što je ranije navedeno, druga faza služi podsticanju rastućeg kapaciteta mentalizacije, pri čemu terapeut upotrebljava sve složenije tehnike, a poslednja faza služi kao priprema za rastanak i dogovor o načinu praćenja

12.5 Ograničenja studije

Iako pojedini rezultati deluju intrigantno i važno i mogu se razumeti iz ugla različitih teorija, potrebno je zadržati određeni stepen kritičkog razmatranja i uviđanja mogućih nedostataka ili ograničenja u daljem zaključivanju. Pokušaću da iznesem najvažnije nedoumice, te slabosti donešenih odluka (pošto su doprinosi već predstavljeni u prethodnim poglavljima). Većina njih je bila poznata i pre izvođenja studije, ali sam se sa nekim suočila nakon što je istraživački proces završen i pošto su tumačenje i refleksija nad podacima otvorili nova pitanja.

Kao što je na nekoliko mesta već izneto, korelacioni dizajn ovog doktorata sa sobom nosi određene specifičnosti. On odgovara nacrtima koji su primenjivani u najvećem broju sličnih istraživanja gde bi praćenje razvoja nekog fenomena (poput pojave kriminogenog ponašanja) moglo trajati desetinu godina i moralo da obuhvata

mnogo veći uzorak, kako bi se osiguralo da će broj ispitanika iz ciljane populacije biti dovoljno velik. Longitudinalni nacrt, pored toga što zahteva i veće finansije i broj istraživača koji bi ga sprovodio, biva dodatno komplikovan specifičnošću istraživane populacije, poput njene psihološke osetljivosti i ranjivosti ili nepredvidljivih životnih okolnosti koje dovode do povećane mobilnosti i prestanka učešća u istraživanju. Međutim, iako je korelacioni dizajn sa metodom poprečnog preseka prilikom uzorkovanja opravdan u ispitivanju sličnih fenomena u ovakvim okolnostima, i iako na brži i jednostavniji način donosi važna saznanja, on donosi i jasno ograničenje da se dobijeni rezultati mogu tumačiti u terminima povezanosti i korelacija, odnosno statističkih doprinosa i predikcije, ali ne i u terminima uzročno-posledičnih odnosa u praksi. Korak dalje može da se ode u budućnosti i da se dopunom postojećeg uzorka obezbede uslovi za sprovođenje modelovanja strukturalnim jednačinama (SEM analiza), te da se tada statistički ispita eventualni smer uticaja, ali i tada sa svešću da dobijeni model treba da bude potvrđen i u praksi.

Formiranje uzorka u ovakvim istraživanjima predstavlja jedan od najvećih izazova. Bilo da razmatramo populaciju traumatizovanih ili posebno delinkventne i adolescente bez roditeljskog staranja, sve su to vrlo heterogene populacije, a najčešće je dostupan vrlo ograničen uzorak onih koji zadovoljavaju određene kriterijume, te se uvek postavlja pitanje reprezentativnosti. U aktuelnoj studiji, rekla bih da je ovo manji problem jer je ispitana apsolutna većina adolescenata iz CZODO i praktično sve devojke iz doma u Kruševcu, te oko polovine maloletnika koji su počinili nasilna krivična dela, a koji zadovoljavaju formalne uslove za učešće u istraživanju. Neke činjenice, međutim, ograničavaju moć generalizacije rezultata: 1. iako reprezentativan, za zahtevnije analize ovo nije dovoljno veliki uzorak, 2. broj devojaka iz doma u Kruševcu je vrlo mali, i određene razlike u poređenju sa devojka koje vaninstitucionalno pohađaju meru suda i čine deo uzorka su dobijene, i 3. ostaje otvoreno pitanje šta se dešava sa adolescentima koji nisu zadovoljili uslove kontrolnih varijabli, odnosno koji su iskusili izrazitu obrazovnu deprivaciju, te nisu bili u stanju da popune upitnik, imaju IQ ispod proseka ili iskustvo psihijatrijskog lečenja. Pokušano je da se izbegnu uobičajeni problemi formiranja kontrolne grupe, gde su u dosadašnjim istraživanjima delinkventi ili traumatizovani poređeni sa opštom populacijom, koja ima veće obrazovanje, prosečno češće živi u celovitim porodicama te je, pretpostavlja se,

doživela manje lišavanja u odnosima vezanosti, nije institucionalizovana i verovatno je prosečno značajno manje traumatizovana (Milojević, 2012 i sl.). Određeni oprez u poređenju grupa ipak postoji: 1. deo delinkventkinja nije izmešten iz porodice, te je potencijalno i dalje u traumatičnom okruženju, ali su i učinile slabije prekršaje i ne nose se sa negativnim efektima izolacije, 2. imajući u vidu da znamo da su neki mladići iz CZODO činili sitne krađe i prestupe, opravdano je pretpostaviti da bi neki od njih možda kroz neku godinu završili sa krivičnom prijavom da nisu bili smešteni u domovima CZODO i 3. kako bi se napravila jasnija razlika među mladićima izabrani su samo oni koji su činili nasilna krivična dela, što otvara pitanje opravdanosti poređenja ovih delinkvenata sa delinkventkinjama koje su činile i nenasilna dela. Većina navedenih problema se nije mogla izbeći iz već opisane objektivne situacije, ali jedno potencijalno rešenje za razlikovanje među grupama može biti uvođenje nekog od upitnika za procenu agresivnog ponašanja (kao u Taubner & Curth, 2013), ali opet uz razlikovanje dve grupe. U ovoj studiji ovakva mera nije uključena jer odgovarajući upitnik nije prethodno isproban na našoj populaciji, a i procenjeno je da bi njegovo uvođenje bilo prenaporno za ispitanike.

Kada dalje razmišljam o varijablama u istraživanju čini mi se da bi, ipak, bilo zanimljivo da je uvedena i varijabla u kojoj bi se beležila informacija o vrsti traume koju su ispitanici doživeli, a koja je navedena u dosijeu, i da se kao takva koristila za poređenje grupa i dovodila u vezu sa skorovima upitnika za samoprocenu. Iako predmet ove studije nije validacija CTQ-SF, imajući u vidu skorove na idealizaciji, kao i nalaz da devojke iz kontrolne grupe izveštavaju o većoj traumi, ovakva varijabla bi možda doprinela boljem razumevanju rezultata. Takođe, još neke dodatne varijable, a koje se naknadno mogu izdvajati iz RFS, mogu biti zanimljive za dalje analize – učestalost krivičnih dela među članovima porodice, uzrast kada je ispitanik izdvojen iz akutne traume, karakteristike i broj bliskih ljudi i dr.

Uložen je trud da u istraživanju budu korišćeni najbolji instrumenti za procenu. Tako su prvi put korišćeni RFS i CTQ-SF u našoj zemlji. RFS nam omogućava da konačno adekvatno procenjujemo i sposobnost mentalizacije i da takvi rezultati budu prihvatljivi i komunikabilni za autore van ovih prostora, uz dosadašnje merenje samoprocene (Dimitrijevic, Hanak, Altaras Dimitrijevic, & Jolic Marjanovic,

submitted). No, važno je reći da je ovo prva studija sa RFS i da zbog toga što u Srbiji ne postoji drugi pouzdani koder, nije bilo moguće sprovesti standardnu proceduru računanja slaganja među koderima. U prvom delu diskusije razmatran je potencijalni uticaj ovog ograničenja na dobijene rezultate, te iako je zaključeno da nije mogao drastično da promeni smer povezanosti ili iskrivi podatke, određene varijacije u skorovima su bile moguće. Naročito imajući u vidu da sam ja zadavala i kodirala sve upitnike, da je bilo nemoguće zaboraviti tako intenzivne životne priče, te obezbediti slepo kodiranje. Naknadna vraćanja na intervju i stalno disciplinovanje u procesu kodiranja bili su deo pokušaja da se minimizuje taj efekat, a neispunjavanje svih hipoteza, te prosečno niske vrednosti na *RF skor* (koje su u skladu sa ranijim rezultatima) i slični rasponi u obe grupe, idu u prilog da nije bilo većeg sistematskog grešenja u korist očekivanja intervjuera/kodera.

Iako je CTQ-SF, takođe, prvi put korišćen kod nas, kao i RFS prošao je kroz dvostruki prevod i pokazao zadovoljavajuće pouzdanosti, te očekivane povezanosti sa drugom merom samoprocene. Kao što je već pomenuto, važno je uzeti u obzir da je CTQ-SF retrospektivna mera samoprocene i da, pored ograničenja koja idu ruku pod ruku sa ostalim skalama, ona podrazumeva i da će se ispitanici u dovoljnoj meri sećati događaja o kojima izveštavaju. Kao vid opreza uzeta je u obzir kontrolna skala instrumenta i stalno naglašavana činjenica da su u pitanju subjektivni izveštaji o stepenu i vrsti doživljene traume. Uz to, diskutovan je i način na koji ispitanici iz ovako specifične populacije, kao što su delinkventi, popunjavaju upitnike, što se kao ograničenje odnosi i na CTQ-SF i na ECR-r. Kao veliki potencijal ove studije ostaje mogućnost da se u budućnosti iskodiraju AAI u cilju dobijanja obrazaca vezanosti.

Pokušali smo da osmislimo takvu proceduru koja bi maksimalno minimalizovala otpor ispitanika, a optimalizovala vreme rada. Međutim, tek tokom samog ispitivanja sam bila u mogućnosti da procenim da li su se neki mladić ili devojka dovoljno opustili, što nije bio slučaj u svega par primera. Ono što je predstavljalo veći izazov jesu i vrlo kompleksne životne istorije i to što bi se neki podaci pojavljivali tek kako bi razgovor odmicao (detaljnije u odeljku 9.8). Na primer, bio je izazov voditi intervju kada ispitanici nikoga ne smatraju bliskim osobama, a roditelja nema ili su nasilnici. Uz ovo idu i mnoge druge situacije karakteristične za ovu populaciju: često menjanje staratelja,

nekoliko porodica živi u jednoj kući ili u više kuća u jednom dvorištu, puno braće i sestara koji brinu jedni o drugima, a nije značajna razlika u godinama među njima i slično. Greške u zadavanju intervjuja koje su iz toga proizašle, ipak, nisu mogle značajno uticati na procenu skora mentalizacije, pošto se odnose na pitanja koja ne provociraju refleksiju, ali će se možda, ukoliko se u budućnosti bude izvodio AAI obrazac, pokazati kao važne. Konačno, istraživači koji su prvenstveno zainteresovani za procenu crta ličnosti bi zamerili na redosledu zadavanja instrumenata koji je ovde korišćen, jer je intervju mogao da značajno oboji tumačenje sadržaja upitnika. U ovoj studiji su poštovane preporuke autora AAI (George, Caplan, & Main, 1985) da se on zadaje prvi iz nekoliko razloga: 1. kapacitet za mentalizaciju je možda i najvažniji ispitivani koncept, 2. vrlo je zahtevan i intenzivan i postojala je šansa da ispitanici nakon popunjavanja upitnika budu već zasićeni i da traže pauze tokom intervjuja koje nisu dozvoljene, 3. pretpostavili smo da sadržaj AAI neće na negativan način uticati na popunjavanje ECR-rr jer bi sadržaj oba instrumenta trebalo da provocira vezanost i 4. iako CTQ-SF procenjuje drugačije konstrukte, njegova uloga u studiji je više nalikovala kontrolnoj varijabli i pretpostavljeno je da će eventualno izmenjeno popunjavanje ovog upitnika doneti najmanje štete, pogotovo jer su svi ispitanici dobili isti tretman i redosled u popunjavanju.

13. Završna razmatranja i zaključak

Na kraju, postavlja se pitanje šta smo naučili iz ovih nalaza? S jedne strane dobili smo uvid u još neke specifičnosti emocionalnog života maloletnih prestupnika, štíćenika domova za decu i omladinu bez roditeljskog staranja i traumatizovanih adolescenata generalno. Čini se da imamo vrlo jasne pokazatelje da traumatizovane adolescente, štíćenike pravosudnog sistema i sistema socijalne zaštite, karakteriše slabiji kapacitet za mentalizaciju i izveštavanje o negativnijim unutrašnjim radnim modelima u poređenju sa opštom populacijom vršnjaka. Kada, pak, dođemo do poređenja te dve grupe, vidimo da mladići koji su činili nasilna krivična dela imaju značajno snižen skor refleksivne funkcije u odnosu na ostale ispitanike, da razlike u stilu vezanosti nisu dobijene, a da devojke iz domova za nezbrinutu decu izveštavaju o većem iskustvu traume u ranom detinjstvu u poređenju sa ostalim ispitanicima. Takođe, pokazano je i da štíćenice doma u Kruševcu karakteriše veća učestalost seksualnog zlostavljanja i generalnog doživljaja intenziteta traumatskog iskustva, kao i snižen kapacitet za mentalizaciju u poređenju sa neinstitucionalizovanim prestupnicama. Ovakvi nalazi tumačeni su u skladu sa psihodinamskim teorijama o razvoju selfa, internalizaciji traume, mehanizmima u osnovi (izgradnje) vezanosti i mentalizacije, te shvatanjima delinkvencije kao posledice različitih procesa, poput identifikacije sa agresorom, retraumatizacije i/ili protesta pravog selfa protiv lažnog.

Razmatrane su i kliničke implikacije nalaza, u smislu mera prevencije i tretmana. U prvu grupu spadale su preporuke koje su se ticale: 1. izmeštanja deteta iz nasilne sredine i obezbeđivanja bezbednog i psihološki sigurnog prostora, 2. rada sa roditeljima na osveščivanju njihovih trauma i izgradnji kapaciteta da mentalizuju potrebe deteta, i 3. edukacije zajednice o štetnosti fizičkog kažnjavanja i mogućim alternativnim oblicima vaspitavanja. Posebno je diskutovan i postojeći pristup i način rada i u vaspitno-popravnim institucijama, kao i u ustanovama socijalne zaštite, i u skladu s tim su predložene i sistemske promene. Detaljnije su prikazana dva psihoterapijska oblika tretmana koji bi bili adekvatni za rad sa traumatizovanim adolescentima, te jedan psihološki program koji se pokazao efikasnim u radu i s mladićima i s devojka s problemima u ponašanju.

S druge strane, doprinos jedne studije može se ogledati i kroz nova pitanja i ideje koje su iz nje proizašle. Tako na osnovu ovih rezultata vidimo da razlike između delinkvenata i neosuđivanih traumatizovanih vršnjaka nisu tako očite i jasne kako pokazuju studije medijacije u opštoj populaciji ili poređenja s nekliničkim uzorcima, kao i da je ova tema u empirijskom smislu tek načeta. Posebno treba istaći da specifičnosti delinkventkinja u kvantitativnom obliku u odnosu na kontrolnu grupu nisu pronađene, a da su se one, pak, značajno razlikovale od delinkvenata. Rekal bih da ovim nalazima potreba za detaljnijim ispitivanjem kriminala među devojkama biva posebno podržana.

Potom, čini mi se da postoji potreba za većim uključivanjem kliničkih uzoraka i formiranjem odgovarajućih kontrolnih grupa u budućim istraživanjima medijatorskih efekata. Deluje i da, kako istraživački proces, tako i dobijeni nalazi otvaraju pitanja šta mere poznati i priznati psihološki instrumenti u ovakvim uzorcima, kao i koja bi metodologija (npr. posmatranje/intervju/upitnik, kvantitativna/kvalitativna i slično) bila najprimerenija i najinformativnija.

Izdvojili su se, takođe, i predlozi za dodatne sekundarne analize koje bi uključivale AAI skorove, spajanje uzorka sa uzorcima iz drugih zemalja, čime bi se omogućila primena strukturalnog modelovanja, potom analizu medijacije sa već postojećim podacima, te poređenje grupa u specifičnim skorovima refleksivne funkcije (na primer, mentalizacija traume u odnosu vezanosti). Konačno, mislim i da ovakvi rezultati daju potporu projektima usmerenim na istraživanje efekata različitih pravaca u psihoterapiji koji se zasnivaju na razvoju i unapređenju mentalizacije delinkvenata, ali i traumatizovanih adolescenata generalno.

14. Literatura

- Abram, K. M., Teplin, L. A., Charles, D. R., Longworth, S. L., McClelland, G. M., & Dulcan, M. K. (2004). Posttraumatic stress disorder and trauma in youth in juvenile detention. *Archives of general psychiatry*, *61*(4), 403-410.
doi:10.1001/archpsyc.61.4.403.
- Agnew, R. (2005). *Juvenile Delinquency: Causes and Control*. Los Angeles, CA: Roxbury.
- Agnew, R. (2009). The contribution of “mainstream” theories to the explanation of female delinquency. In: M.A. Zahn (Ed.). *The delinquent girl*, 7-29. Philadelphia: Temple University Press.
- Ainsworth, M. S. (1979). Infant–mother attachment. *American psychologist*, *34*(10), 932-937.
- Allen, J. G., & Fonagy, P. (eds.). (2006). *The handbook of mentalization-based treatment*. John Wiley & Sons.
- Allen, J. G., Fonagy, P., & Bateman, A. (2008). *Mentalizing in clinical practice*. American Psychiatric Pub.
- Allen, J. G., Fonagy, P., & Bateman, A. (2010). Strategies to reduce the impact: clinical treatment The role of mentalizing in treating attachment trauma. In: R. A. Lanius, E. Vermetten & C. Pain (eds.). *The Impact of Early Life Trauma on Health and Disease: The Hidden Epidemic*, 247-256. Cambridge: Cambridge University Press.
- Allen, J.P. (2008). The Attachment system in Adolescence. In: J. Cassidy & PR. Shaver (eds.). *Handbook of Attachment. Theory, Research, and Clinical Applications*, 419-435. New York & London: The Guilford Press.
- Allison, K. C., Grilo, C. M., Masheb, R. M., & Stunkard, A. J. (2007). High self-reported rates of neglect and emotional abuse, by persons with binge eating disorder and night eating syndrome. *Behaviour research and therapy*, *45*(12), 2874-2883. doi: 10.1016/j.brat.2007.05.007
- Ammaniti, M., Van Ijzendoorn, M. H., Speranza, A. M., & Tambelli, R. (2000). Internal working models of attachment during late childhood and early adolescence: An

- exploration of stability and change. *Attachment & Human Development*, 2(3), 328-346. <http://dx.doi.org/10.1080/14616730010001587>
- APA (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders American Psychiatric Association. D.S.M. 5*. Washington, DC.
- Asscher, J. J., van Vugt, E. S., Stams, G. J. J., Deković, M., Eichelsheim, V. I., & Yousfi, S. (2011). The relationship between juvenile psychopathic traits, delinquency and (violent) recidivism: A meta-analysis. *Journal of child psychology and psychiatry*, 52(11), 1134-1143. doi: 10.1111/j.1469-7610.2011.02412.x
- Bakermans-Kranenburg, M. J., & Van IJzendoorn, M. H. (1993). A psychometric study of the Adult Attachment Interview: Reliability and discriminant validity. *Developmental psychology*, 29(5), 870-879.
- Bakermans-Kranenburg, M. J., & van IJzendoorn, M. H. (2009). The first 10,000 Adult Attachment Interviews: Distributions of adult attachment representations in clinical and non-clinical groups. *Attachment & human development*, 11(3), 223-263. <http://dx.doi.org/10.1080/14616730902814762>
- Baron-Cohen, Simon. (2011). *Zero Degrees of Empathy: A New Theory of Human Cruelty*. London: Allen Lane
- Bartusch, D. J., & Matsueda, R. L. (1996). Gender, reflected appraisals, and labeling: A cross-group test of an interactionist theory of delinquency. *Social Forces*, 75(1), 145-176.
- Bateman, A. W., & Fonagy, P. (2004). Mentalization-based treatment of BPD. *Journal of personality disorders*, 18(1), 36-51.
- Bateman, A., & Fonagy, P. (2008). Comorbid antisocial and borderline personality disorders: mentalization-based treatment. *Journal of clinical psychology*, 64(2), 181-194. doi: 10.1002/jclp.20451
- Bateman, A., & Fonagy, P. (2010). Mentalization based treatment for borderline personality disorder. *World psychiatry*, 9(1), 11-15. doi: 10.1002/j.2051-5545.2010.tb00255.x
- Bateman, A., Fonagy, P. & Allen, J.G. (2009). Theory and Practice of Mentalization-Based Therapy. In: G. O. Gabbard (ed.) *Textbook of Psychotherapeutic Treatments*, Washington, D.C.: American Psychiatric Publishing, Inc.

- Berlin LJ, Zeanah CH & Lieberman AF (2008). Prevention and intervention programs for Supporting Early Attachment Security. In: J. Cassidy & PR. Shaver (eds.). *Handbook of Attachment. Theory, Research, and Clinical Applications*, 745-61. New York: The Guilford Press.
- Bernstein DP, Fink L. (1998). *Childhood Trauma Questionnaire. A retrospective self-report. Manual*. San Antonio, TX: The Psychological Corporation, Harcourt Brace & Company
- Bernstein, D. P., Stein, J. A., Newcomb, M. D., Walker, E., Pogge, D., Ahluvalia, T., ... & Zule, W. (2003). Development and validation of a brief screening version of the Childhood Trauma Questionnaire. *Child abuse & neglect*, 27(2), 169-190. [http://dx.doi.org/10.1016/S0145-2134\(02\)00541-0](http://dx.doi.org/10.1016/S0145-2134(02)00541-0)
- Bion, W.R. (1962). The Psycho-Analytic Study of Thinking. *Int. J. Psycho-Anal.*, 43. 306-310
- Blackwell, B.S. & Eschholz, S. (2002). Sex Differences in Rational Choice: Traditional Tests and New Directions. In: by A. R. Piquero and S. G. Tibbetts (eds.). *Rational Choice and Criminal Behavior: Recent Research and Future Challenges*, 109–136. New York: Routledge.
- Blos, P. (1979). *Adolescent passage*. International Universities Press.
- Bolbi, Dž. (2006). Kratkoročne posledice odvajanja deteta od majke. U: J. Mirić i A. Dimitrijević (ur.). *Afektivno vezivanje, zbornik 7*, 37-46. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Boney-McCoy, S., & Finkelhor, D. (1995). Psychosocial sequelae of violent victimization in a national youth sample. *Journal of consulting and clinical psychology*, 63(5), 726-736.
- Bottcher, J. (2001). Social practices of gender: How gender relates to delinquency in the everyday lives of high-risk youths. *Criminology*, 39(4), 893-932.
- Bouchard, M. A., Target, M., Lecours, S., Fonagy, P., Tremblay, L.-M., Schachter, A., & Stein, H. (2008). Mentalization in adult attachment narratives: Reflective functioning, mental states, and affect elaboration compared. *Psychoanalytic Psychology*, 25, 47– 66. doi:10.1037/0736- 9735.25.1.47
- Bowlby, J. (1944). Forty-four juvenile thieves: Their characters and home life. *International Journal of Psychoanalysis*, 25(19-52), 107-127.

- Bowlby, J. (1951). *Maternal care and mental health* (Vol. 2). Geneva: World Health Organization.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Attachment* (Vol. 1). New York: Basic Books
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss: Separation: Anxiety and anger* (Vol. 2). New York: Basic Books
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss: Loss, sadness and depression* (Vol. 3). New York: Basic Books.
- Brening, K., Soenens, B., Braet, C., & Bosmans, G. (2011). An adaptation of the Experiences in Close Relationships Scale-Revised for use with Children and Adolescents. *Journal of Social and Personal Relationships* 28, 1048–1072. doi:10.1177/0265407511402418
- Brent, B.K., Fonagy, P. (2014). A mentalization-based treatment approach to disturbances of social understanding. In: PH. Lysaker, G. Diamaggio, M. Brüne (Eds.). *Social cognition and metacognition in schizophrenia: Psychopathology and treatment approaches*, 245–259. Waltham, MA: Academic Press.
- Bretherton, I. (1992). The origins of attachment theory: John Bowlby and Mary Ainsworth. *Developmental psychology*, 28(5), 759-775.
- Bretherton, I., & Munholland, KA. (2008). Internal Working models in Attachment relationships. Elaborating a central construct in Attachment Theory. In: J. Cassidy & PR. Shaver (eds.). *Handbook of Attachment. Theory, Research, and Clinical Applications*, 102-31. New York: The Guilford Press.
- Briggs-Gowan, M. J., Carter, A. S., Clark, R., Augustyn, M., McCarthy, K. J., & Ford, J. D. (2010). Exposure to potentially traumatic events in early childhood: differential links to emergent psychopathology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 51(10), 1132-1140. doi: 10.1111/j.1469-7610.2010.02256.x
- Burlingham, D., & Freud, A. (1944). *Infants without families*. Oxford, England: Allen & Unwin
- Chamberlain, P., Leve, L. D., & DeGarmo, D. S. (2007). Multidimensional treatment foster care for girls in the juvenile justice system: 2-year follow-up of a randomized clinical trial. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 75, 187–193. doi: 10.1037/0022-006X.75.1.187

- Chesney-Lind, M. (2002). Criminalizing victimization: The unintended consequences of pro-arrest policies for girls and women. *Criminology & Public Policy*, 2(1), 81-90. doi: 10.1111/j.1745-9133.2002.tb00108.x
- Chesney-Lind, M., & Sheldon, R. (1992). *Girls, Delinquency, and Juvenile Justice*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole
- Chiesa, M., & Fonagy, P. (2014). Reflective function as a mediator between childhood adversity, personality disorder and symptom distress. *Personality and mental health*, 8(1), 52-66. doi: 10.1002/pmh.1245
- Chung, Y. S., Barch, D., & Strube, M. (2014). A meta-analysis of mentalizing impairments in adults with schizophrenia and autism spectrum disorder. *Schizophrenia bulletin*, 40(3), 602-616. doi: 10.1093/schbul/sbt048
- Coan, J.A. (2008). Toward a Neuroscience of Attachment. In: J. Cassidy & P.R. Shaver (eds.). *Handbook of Attachment. Theory, Research, and Clinical Applications*, 241-69. New York & London: The Guilford Press.
- Costello, B. J., & Mederer, H. J. (2003). A control theory of gender difference in crime and delinquency. In: CL. Britt & MR. Gottfredson. (eds.). *Control theories of crime and delinquency*, 77-108. Piscataway, NJ: Transaction..
- Crowell, J. A., Fraley, R. C., & Shaver, P. R. (1999). Measurement of individual differences in adolescent and adult attachment. In: J. Cassidy & P.R. Shaver (Eds.). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications*, 434-465. New York: Guilford Press.
- Cyr, C., Euser, E. M., Bakermans-Kranenburg, M. J., & Van Ijzendoorn, M. H. (2010). Attachment security and disorganization in maltreating and high-risk families: A series of meta-analyses. *Development and psychopathology*, 22(01), 87-108. doi:10.1017/S0954579409990289
- Deklyen, M., & Greenberg, M.T. (2008). Attachment and Psychopathology in Childhood. In: J. Cassidy & P.R. Shaver (eds.). *Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications*, 637-65. New York: The Guilford Press.
- Dieperink, M., Leskela, J., Thuras, P., & Engdahl, B. (2001). Attachment style classification and posttraumatic stress disorder in former prisoners of war. *American Journal of Orthopsychiatry*, 71(3), 374-378. <http://dx.doi.org/10.1037/0002-9432.71.3.374>

- Dimitrijevic, A., Hanak, N., Altaras Dimitrijevic, A., & Jolic Marjanovic, Z. (submitted). Mentalization Scale (MentS): A Proposed New Measure for the Assessment of Mentalizing Capacity. *Journal of Personality Assessment*.
- Diseth, T. H. (2005). Dissociation in children and adolescents as reaction to trauma—an overview of conceptual issues and neurobiological factors. *Nordic journal of psychiatry*, *59*(2), 79-91. <http://dx.doi.org/10.1080/08039480510022963>
- Dixon, A., Howie, P., & Starling, J. (2004). Psychopathology in female juvenile offenders. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, *45*(6), 1150-1158(1159).
- Dobash, R.P., Dobash, R. E., Wilson, M., & Daly, M. (2011). The myth of sexual symmetry in marital violence. In: M. Kimmel & A. Aronson (Eds.). *The gendered society reader*, 618–630, (4th ed.). Oxford University Press New York.
- Dozier, M., & Rutter, M. (2008). Challenges to the development of attachment relationships faced by young children in foster and adoptive care. In: J. Cassidy & P.R. Shaver (eds.). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications*, 2, 698-717. New York: The Guilford Press.
- Dozier, M., Stowall-McClough, K.C., & Albus, K.E (2008). Attachment and Psychopathology in Adulthood. In: J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.). *Handbook of Attachment. Theory, Research, and Clinical Applications*, 718–44. New York, London: The GulfordPress.
- Elliott, D. S. (Ed.). (1998). *Blueprints for violence prevention*. Boulder: Institute of Behavioral Science, University of Colorado.
- Ensink, K., Bégin, M., Normandin, L., & Fonagy, P. (2016). Maternal and child reflective functioning in the context of child sexual abuse: pathways to depression and externalising difficulties. *European journal of psychotraumatology*, *7*. doi: 10.3402/ejpt.v7.30611
- Ensink, K., Berthelot, N., Bernazzani, O., Normandin, L., & Fonagy, P. (2014). Another step closer to measuring the ghosts in the nursery: preliminary validation of the Trauma Reflective Functioning Scale. *Frontiers in psychology*, *5*, 1471. <http://dx.doi.org/10.3389/fpsyg.2014.01471>
- Ensink, K., Normandin, L., Target, M., Fonagy, P., Sabourin, S. and Berthelot, N. (2015), Mentalization in children and mothers in the context of trauma: An

- initial study of the validity of the Child Reflective Functioning Scale. *British Journal of Developmental Psychology*, 33: 203–217. doi: 10.1111/bjdp.12074
- Fairchild, A. J., & Finney, S. J. (2006). Investigating validity evidence for the experiences in close relationships-revised questionnaire. *Educational and Psychological Measurement*, 66(1), 116-135. doi: 10.1177/0013164405278564
- Farr, C. N. (2000). Female to Male Dating Violence: Borderline Personality Characteristics, Attachment Style, Psychopathology, and Motivation (Doctoral dissertation, West Virginia University).
- Farrer, T. J., Frost, R. B., & Hedges, D. W. (2013). Prevalence of traumatic brain injury in juvenile offenders: a meta-analysis. *Child neuropsychology*, 19(3), 225-234. <http://dx.doi.org/10.1080/09297049.2011.647901>
- Fazel, S., Doll, H., & Långström, N. (2008). Mental disorders among adolescents in juvenile detention and correctional facilities: a systematic review and metaregression analysis of 25 surveys. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 47(9), 1010-1019. <http://dx.doi.org/10.1097/CHI.ObO13e31817eef3>
- Fearon, R. P., Bakermans-Kranenburg, M. J., Van IJzendoorn, M. H., Lapsley, A. M., & Roisman, G. I. (2010). The significance of insecure attachment and disorganization in the development of children's externalizing behavior: a meta-analytic study. *Child development*, 81(2), 435-456. doi: 10.1111/j.1467-8624.2009.01405.x
- Fischer-Kern, M., Buchheim, A., Hörz, S., Schuster, P., Doering, S., Kapusta, N. D., . . . Fonagy, P. (2010). The relationship between personality organization, reflective functioning, and psychiatric classification in borderline personality disorder. *Psychoanalytic Psychology*, 27, 395– 409. doi:10.1037/a0020862
- Fischer-Kern, M., Tmej, A., Kapusta, N. D., Naderer, A., Leithner-Dziubas, K., Löffler-Stastka, H., & Springer-Kremser, M. (2007). [The capacity for mentalization in depressive patients: a pilot study]. *Zeitschrift für Psychosomatische Medizin und Psychotherapie*, 54(4), 368-380.
- Fonagy, P. & Bateman, A. (2008b). Mentalization-Based Treatment of Borderline Personality Disorder. In: E. L. Jurist, A. Slade & S. Bergner (eds.) *Mind to*

- Mind, Infant Research, Neuroscience, and Psychoanalysis*, New York: Other Press.
- Fonagy, P. & Target, M. (2008). Attachment, trauma and Psychoanalysis – Where psychoanalysis meets neuroscience. In: E. L. Jurist, A. Slade & S. Bergner (ed.) *Mind to Mind, Infant Research, Neuroscience, and Psychoanalysis 15-49*, New York: Other Press.
- Fonagy, P. (2001). *Attachment theory and psychoanalysis*. New York: Other press
- Fonagy, P. (2004). The Developmental Roots. In: F. Pfafflin & G. Adshead (eds.). *A matter of security: The application of attachment theory to forensic psychiatry and Psychotherapy, Forensic Focus 25, 13-56*. London and New York: Jessica Kingsley Publishers
- Fonagy, P., & Bateman, A. (2008a). The development of borderline personality disorder-A mentalizing model. *Journal of personality disorders, 22*(1), 4-21.
- Fonagy, P., & Bateman, A. W. (2007). Mentalizing and borderline personality disorder. *Journal of Mental Health, 16*(1), 83-101. doi: 10.1080/09638230601182045
- Fonagy, P., & Luyten, P. (2009). A developmental, mentalization-based approach to the understanding and treatment of borderline personality disorder. *Development and psychopathology, 21*(04), 1355-1381. doi:10.1017/S0954579409990198
- Fonagy, P., & Target, M. (1997). Attachment and reflective function: Their role in self-organization. *Development and psychopathology, 9*(04), 679-700.
- Fonagy, P., & Target, M. (2005). Bridging the transmission gap: An end to an important mystery of attachment research? *Attachment & Human Development, 7*, 333–343. doi: 10.1080/14616730500269278
- Fonagy, P., Gergely, G., Jurist, E., & Target, M. (2002). *Affect Regulation, Mentalization, and the Development of the Self*. New York: Other Press.
- Fonagy, P., Leigh, T., Steele, M., Steele, H., Kennedy, R., Mattoon, G., Target, M., & Gerber, A. (1996). The relation of attachment status, psychiatric classification, and response to psychotherapy. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 64*, 22–31.
- Fonagy, P., Luyten, P., Moulton-Perkins, A., Lee, Y. W., Warren, F., Howard, S., ... & Lowyck, B. (2016). Development and validation of a self-report measure of

- mentalizing: the Reflective Functioning Questionnaire. *PloS One*, 11(7), e0158678. <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0158678>
- Fonagy, P., Steele, H., & Steele, M. (1991). Maternal representations of attachment during pregnancy predict the organization of infant-mother attachment at one year of age. *Child Development*, 62, 891-905.
- Fonagy, P., Steele, M., Steele, H., Higgitt, A., & Target, M. (1994). The Emanuel Miller Memorial Lecture 1992 The Theory and Practice of Resilience. *Journal of child psychology and psychiatry*, 35(2), 231-257.
- Fonagy, P., Steele, M., Steele, H., Leigh, T., Kennedy, R., Matton, G., & Target, M. (1995). Attachment, the reflective self and borderline states: The predictive specificity of the Adult Attachment Interview and pathological emotional development. In: S. Goldberg, R. Muir, & J. Kerr (Eds.), *Attachment theory: Social, developmental, and clinical perspectives* (pp. 233–278). New York: Analytic Press.
- Ford, J. D., Chapman, J., MACK, J. M., & Pearson, G. (2006). Pathways from traumatic child victimization to delinquency: Implications for juvenile and permanency court proceedings and decisions. *Juvenile and Family Court Journal*, 57(1), 13-26.
- Fonagy, P., Target, M., Steele, H., & Steele, M. (1998). *Reflective-functioning manual, version 5.0, for application to adult attachment interviews*. London: University College London.
- Fonagy, P., Target, M., Steele, M, Steele, H., Leigh, T., Levinson, A., & Kennedy R. (1997). Morality, Disruptive Behavior, Borderline personality disorder, Crime, and their Relationship to Security of Attachment. In L. Atkinson & K.J. Zucker (eds.). *Attachment and Psychopatology*, 223-276. New York & London: The Guilford Press.
- Ford, J. D., Chapman, J., MACK, J. M., & Pearson, G. (2006). Pathways from traumatic child victimization to delinquency: Implications for juvenile and permanency court proceedings and decisions. *Juvenile and Family Court Journal*, 57(1), 13-26.
- Fortier, M. A., DiLillo, D., Messman-Moore, T. L., Peugh, J., DeNardi, K. A., & Gaffey, K. J. (2009). Severity of child sexual abuse and revictimization: The

- mediating role of coping and trauma symptoms. *Psychology of Women Quarterly*, 33(3), 308-320. doi: 10.1111/j.1471-6402.2009.01503.x
- Fraley, R. C. (2006). Information on the Experiences in Close Relationships-Revised (ECR-R) Adult Attachment Questionnaire. Retrieved October 25, 2006, from <http://www.psych.uiuc.edu/~rcfraley/measures/ecrr.htm>
- Freyd, J. J., DePrince, A. P., & Gleaves, D. H. (2007). The state of betrayal trauma theory: Reply to McNally—Conceptual issues, and future directions. *Memory*, 15(3), 295-311. doi: 10.1080/09658210701256514
- Gaarder, E., & Belknap, J. (2002). Tenuous Borders: Girls Transferred to Adult Court. *Criminology* 40(3), 481–517.
- George, C., & West, M. (2011). The adult attachment projective picture system: integrating attachment into clinical assessment. *Journal of personality assessment*, 93(5), 407-416. <http://dx.doi.org/10.1080/00223891.2011.594133>
- George, C., Kaplan, N., & Main, M. (1985). *Adult attachment interview (AAI)*. Unpublished manuscript, university of California at Berkeley.
- Gerdner, A., & Allgulander, C. (2009). Psychometric properties of the swedish version of the childhood trauma questionnaire-short form (CTQ-SF). *Nordic journal of psychiatry*, 63(2), 160-170. <http://dx.doi.org/10.1080/08039480802514366>
- Goldenson, J., Geffner, R., Foster, S. L., & Clipson, C. R. (2007). Female domestic violence offenders: Their attachment security, trauma symptoms, and personality organization. *Violence and Victims*, 22(5), 532-545. <http://dx.doi.org/10.1891/088667007782312186>
- Gove, W. R., & Herb, T. R. (1974). Stress and mental illness among the young: A comparison of the sexes. *Social Forces*, 53(2), 256-265.
- Graham, J. M., & Unterschute, M. S. (2014). A Reliability Generalization Meta-Analysis of Self-Report Measures of Adult Attachment. *Journal of personality assessment*, (ahead-of-print), 1-11. doi: 10.1080/00223891.2014.927768
- Hanak, N. (2006). Pregled metoda i tehnika za procenu afektivnog vezivanja. U: J. Mirić i A. Dimitrijević (ur.). *Afektivno vezivanje, zbornik 7*, 61-80. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

- Hanak, N., & Dimitrijevic, A. (2013). A Serbian Version of Modified and Revised Experiences in Close Relationships Scale (SM–ECR–R). *Journal of personality assessment, 95*(5), 530-538. doi: 10.1080/00223891.2013.778271
- Hoeve, M., Stams, G. J. J. M., Van der Put, C. E., Dubas, J. S., Van der Laan, P. H., & Gerris, J. R. M. (2012). A meta-analysis of J Abnorm Child Psychol attachment to parents and delinquency. *Journal of Abnormal Child Psychology, 40*, 771–785. doi: 10.1007/s10802-011-9608-1
- Hofman, M. (2003). *Empatija i moralni razvoj*. Beograd: Dereta
- Huang, G., Zhang, Y., Momartin, S., Cao, Y., & Zhao, L. (2006). Prevalence and characteristics of trauma and posttraumatic stress disorder in female prisoners in China. *Comprehensive psychiatry, 47*(1), 20-29.
<http://dx.doi.org/10.1016/j.comppsy.2005.04.004>
- Jolliffe, D., & Farrington, D. P. (2004). Empathy and offending: A systematic review and meta-analysis. *Aggression and violent behavior, 9*(5), 441-476.
<http://dx.doi.org/10.1016/j.avb.2003.03.001>
- Jovašević, D. (2006). *Leksikon krivičnog prava*. Beograd: Službeni glasnik
- Jurist, E. L., Slade, A. E., & Bergner, S. E. (2008). *Mind to mind: Infant research, neuroscience, and psychoanalysis*. Other Press.
- Kempton, T., & Forehand, R. (1992). Suicide attempts among juvenile delinquents; the contribution of mental health factors. *Behaviour research and therapy, 30*(5), 537-541.
- Kerr, M., Stattin, H., Engels, R.C.M.E., Overbeek, G & Andershed, AK. (2010). *Understanding Girls' Problem Behavior How Girls' Delinquency Develops in the Context of Maturity and Health, Co-occurring Problems, and Relationships*. Welley-Blackwell
- Klein, M. (1935). A contribution to the psychogenesis of manic-depressive states. In: *The writings of Melanie Klein, 236-289*. London: Hogarth Press, 1975
- Kohut, H. (1977). *The restoration of the self*. Connecticut: International Universities Press Inc.
- Kohut, H. (1999). *Psihoanaliza između krivice i tragizma*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Kuipers, S. G., & Bekker, M. (2012). Attachment, mentalization and eating disorders: a review of studies using the adult attachment interview. *Current Psychiatry Reviews*, 8(4), 326-336. <http://dx.doi.org/10.2174/157340012803520478>
- Leve, L. D., & Chamberlain, P. (2007). A randomized evaluation of Multidimensional Treatment Foster Care: Effects on school attendance and homework completion in juvenile justice girls. *Research on Social Work Practice*, 17, 657–663. doi: 10.1177/1049731506293971
- Levinson, A., & Fonagy, P. (2004). Offending and Attachment: The Relationship between Interpersonal Awareness and Offending in a Prison Population with Psychiatric Disorder. *Canadian Journal of Psychoanalysis/Revue Canadienne de Psychanalyse*, 225 - 251. doi: 10.1002/j.2167-4086.2009.tb00406.x.
- Lionetti, F., Pastore, M., & Barone, L. (2015). Attachment in institutionalized children: A review and meta-analysis. *Child abuse & neglect*, 42, 135-145. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chiabu.2015.02.013>
- Lyons, J. S., Royce Baerger, D., Quigley, P., Erlich, J., & Griffin, E. (2001). Mental health service needs of juvenile offenders: A comparison of detention, incarceration, and treatment settings. *Children's Services: Social Policy, Research, and Practice*, 4(2), 69-85. http://dx.doi.org/10.1207/S15326918CS0402_2
- Ljubičić, M. (2006). Kretanje maloljetnog prestupništva u Srbiji u periodu 1980-2004: interpretacija zvaničnih statističkih podataka o nekim osobinama maloljetnika osuđena za krivična djela u svjetlu socioloških teorija. *Sociološki pregled*, 40(4), 589-13.
- Main, M., & Solomon, J. (1990). Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth Strange Situation. In: M. Greenberg, D. Cicchetti, & M. Cummings (eds.). *Attachment in the preschool years: Theory, research, and intervention*, 1, 121-160. The University of Chicago Press
- Marvin, R. S., & Britner, P. (2008). Normative development: The ontogeny of attachment. In: J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications*, 269-294. New York: Guilford Press

- Matheson, S. L., Shepherd, A. M., Pinchbeck, R. M., Laurens, K. R., & Carr, V. J. (2013). Childhood adversity in schizophrenia: a systematic meta-analysis. *Psychological Medicine*, 43(02), 225-238. doi: 10.1017/S0033291712000785
- Mikulincer, M., Shaver, P. R., & Pereg, D. (2003). Attachment theory and affect regulation: The dynamics, development, and cognitive consequences of attachment-related strategies. *Motivation and emotion*, 27(2), 77-102. doi: 10.1023/A:1024515519160
- Miller, J., & Mullins, C. W. (2009). Feminist theories of girls' delinquency. In: M.A. Zahn (Ed.). *The delinquent girl*, 30-49. Philadelphia: Temple University Press.
- Milojević, S. (2012). *Vežanost, empatija i emocionalna inteligencija maloletnih pretpupnika. (Master rad)*, Filozofski fakultet, Beograd
- Milojević, S., & Banjac, S. (2014). Specifičnosti emocionalnog života maloletnih pretpupnika. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja 1-2*, 29-43.
- Milojević, S., & Dimitrijević, A. (2014). Empathic capacity of delinquent convicted minors. *Psihologija*, 47(1), 65-79. doi: 10.2298/PSI1401065M
- Milojević, S., & Dimitrijević, A. (2012). Socioemocionalni model maloletničke delinkvencije i njegove praktične implikacije. *Engrami*, 34(4), 71-85.
- Milojević, S., Altaras Dimitrijević, A., Jolić Marjanović, Z., & Dimitrijević, A. (2016). Bad past, gloomy future: The trait emotional intelligence profile of juvenile offenders. *Personality and Individual Differences*, 94, 295-298. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2016.01.040>
- Mirić, J. i Dimitrijević A. (2006). Poreklo i priroda vežanosti. U: J. Mirić i A. Dimitrijević (ur.). *Afektivno veživanje, zbornik 7*, 10-34. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Mitchell, A.S., & Black, M.J. (1995). *Freud and beyond. The History of Modern Psychoanalytic Thought*. BasicBooks.
- Moffitt, T. E. (Ed.). (2001). *Sex differences in antisocial behaviour: Conduct disorder, delinquency, and violence in the Dunedin Longitudinal Study*. Cambridge University Press.

- Moffitt, T.E. (1993). "Life-course-persistent" and "Adolescence-limited" Antisocial behavior: A Developmental Taxonomy. *Psychological Review*, 100, 674-701.
- Möller, C., Falkenström, F., Holmqvist L. M., & Holmqvist, R. (2014). Mentalizing in young offenders. *Psychoanalytic psychology*, 31(1), 84-89.
<http://dx.doi.org/10.1037/a0035555>
- Moore, J. W., & Hagedorn, J. (2001). *Female gangs: A focus on research*. US Department of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
- Morgan, J., & Hawton, K. (2004). Self-reported suicidal behavior in juvenile offenders in custody: Prevalence and associated factors. *Crisis*, 25(1), 8-11.
<http://dx.doi.org/10.1027/0227-5910.25.1.8>
- Nanni, V., Uher, R., & Danese, A. (2012). Childhood maltreatment predicts unfavorable course of illness and treatment outcome in depression: a meta-analysis. *American Journal of Psychiatry* 169(2),1-11. doi: 10.1176/appi.ajp.2011.11020335
- Nelson, J. R., Smith, D. J., & Dodd, J. (1990). The moral reasoning of juvenile delinquents: A meta-analysis. *Journal of abnormal child psychology*, 18(3), 231-239.
- Newbury-Helps, J., Feigenbaum, J., & Fonagy, P. (2016). Offenders with antisocial personality disorder display more impairments in mentalizing. *Journal of personality disorders*, 1-24. doi: 10.1521/pedi_2016_30_246
- O'Connor, M., & Elklit, A. (2008). Attachment styles, traumatic events, and PTSD: A cross-sectional investigation of adult attachment and trauma. *Attachment & human development*, 10(1), 59-71.
<http://dx.doi.org/10.1080/14616730701868597>
- Ollsøn, I., Sørebo, O., & Dahl, A. A. (2010). The Norwegian version of the Experiences in Close Relationships measure of adult attachment: Psychometric properties and normative data. *Nordic Journal of Psychiatry*, 64, 340-349.
<http://dx.doi.org/10.3109/08039481003728586>
- Palgi, S., Palgi, Y., Ben-Ezra, M., & Shrira, A. (2014). "I Will Fear no Evil, for I Am with Me": Mentalization-Oriented Intervention with PTSD Patients. A Case

- Study. *Journal of Contemporary Psychotherapy*, 44(3), 173-182. doi: 10.1007/s10879-014-9262-3
- Petrides, K. V., Frederickson, N., & Furnham, A. (2004). The Role of Trait Emotional Intelligence in Academic Performance and Deviant Behavior at School. *Personality and Individual Differences*, 36, 277-293. [http://dx.doi.org/10.1016/S0191-8869\(03\)00084-9](http://dx.doi.org/10.1016/S0191-8869(03)00084-9)
- Pratt, T. C., Cullen, F. T., Blevins, K. R., Daigle, L., & Unnever, J. D. (2002). The relationship of attention deficit hyperactivity disorder to crime and delinquency: A meta-analysis. *International Journal of Police Science & Management*, 4(4), 344-360. doi: 10.1350/ijps.4.4.344.10873
- Prior, V., & Glaser, D. (2006). *Understanding Attachment and Attachment Disorders. Theory, Evidence and Practice*. London: Jessica Kingsley Publishers
- Raine, A., Moffitt, T. E., Caspi, A., Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M., & Lynam, D. (2005). Neurocognitive impairments in boys on the life-course persistent antisocial path. *Journal of abnormal psychology*, 114(1), 38-49 doi: 10.1037/0021-843X.114.1.38
- Ravitz, P., Maunder, R., Hunter, J., Sthankiya, B., & Lancee, W. (2010). Adult attachment measures: A 25-year review. *Journal of psychosomatic research*, 69(4), 419-432. doi:10.1016/j.jpsychores.2009.08.006
- Republički zavod za statistiku (RZZZS) (2015). *Ustanove socijalne zaštite u Republici Srbiji u 2014*. Beograd: Republički zavod za statistiku
- Rhee, S. H., & Waldman, I. D. (2002). Genetic and environmental influences on antisocial behavior: a meta-analysis of twin and adoption studies. *Psychological bulletin*, 128(3), 490-529. <http://dx.doi.org/10.1037/0033-2909.128.3.490>
- Rosenstein, D. S., & Horowitz, H. A. (1996). Adolescent attachment and psychopathology. *Journal of consulting and clinical psychology*, 64(2), 244-253. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-006X.64.2.244>
- Rossouw, T. I., & Fonagy, P. (2012). Mentalization-based treatment for self-harm in adolescents: a randomized controlled trial. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 51(12), 1304-1313. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jaac.2012.09.018>

- Rothschild-Yakar, L., Levy-Shiff, R., Fridman-Balaban, R., Gur, E., & Stein, D. (2010). Mentalization and relationships with parents as predictors of eating disordered behavior. *The Journal of nervous and mental disease, 198*(7), 501-507. doi: 10.1097/NMD.0b013e3181e526c8
- Sandberg, D. A., Suess, E. A., & Heaton, J. L. (2010). Attachment anxiety as a mediator of the relationship between interpersonal trauma and posttraumatic symptomatology among college women. *Journal of Interpersonal Violence, 25*(1), 33-49. doi: 10.1177/0886260508329126
- Sar, V., Akyüz, G., Kundakçi, T., Kiziltan, E., & Dogan, O. (2004). Childhood trauma, dissociation, and psychiatric comorbidity in patients with conversion disorder. *American Journal of Psychiatry, 161*(12), 2271-2276. <http://dx.doi.org/10.1176/ajp.161.12.2271>
- Schore, A. N. (2003). *Affect Regulation and the Repair of the Self*. New York: W. W. Norton & Company.
- Servan-Schreiber, D., Lin, B. L., & Birmaher, B. (1998). Prevalence of posttraumatic stress disorder and major depressive disorder in Tibetan refugee children. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 37*(8), 874-879.
- Simpson, J.A., & Belsky, J. (2008). Attachment Theory within a Modern Evolutionary Framework. In: J. Cassidy & P.R. Shaver (eds.). *Handbook of attachment. Theory, Research, and Clinical Applications, 131-58*. New York: The Guilford Press.
- Slade, A., Grienenberger, J., Bernbach, E., Levy, D., & Locker, A. (2005). Maternal reflective functioning, attachment, and the transmission gap: A preliminary study. *Attachment & Human Development, 7*(3), 283-298. <http://dx.doi.org/10.1080/14616730500245880>
- Smith, D. K., & Saldana, L. (2013). Trauma, delinquency, and substance use: Co-occurring problems for adolescent girls in the juvenile justice system. *Journal of child & adolescent substance abuse, 22*(5), 450-465. <http://dx.doi.org/10.1080/1067828X.2013.788895>
- Smith, D.K., Chamberlain, P. & Deblinger, E. (2012). Adapting Multidimensional Treatment Foster Care for the Treatment of Cooccurring Trauma and

- delinquency in Adolescent Girls. *Journal of Child & Adolescent Trauma*, 5, 224–238. <http://dx.doi.org/10.1080/19361521.2012.697101>
- Söderström, K., & Skårderud, F. (2009). Minding the baby. Mentalization-based treatment in families with parental substance use disorder: Theoretical framework. *Nordic Psychology*, 61(3), 47-65. <http://dx.doi.org/10.1027/1901-2276.61.3.47>
- Stahl & Coontz (2012) Juvenile Assault Arrestees and Their Incidents: Same and Opposite Gender Relationships In: S. Miller, L.D. Leve & P.K. Kerig (eds.). *Delinquent Girls: Contexts, Relationships, and Adaptation*, 57-77. Springer
- Stams, G. J., Brugman, D., Deković, M., van Rosmalen, L., van der Laan, P., & Gibbs, J. C. (2006). The moral judgment of juvenile delinquents: A meta-analysis. *Journal of abnormal child psychology*, 34(5), 692-708. doi: 10.1007/s10802-006-9056-5
- Steffensmeier, D. J., & Allan, E (1996). Gender and Crime: Toward a Gendered Theory of Female Offending. *Annual Review of Sociology* 22, 459–487.
- Steiner, H., Garcia, I. G., & Matthews, Z. (1997). Posttraumatic stress disorder in incarcerated juvenile delinquents. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 36(3), 357-365.
- Stevanović, I., Batričević, A., & Protić, S. (2016). What to expect after juvenile correctional institution? Recidivism or reintegration. *Međunarodni skup Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*, Palić
- Taubner, S. (2008). *Einsicht in Gewalt. Reflexive Kompetenz adoleszenter Straftäter beim Täter-Opfer-Ausgleich*. Gießen: Psychosozial-Verlag.
- Taubner, S., & Curth, C. (2013). Mentalization mediates the relation between early traumatic experiences and aggressive behavior in adolescence. *Psihologija*, 46(2), 177-192. doi: 10.2298/PSI1302177T
- Taubner, S., Hörz, S., Fischer-Kern, M., Doering, S., Buchheim, A., & Zimmermann, J. (2012). Internal Structure of the Reflective Functioning Scale. *Psychological Assessment*. Advance online publication. doi: 10.1037/a0029138
- Taubner, S., White, L. O., Zimmermann, J., Fonagy, P., & Nolte, T. (2013). Attachment-related mentalization moderates the relationship between

- psychopathic traits and proactive aggression in adolescence. *Journal of abnormal child psychology*, 41(6), 929-938. doi: 10.1007/s10802-013-9736-x
- Terr, L. C. (2003). Childhood traumas: An outline and overview. *Focus*, 1(3), 322-334. <http://dx.doi.org/10.1176/foc.1.3.322>
- Thombs, B. D., Bernstein, D. P., Lobbstaël, J., & Arntz, A. (2009). A validation study of the Dutch Childhood Trauma Questionnaire-Short Form: factor structure, reliability, and known-groups validity. *Child abuse & neglect*, 33(8), 518-523. doi: 10.1016/j.chiabu.2009.03.001
- van der Kolk, B. A., Roth, S., Pelcovitz, D., Sunday, S., & Spinazzola, J. (2005). Disorders of extreme stress: The empirical foundation of a complex adaptation to trauma. *Journal of traumatic stress*, 18(5), 389-399. doi: 10.1002/jts.20047
- Van IJzendoorn, M. H., Schuengel, C., & Bakermans-Kranenburg, M. J. (1999). Disorganized attachment in early childhood: Meta-analysis of precursors, concomitants, and sequelae. *Development and psychopathology*, 11(02), 225-250.
- Van IJzendoorn, M.H. (1995). Adult Attachment Representations, Parental Responsiveness, and Infant Attachment: A meta-analysis on the Predictive Validity of the Adult Attachment Interview. *Psychological Bulletin*, 117, 387-403.
- Van IJzendoorn, M.H. (1997). Attachment, Emergent Morality, and Aggression: Toward a Developmental Socio-emotional Model of Antisocial Behaviour. *International Journal of behavioral development*, 21(4), 703-27.
- Van IJzendoorn, M.H., & Zwart-Woudstra, H.A. (1995). Adolescents' Attachment Representations and Moral Reasoning. *Journal of Genetic Psychology*, 156, 359-72.
- Van IJzendoorn, M.H., Feldbrugge, J.T.T.M., Derks, F.C.H., De Ruiter, C., Verhagen, M.F.M., Philipse, M.W.G., Van der Staak, C.F.M., & Riksen-Walraven, J.M.A. (1997). Attachment Representations of Personality Disordered Criminal Offenders. *American Journal of Orthopsychiatry*, 67, 449-59.
- Varvin, S. (2007). Savremeno psihoanalitičko istraživanje. U: T. Vukosavljević Gvozden (ur.). *Psihoanaliza nakon Frojda: razvoj relacione perspektive*, 225-254. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju

- Vermeiren, R. (2003). Psychopathology and delinquency in adolescents: a descriptive and developmental perspective. *Clinical Psychology Review*, 23(2), 277-318. [http://dx.doi.org/10.1016/S0272-7358\(02\)00227-1](http://dx.doi.org/10.1016/S0272-7358(02)00227-1)
- Wallis, P., & Steele, H. (2001). Attachment representations in adolescence: Further evidence from psychiatric residential settings. *Attachment & Human Development*, 3(3), 259-268. <http://dx.doi.org/10.1080/14616730110096870>
- Ward, A., Ramsay, R., Turnbull, S., Steele, M., Steele, H., & Treasure, J. (2001). Attachment in anorexia nervosa: A transgenerational perspective. *British Journal of Medical Psychology*, 74(4), 497-505. doi: 10.1348/000711201161145
- Weinfield, N. S., Sroufe, L. A., Egeland, B., & Carlson, E. (2008). Individual differences in infant-caregiver attachment: Conceptual and empirical aspects of security. In: J. Cassidy & P. R. Shaver (eds.). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications*, 78-101. New York: Guilford Press
- Wessel, I., Meeren, M., Peeters, F., Arntz, A., & Merckelbach, H. (2001). Correlates of autobiographical memory specificity: The role of depression, anxiety and childhood trauma. *Behaviour research and therapy*, 39(4), 409-421. [http://dx.doi.org/10.1016/S0005-7967\(00\)00011-5](http://dx.doi.org/10.1016/S0005-7967(00)00011-5)
- Wilsnack, S. C., Vogeltanz, N. D., Klassen, A. D., & Harris, T. R. (1997). Childhood sexual abuse and women's substance abuse: national survey findings. *Journal of studies on alcohol*, 58(3), 264-271. doi: 10.15288/jsa.1997.58.264
- Winnicott, D. W. (1954). Metapsychological and clinical aspects of regression within the psychoanalytical setup. In: *Trough Paediatrics to Psycho-Analysis*, 278-294. London: Hogarth Press and Institute of Psycho-Analysis, 1975
- Winnicott, D. W. (1956a). Primary Maternal Preoccupation. In: *Trough Paediatrics to Psycho-Analysis*, 300-305. London: Hogarth Press and Institute of Psycho-Analysis, 1975
- Winnicott, D. W. (1963a). The Fear of Breakdown. In: C. Shepherd, R. Davis, M. Cambridge (eds.). *Psychoanalytic Explorations* 87-95, London: Karnac Books, 1989
- Winnicott, D. W. (1965). *The maturational processes and the facilitating environment: Studies in the theory of emotional development*. London: Hogarth Press.

- Winnicott, D. W. (1967b). The concept of clinical regression compared with that of defence organization. In: C. Shepherd, R. Davis, M. Cambridge (eds.). *Psychoanalytic Explorations 193-199*, London: Karnac Books, 1989
- Winnicott, D. W. (1971). *Playing and reality*. Psychology Press.
- Winnicott, D.W. (1956b). Antisocial tendency. In: *Trough Paediatrics to Psycho-Analysis*, 306-315. London: Hogarth Press and Institute of Psycho-Analysis, 1975
- Winnicott, D.W. (1963b). Morals and education. In: *The maturational processes and the facilitating environment: Studies in the theory of emotional development*, 92-108. London: Hogarth Press, 1965.
- Winnicott, D.W. (1967a). Delinquency as a sign of hope. In: C. Shepherd, R. Davis, M. Cambridge (eds.). *Home is where we start from*, 90-100. London, New York: Norton and Company, 1986
- Wood, J., Foy, D. W., Goguen, C. A., Pynoos, R., & James, C. B. (2002). Violence exposure and PTSD among delinquent girls. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 6(1), 109-126.
http://dx.doi.org/10.1300/J146v06n01_06
- Yang, Y., & Raine, A. (2009). Prefrontal structural and functional brain imaging findings in antisocial, violent, and psychopathic individuals: a meta-analysis. *Psychiatry Research: Neuroimaging*, 174(2), 81-88.
<http://dx.doi.org/10.1016/j.psychresns.2009.03.012>

15.PRILOG A

AAI – srpska verzija

Tokom ovog intervjua pričaćemo o Vašim iskustvima iz detinjstva i o tome kako su ona uticala na to kakva ste Vi osoba danas. Volela bih da prvo pričamo o Vašim ranim odnosima s porodicom i o tome šta mislite kako su ona uticala na Vas.

Uglavnom ćemo se baviti detinjstvom, ali ćemo se dotaći i mladosti i sadašnjih dešavanja. Razgovor obično traje jedan sat, ali može da bude i nešto kraći ili nešto duži.

Za početak, možete li mi pomoći da se malo orijentišem u pogledu Vaše porodice – na primer, ko je sve činio članove Vaše uže porodice i gde ste živeli?

Gde ste se rodili? Da li ste se u međuvremenu mnogo selili?

Na koje načine je Vaša porodica zarađivala u različitim periodima Vašeg odrastanja?

Da li ste vidali bake i deke kada ste bili mali? (Ukoliko ispitanik istakne da su bake i deke umrli nakon njegovog rođenja, treba ga pitati koliko je godina tada imao. Ukoliko su umrli pre nego što se rodio treba ga pitati koliko je godina imao roditelj u trenutku kada je doživeo taj gubitak, kao i da li je roditelj govorio ispitaniku o toj baki/tom deki.)

Imate li braću i sestre? Da li oni trenutno žive negde blizu Vas ili ne?

U slučaju da se o ispitaniku tokom detinjstva brinulo više osoba, pitati:

Za koga biste rekli da Vas je odgajio?

Volela bih da mi opišete svoj odnos s roditeljima dok ste bili malo dete. Počnite od najranijeg sećanja koje imate.

Sada bih volela da izaberete 5 prideva, odnosno reči koje opisuju Vaš odnos s majkom tokom detinjstva. Počnite od najranijih sećanja, recimo negde između 5. i 12. godine. Znam da je za ovo potrebno malo vremena, pa slobodno malo razmislite. Ja ću zapisati svaki od prideva koji mi budete rekli. Nakon toga ću Vas

pitati zašto ste odabrali baš te prideve. (Dakle, 5 prideva, odnosno reči, koje odražavaju Vaš odnos sa majkom tokom detinjstva.)

Ok, sada ćemo proći kroz neka dodatna pitanja koja se tiču Vašeg opisa odnosa koji ste s majkom imali u detinjstvu. Rekli ste da je vaš odnos bio (upotrebiti prvi navedeni pridev/izraz). Da li možete da se setite neke konkretne situacije koja bi mi pomogla da razumem zašto ste odabrali baš ovu reč?

Sada izaberite 5 prideva koji odslikavaju Vaš odnos sa ocem. Ponovo počnite od sećanja iz najranijeg detinjstva. Kao i malopre, između 5. i 12. godine. Kasnije ću vas pitati zašto ste izabrali baš te odgovore.

Volela bih da mi sada kažete s kojim roditeljem ste osećali veću bliskost.

Zašto nije bilo takvih osećanja sa drugim roditeljem?

Kada ste se kao dete osećali uznemireno, šta ste radili i šta se dalje dešavalo?

Specifična pitanja:

Da li se sećate neke konkretne situacije kada ste se, kao dete, osećali emocionalno uznemireno? Šta ste tada radili i šta se dalje dešavalo?

Šta ste, kao dete, radili u slučaju fizičke povrede? Šta se tada dešavalo? Da li se sećate nekog konkretnog slučaja?

Šta se dešavalo kada ste, kao mali, bili bolesni?

Ukoliko ispitanik u odgovoru na bilo koje od prethodnih pitanja nije spontano pomenuo da su ga roditelji držali u naručju, ispitivač može da u zaključku ove serije pitanja doda i ovo: **Pitam se da li se možda sećate da bi Vas neko od roditelja držao (na primer, u naručju) kada ste bili uznemireni, kada biste se povredili ili razboleli?**

Možete li mi opisati svoje prvo odvajanje od roditelja? Kako ste tada reagovali? Da li se sećate kako su roditelji reagovali? Da li se sećate nekih drugih značajnih odvajanja?

Da li ste se kao malo dete ikada osećali odbačeno? Naravno, gledano iz ove perspektive možda uvidate da to nije zaista bilo odbacivanje, ali mene zanima da li se sećate da ste se ikada tako osećali u detinjstvu?

Koliko ste imali godina kada ste se prvi put tako osetili i šta ste tada učinili?

Šta mislite, zbog čega su Vaši roditelji tako postupili? Da li mislite da su bili svesni da Vas odbacuju?

U slučaju da nema odgovora na prethodna pitanja, predloženi provocirajuća pitanja:

Da li ste se ikada osećali odgurnuto ili ignorisano? Da li ste kao dete ikada se bili uplašeni ili zabrinuti?

Da li su Vam roditelji ikada pretili – radi kazne ili možda u šali?

Neki ljudi se prisete situacija u kojima su im roditelji pretili da će ih ostaviti ili isterati iz kuće, ili situacija u kojima su dobijali batine. Drugi imaju sećanja na maltretiranje ili zlostavljanje. Da li i Vi imate takva sećanja?

Koliko ste imali godina kada se to desilo? Da li se često dešavalo? Kako ste se osećali tada? Kako biste reagovali?

Neki ljudi u svom sećanju imaju i iskustva koja su bila nasilna ili iskustva zlostavljanja. Da li se nešto tako desilo Vama ili u Vašoj porodice?

Koliko ste imali godina kada se to desilo? Da li se često dešavalo? Kako ste se osećali tada? Kako biste reagovali?

Da li mislite da je to iskustvo uticalo na Vas kakvi ste danas? Da li utiče na odnos sa Vašim detetom?

Da li ste imali takva iskustva s nekim vam svoje porodice?

Šta mislite kako je Vaše celokupno iskustvo sa roditeljima tokom detinjstva uticalo na Vas kao odraslu osobu danas?

Da li postoje neka iskustva s roditeljima tokom detinjstva koja su „usporila“ Vaš razvoj ili Vas „vratila unazad“, koja smatrate otežavajućim okolnostima u svom razvoju?

<p>U slučaju da ispitanik nije odgovorio na prethodna pitanja: Da li je još nešto imalo negativan uticaj na Vaš razvoj?</p>
--

Šta mislite, zašto su se Vaši roditelji tako ponašali tokom Vašeg detinjstva?

Da li je, dok ste bili dete, bilo drugih odraslih osoba s kojima ste bili bliski kao sa roditeljima? Ili koji su bili Vama posebno važni?

Koliko ste tada imali godina? Da li je ta osoba živela s vama? Da li se ta osoba brinula o Vama i na koji način?

Da li ste doživeli gubitak roditelja ili neke druge voljene osobe u detinjstvu?

Koliko ste imali godina, kakve su okolnosti bile?

Kako ste se ponašali?

Da li je u pitanju bila očekivana ili iznenadna smrt?

Da li možete da se priselite svojih tadašnjih osećanja vezanih za to?

Da li su se Vaša osećanja o tom događaju promenila?

(Ukoliko sam ispitanik nije naglasio: Da li ste prisustvovali sahrani i kakvo je to iskustvo bilo za Vas?)

(Ukoliko se gubitak odnosio na roditelja/braću/sestre: Kako je to uticalo na Vašu porodicu? Kako su se stvari menjale tokom godina?)

Kako je ovaj gubitak uticao na Vas danas ?

Kako je to uticalo na odnos koji imate sa svojim detetom?

Da li ste iskusili gubitak još neke značajne osobe tokom detinjstva?

Da li ste u odraslo doba iskusili gubitak neke bliske osobe? (Hoću reći, da li ste imali neki značajni gubitak kao odrasla osoba?)

Osim ovih iskustava koje ste već opisali, da li je bilo još nekih koja su za Vas bila potencijalno traumatična? Mislim na bilo koje iskustvo koje je bilo toliko užasno u tom trenutku da ga je bilo teško podneti.

Sada bih volela da vam postavim još par pitanja o Vašem odnosu sa roditeljima. Da li je bilo mnogo promena u vašem odnosu posle detinjstva? Doći ćemo uskoro do sadašnjosti, ali sad mislim na promene koje su se dogodile grubo gledano između detinjstva i odraslog doba?

Kako sada izgleda Vaš odnos sa roditeljima? Mislim na Vaš aktuelni odnos.

Koliko se često vidate?

Da li postoje neki razlozi za nezadovoljstvo u Vašem svakodnevnom odnosu?

Ili neki posebni razlozi za zadovoljstvo?

Volela bih da sada pređemo na drugu vrstu pitanja – ne radi se više o Vašem odnosu sa roditeljima, već o nekim aspektima vašeg odnosa s detetom. Kako emocionalno reagujete kada se odvajate od svog deteta?

Da li se nekad zbog njega osećate zabrinuto? (Uopšteno zabrinuto.)

Koje biste tri želje imali za budućnost svog deteta, recimo kroz dvadeset godina? Mislim uglavnom na to kakvu mu budućnost želite.

Da li ima nekih određenih pouka koje osećate da ste stekli na osnovu svog detinjstva? Mislim na neku dobrobit koju imate baš usled takvog detinjstva kakvo ste imali.

Bile smo uglavnom skoncentrisane na Vašu prošlost, delimično i na sadašnjost. Sada ćemo pričati malo i o budućnosti. Rekli ste šta mislite da ste stekli na osnovu iskustava iz sopstvenog detinjstva. Volela bih da intervju završimo pitanjem koje

se odnosi na nade koje imate u vezi s tim šta će Vaše dete moći da ponese na osnovu iskustva s Vama kao roditeljem.

16. PRILOG B

ECR-R – muška forma

Šifra: _____

Pred tobom je upitnik koji sadrži tvrdnje koje opisuju **različita osećanja i stavove prema drugim ljudima i sebi**. Molimo te da pažljivo pročitaš svaku tvrdnju. **Označi stepen svog slaganja ili neslaganja**, služeći se skalom od 1 do 7, pri čemu brojevi znače sledeće:

1	2	3	4	5	6	7
Nimalo se ne slažem	Ne slažem se	Delimično se ne slažem	Niti se slažem, niti se ne slažem	Delimično se slažem	Slažem se	Potpuno se slažem

1. Više volim da ne pokazujem kako se osećam duboko u sebi.	1 2 3 4 5 6 7
2. Plašim se da će bliske osobe prestati da me vole.	1 2 3 4 5 6 7
3. Volim da s drugima podelim svoje misli i osećanja.	1 2 3 4 5 6 7
4. Često brinem da će bliske osobe prekinuti odnos sa mnom.	1 2 3 4 5 6 7
5. Teško mi je da dopustim sebi da zavisim od bliskih ljudi.	1 2 3 4 5 6 7
6. Često brinem da me bliske osobe zapravo ne vole.	1 2 3 4 5 6 7
7. Osećam se prijatno kada sam blizak s drugima.	1 2 3 4 5 6 7
8. Često brinem da bliskim osobama neće biti stalo do mene kao što je meni do njih.	1 2 3 4 5 6 7
9. Nije mi prijatno da drugima "otvaram dušu".	1 2 3 4 5 6 7
10. Često poželim da su osećanja bliskih osoba prema meni jednako jaka kao i moja osećanja prema njima.	1 2 3 4 5 6 7
11. Više volim da ne budem previše blizak s drugima.	1 2 3 4 5 6 7
12. Mnogo brinem za svoje odnose.	1 2 3 4 5 6 7
13. Postaje mi neprijatno kad neko poželi da se mnogo zbliži sa mnom.	1 2 3 4 5 6 7
14. Kada nisam u kontaktu s osobama koje su mi važne, brinem da bi s nekim drugim moglo da im bude bolje.	1 2 3 4 5 6 7
15. Poprilično mi je lako da se zbližim s nekim.	1 2 3 4 5 6 7
16. Kad bliskoj osobi pokažem šta osećam prema njoj, bojim se da ona neće osećati isto prema meni.	1 2 3 4 5 6 7
17. Nije mi teško da se zbližim s nekim.	1 2 3 4 5 6 7
18. Retko brinem da bi neka osoba koja mi je bliska mogla da prekine odnos sa mnom.	1 2 3 4 5 6 7
19. Obično s bliskim osobama razgovaram o svojim problemima i brigama.	1 2 3 4 5 6 7
20. Neke bliske osobe me čine nesigurnim u sebe.	1 2 3 4 5 6 7

21. U teškim trenucima, znači mi ako mogu da se obratim bliskoj osobi.	1	2	3	4	5	6	7
22. Ne brinem često da ću biti odbačen.	1	2	3	4	5	6	7
23. Bliskim osobama poveravam skoro sve.	1	2	3	4	5	6	7
24. Smatram da meni bliske osobe ne žele da budu prisne sa mnom onoliko koliko bih ja to želeo.	1	2	3	4	5	6	7
25. S bliskim osobama detaljno razgovaram o svemu što me muči.	1	2	3	4	5	6	7
26. Ponekad osobe koje su mi bliske promene svoja osećanja prema meni bez ikakvog očiglednog razloga.	1	2	3	4	5	6	7
27. Uznemirim se kad mi neko postane previše blizak.	1	2	3	4	5	6	7
28. Moja želja da budemo veoma bliski ponekad uplaši ljude i udalji ih od mene.	1	2	3	4	5	6	7
29. Osećam se prijatno i kad zavisim od drugih.	1	2	3	4	5	6	7
30. Plašim se da kada me neko dobro upozna, neće mu/joj se svideti kakav sam.	1	2	3	4	5	6	7
31. Nije mi teško da zavisim od bliskih osoba.	1	2	3	4	5	6	7
32. Naljutim se kada ne dobijam dovoljno nežnosti i podrške od bliskih osoba.	1	2	3	4	5	6	7
33. Lako mi je da budem nežan prema bliskim osobama.	1	2	3	4	5	6	7
34. Brinem da neću biti dobar koliko i drugi.	1	2	3	4	5	6	7
35. Bliske osobe zbilja razumeju mene i moje potrebe.	1	2	3	4	5	6	7
36. Čini mi se da me bliske osobe primećuju samo kada sam ljut.	1	2	3	4	5	6	7

17. PRILOG C

Tabela 15. Analiza tvrdnji na skali Izbegavanje

Tvrdnja	AS	SD	R_{tvrdnja-ukupni skor}	α_{bez tvrdnje}
ecr1	5,45	1,90	0,21	0,75
ecr3	3,07	2,29	0,37	0,73
ecr5	5,24	2,28	0,25	0,74
ecr7	1,74	1,48	0,40	0,73
ecr9	4,35	2,21	0,38	0,73
ecr11	3,17	2,24	0,24	0,74
ecr13	3,21	2,23	0,26	0,74
ecr15	2,88	1,98	0,35	0,73
ecr17	2,83	2,02	0,42	0,73
ecr19	2,5	2,11	0,45	0,73
ecr21	1,79	1,59	0,47	0,73
ecr23	3,01	2,22	0,44	0,73
ecr25	2,69	2,01	0,45	0,73
ecr27	2,77	2,03	0,03	0,76
ecr29	5,86	1,84	0,15	0,75
ecr31	5,31	1,99	0,27	0,74
ecr33	1,88	1,45	0,29	0,74
ecr35	2,54	1,67	0,52	0,72

Tabela 16. Analiza tvrdnji na skali Anksioznost

Tvrdnja	AS	SD	R_{tvrdnja-ukupni skor}	α_{bez tvrdnje}
ecr2	3.13	2.338	0.56	0.84
ecr4	3.35	2.357	0.554	0.84
ecr6	3.01	2.284	0.614	0.838
ecr8	3.83	2.353	0.543	0.841
ecr10	5.35	2.015	0.322	0.851
ecr12	5.06	2.014	0.199	0.855
ecr14	3.57	2.48	0.443	0.846
ecr16	3.83	2.296	0.648	0.836
ecr18	3.93	2.216	-0.063	0.867
ecr20	2.62	1.975	0.444	0.846
ecr22	3.46	2.289	0.332	0.851
ecr24	3.13	2.133	0.578	0.84
ecr26	3.52	2.284	0.591	0.839
ecr28	2.58	2.163	0.45	0.845
ecr30	3.35	2.346	0.493	0.843
ecr32	3.21	2.298	0.428	0.846
ecr34	3.57	2.136	0.461	0.845
ecr36	3.5	2.452	0.57	0.84

18. PRILOG D

CTQ-SF – ženska forma

Šifra: _____

Ove tvrdnje se bave nekim od tvojih iskustava iz detinjstva. Čak i ako su ona lična, pokušaj da na svaku tvrdnju iskreno odgovoriš. Zaokruži broj pored svake tvrdnje broj koji najbolje opisuje kako ti sada vidiš situacije iz svog detinjstva. Značenje svakog broja dato je u tabeli.

Uopšte me ne opisuje	Pretežno me ne opisuje	Niti me opisuje niti me ne opisuje	Uglavnom me opisuje	Potpuno me verno opisuje
1	2	3	4	5

Nisam imala dovoljno da jedem.	1	2	3	4	5
Znala sam da postoji neko da se brine o meni i zaštititi me.	1	2	3	4	5
Članovi moje porodice govorili su mi da sam glupa, lenja ili ružna.	1	2	3	4	5
Moji roditelji su bili previše pijani ili drogirani da bi brinuli o porodici.	1	2	3	4	5
Imala sam nekoga u porodici ko mi je pomogao da se osetim važnom i posebnom.	1	2	3	4	5
Morala sam da nosim prljavu odeću.	1	2	3	4	5
Osećala sam se voljeno.	1	2	3	4	5
Mislim da bi mojim roditeljima bilo drago da se nikad nisam rodila.	1	2	3	4	5
Neko iz porodice me je udario tako jako da sam morala kod lekara ili u bolnicu.	1	2	3	4	5
Ne bih promenila ništa u vezi sa svojom porodicom.	1	2	3	4	5
Neko iz moje porodice me je udario tako jako da su mi ostale modrice ili ožiljci.	1	2	3	4	5
Bila sam kažnjavana kaišem, štapom, konopcem ili nekim drugim teškim objektom.	1	2	3	4	5
Članovi moje porodice su brinuli jedni o drugima.	1	2	3	4	5
Članovi moje porodice govorili su mi povređujuće i uvredljive stvari.	1	2	3	4	5
Verujem da sam bila fizički zlostavljana.	1	2	3	4	5

Imala sam savršeno detinjstvo.	1	2	3	4	5
Bila sam udarena ili tučena tako jako da je to primetio moj učitelj, komšija ili doktor.	1	2	3	4	5
Osećala sam da me neko u mojoj porodici mrzi.	1	2	3	4	5
Članovi moje porodice su osećali međusobnu bliskost.	1	2	3	4	5
Neko je pokušao da me dodirne na seksualni način ili da me natera da ja njega dodirnem.	1	2	3	4	5
Neko je pretio da će me povrediti ili reći neke laži o meni ukoliko ne uradim nešto seksualno s njim/njom.	1	2	3	4	5
Imala sam najbolju porodicu na svetu.	1	2	3	4	5
Neko je pokušao da me natera da radim ili da gledam seksualne stvari.	1	2	3	4	5
Neko me je maltretirao.	1	2	3	4	5
Verujem da sam bila emocionalno zlostavljana.	1	2	3	4	5
Postojao je neko ko bi me, ako je potrebno, odveo kod lekara.	1	2	3	4	5
Verujem da sam bila seksualno zlostavljana.	1	2	3	4	5
Porodica mi je bila izvor snage i podrške.	1	2	3	4	5

19. PRILOG E

Tabela 17. *Analiza tvrdnji CTQ-SF*

Tvrdnja	AS	SD	R_{tvrdnja-ukupni skor}	α_{bez tvrdnje}
ctq1	2,12	1,53	0,53	0,93
ctq2	1,96	1,43	0,65	0,93
ctq3	1,93	1,32	0,58	0,93
ctq4	2,09	1,52	0,58	0,93
ctq5	2,20	1,44	0,34	0,93
ctq6	1,73	1,37	0,64	0,93
ctq7	2,39	1,56	0,62	0,93
ctq8	2,16	1,59	0,58	0,93
ctq9	2,35	1,71	0,59	0,93
ctq11	2,94	1,84	0,64	0,93
ctq12	3,02	1,83	0,45	0,93
ctq13	2,65	1,60	0,63	0,93
ctq14	2,42	1,65	0,73	0,93
ctq15	2,54	1,73	0,72	0,93
ctq17	2,61	1,72	0,62	0,93
ctq18	2,64	1,74	0,57	0,93
ctq19	2,80	1,56	0,58	0,93
ctq20	1,92	1,61	0,46	0,93
ctq21	1,58	1,40	0,43	0,93
ctq23	1,87	1,59	0,49	0,93
ctq24	2,92	1,85	0,67	0,93
ctq25	2,67	1,66	0,71	0,93
ctq26	1,76	1,29	0,56	0,93
ctq27	1,69	1,50	0,40	0,93
ctq28	2,64	1,56	0,69	0,93

Biografija

Sonja Protić (Milojević) rođena je 21.02.1988. godine u Beogradu, gde je završila osnovnu školu i Matematičku gimnaziju. Diplomirala je i masterirala na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu (2007-2012), a potom 2013. godine na istom upisala i doktorske studije.

Dve godine je bila angažovana kao demonstrator na predmetima Uvod u opštu psihologiju i Psihologija ličnosti na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju (2010-2012), da bi nakon toga godinu dana radila kao psiholog u Osnovnoj školi „Miloš Crnjanski“ u Beogradu. Na Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja se zaposlila 2013. godine gde i sada radi kao istraživač-saradnik. U oblasti kliničke psihologije bavila se pružanjem psiho-socijalne podrške korisnicima psihijatrijskih usluga i savetodavnim radom sa osobama obolelim od raka i članovima njihovih porodica. Pohađa završnu godinu višeg kursa Konstruktivističke psihoterapije.

U okviru naučno-istraživačkog rada bavi se kliničko-razvojnim aspektima maloletničkog prestupništva, pre svega fenomenima vezanosti, mentalizacije i afektivne regulacije. Do danas je bila učesnik više domaćih i međunarodnih akademskih projekata, a na projektu 47011 Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja rangirana je kao istraživač A1 kategorije. Objavila je deset naučnih radova, od toga tri u časopisima na WoS listi. Učestvovala je i na više domaćih i međunarodnih konferencija.

Tokom studija bila je stipendista Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, a njen master rad ušao je u najuži izbor Fondacije „Katarina Marić“. Zajedno sa kolegama je dobila nagradu na Međunarodnoj psihoanalitičkoj konferenciji u Pragu 2013. za prezentovano istraživanje i doprinos nauci.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписана: _____ Соња Протић, дипл. психолог – мастер

број уписа: _____ 4П – 12 – 0007

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

_____ ДОПРИНОС ВЕЗАНОСТИ И МЕНТАЛИЗАЦИЈЕ РАЗУМЕВАЊУ ВЕЗЕ

_____ ИЗМЕЂУ ТРАУМЕ И ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, септембар 2016.

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије
докторског рада**

Име и презиме аутора: Соња Протић

Број уписа: 4п – 12 – 0007

Студијски програм: психологија

Наслов рада: ДОПРИНОС ВЕЗАНОСТИ И МЕНТАЛИЗАЦИЈЕ РАЗУМЕВАЊУ
ВЕЗЕ ИЗМЕЂУ ТРАУМЕ И ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

Ментор: Др Александар Димитријевић, доцент
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Потписана: Соња Протић, дипл. психолог – мастер

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, септембар 2016.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ДОПРИНОС ВЕЗАНОСТИ И МЕНТАЛИЗАЦИЈЕ РАЗУМЕВАЊУ ВЕЗЕ

ИЗМЕЂУ ТРАУМЕ И ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, септембар 2016.

1. Ауторство - Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода